

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANA BİLİM DALI

ELAZIĞ'DAKİ HİRİSTİYAN DİNİ MİMARİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
RESUL SARI

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ YALÇIN KARACA

VAN – 2023

KABUL VE ONAY

Resul Sarı tarafından hazırlanan “ELAZIĞ’DAKİ HİRİSTİYAN DİNİ MİMARİSİ” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Yalçın KARACA Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum	
Başkan: Doç. Dr. Ercan ÇALIŞ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Yalçın KARACA Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Emel YILDIZ Mersin Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum	
Yedek Üye: Dr. Öğr. Üyesi Güler YILMAZ ÇALIŞKAN Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum	
Yedek Üye: Doç. Dr. Halil SÖZLÜ Mersin Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum	
Tez Savunma Tarihi	06/ 06 / 2023
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (06 / 06/ 2023)

Resul SARI

Yüksek Lisans Tezi

Resul SARI

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Haziran, 2023

ELAZIĞ'DAKİ HİRİSTİYAN DİNİ MİMARİSİ

ÖZET

Elazığ, bulunduğu konum itibariyle tarih boyunca önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Farklı inançlara sahip sosyo – kültürel çeşitliliğe sahiptir. Hristiyanlığa ait dini mimari eserler ise bu coğrafyadaki kültürel mirasın bir parçasını oluşturmaktadır. İncelediğimiz alanla ilgili bölgedeki bilimsel yayınların oldukça az sayıda olması ve bugüne kadar bir bütün olarak lisansüstü akademik çalışmaya konu olmaması tez çalışmamızın ana sebeplerindendir.

Materyal taraması ve saha çalışmamız sonucunda günümüze gelen on altı ve gelemeyen dokuz olmak üzere toplamda yirmi beş yapı yerinde incelenmiştir. Bunlardan dört manastır ve on kilise yapısı Ermeni dini mimarisine aittir. Bir manastır ve bir kilise ise Süryaniler tarafından yapılmıştır. Merkez ilçedeki ibadete açık olan ve Süryani cemaati tarafından kullanılan Meryem Ana Kilisesi hariç diğer yapılar işlevsiz haldedir.

Günümüze gelebilen yapılar dört farklı plan tipinde inşa edilmiştir. Bunlar; tek nef planlı kiliseler, üç nefli bazilikal planlı kiliseler, Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler ve trikonkhos (üç yonca yapraklı) planlı kiliselerdir. Çalışmamızda sadece iki tane jamatun yapısı tespit edilmiştir. Her iki yapı da merkezi planlı jamatunlar grubundadır ve Elazığ Merkez ilçede yer almaktadır. Biri Merkez diğeri ise Palu ilçesinde bulunan sadece iki şapel yapısı vardır.

Yapıların üst örtülerinde yoğun bir beşik tonoz kullanıldığı görülmektedir. Kubbe bulunan kiliselerde tümünde kubbeye geçişler pendentiflerle sağlanmıştır. Elazığ'daki yapılar oldukça mütevazıdır. Kiliselerin cephe düzenlemeleri ve süslemeleri sadedir. Taç kapı formu veren herhangi bir giriş veya cepheleri hareketlendiren yırtmaç niş bulunmamaktadır. Beden duvarları ağırlıklı moloz taş malzemeye örülmüştür.

11. yy'dan başlayarak 20. yy başına kadar büyük ölçüde Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti altında şekillenen Hristiyan dini mimarisine ait bu yapılar günümüzde Türkiye Cumhuriyeti tarafından korunması gerekli eserler grubuna alınmıştır. Bu durum ülkemizin tüm kültürel mirasımıza etnik köken, ırk ve sınıf ayrımı gözetilmeksizin sahip çıktığının bir kanıtıdır.

Çalışmamız Elazığ'da tespit edilebildiğimiz tüm manastır ve kiliseleri her yönüyle objektif ve bilimsel metotlarla ele alan özgün çalışma olmasından dolayı önemlidir.

Anahtar Kelimeler : Elazığ, Manastır, Kilise, Hristiyan, Ermeni, Süryani.

Sayfa Sayısı: : XXX + 335

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Yalçın KARACA

M.Sc. Thesis

Resul SARI

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

June, 2023

CHRISTIAN RELIGIOUS ARCHITECTURE IN ELAZIG

ABSTRACT

Elazığ has been an important settlement area throughout history due to its location. It has socio-cultural diversity with different beliefs. Religious architectural artifacts belonging to Christianity constitute a part of the cultural heritage in this geography. The fact that there are very few scientific publications in the region related to the area we have examined and that it has not been the subject of a graduate academic study as a whole until today is one of the main reasons for our thesis study.

As a result of our material review and fieldwork, a total of twenty-five buildings, sixteen of which have survived to the present day and nine of which have not, were examined on site. Four monasteries and ten churches belong to Armenian religious architecture. One monastery and one church were built by Assyrians. Except for the Virgin Mary Church in the central district, which is open to worship and used by the Assyrian community, the other buildings are non-functional.

The surviving buildings were built in four different plan types. These are churches with a single nave plan, churches with a basilical plan with three naves, churches with a closed Greek Cross plan and churches with a trikonkhos (three clover leaves) plan. Only two jamatun structures were identified in our study. Both structures are in the group of central planned jamatuns and are located in Elazığ Central district. There are only two chapel structures, one in the center and the other in Palu district.

It is seen that a barrel vault is used extensively in the upper covers of the buildings. In all of the churches with domes, the transitions to the dome are provided by pendants. The buildings in Elazığ are quite modest. The facade arrangements and decorations of the churches are simple. There are no entrances in the form of crown doors or slit niches that enliven the facades. The body walls were built mainly with rubble stone material.

Starting from the 11th century until the beginning of the 20th century, these structures of Christian religious architecture, which were largely shaped under Seljuk and Ottoman rule, have now been included in the group of works to be protected by the Republic of Turkey. This is a proof that our country protects all our cultural heritage regardless of ethnicity, race and class.

Our study is important because it is the original study that deals with all the monasteries and churches that we can identify in Elazığ in all aspects with objective and scientific methods.

Key Words : Elazig, Monastery, Church, Christian, Armenian, Syriac
Quantity of Page : XXX + 335
Supervisor : Dr. Lecturer Member Yalçın KARACA

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ix
HARİTALAR DİZİNİ	x
ÇİZİMLER DİZİNİ	xi
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ.....	xv
ÖNSÖZ.....	xxx
GİRİŞ.....	1
A. Konunun Niteliği ve Önemi	1
B. Kaynak ve Araştırmalar.....	2
C. Metot ve Düzen	3
1. ELAZIĞ’IN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ.....	5
1.1.Coğrafi Konumu	5
1.2.Tarihçesi.....	6
2. ANA HATLARI İLE HIRİSTİYANLIK VE BÖLGEYE YAYILIŞI	14
2.1. Ermeni Hıristiyanlığı	15
2.2. Süryani Hıristiyanlığı.....	19
3. KATALOG	22
3.1.Ermeni Manastırları	22
3.1.1. Kovancılar İlçesindeki Manastırlar	22
3.1.1.1.Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı.....	22
3.1.2. Merkez İlçedeki Manastırlar	27
3.1.2.1.Saint Georges (Hulevank) Manastırı.....	27
3.1.2.2.Surp Garabed (Kızıl) Manastırı.....	34
3.1.2.3.Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı.....	39

3.2.Ermeni Kiliseleri	48
3.2.1. Ağın İlçesindeki Kiliseler	48
3.2.1.1.Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi.....	48
3.2.2. Keban İlçesindeki Kiliseler	52
3.2.2.1.Kallar Mahallesi Kilisesi	52
3.2.3. Kovancılar İlçesindeki Kiliseler.....	58
3.2.3.1.Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi	58
3.2.3.2.Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi.....	62
3.2.3.3.Surp Kevork Kilisesi	68
3.2.4. Merkez İlçedeki Kiliseler	73
3.2.4.1.Protestan Kilisesi	73
3.2.4.2.Surp Hagop Kilisesi.....	80
3.2.5. Palu İlçesindeki Kiliseler	85
3.2.5.1.Kindik Kilisesi.....	85
3.2.5.2.Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi	89
3.2.5.3.Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi	98
3.3.Süryani Manastırları.....	101
3.3.1. Baskil İlçesindeki Manastırlar.....	101
3.3.1.1.Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastırı	101
3.4.Süryani Kiliseleri	109
3.4.1. Merkez İlçedeki Kiliseler	109
3.4.1.1.Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızııl) Kilisesi	109
4. GÜNÜMÜZE GELEMİYEN YAPILAR.....	114
4.1.Alacakaya İlçesi	114
4.1.1. Bağın Kilisesi	114
4.2.Merkez ilçe.....	114
4.2.1. İğdeli Kilise.....	114
4.2.2. Mar Şemun Kilisesi.....	115
4.2.3. Sinabut Kilisesi	115
4.2.4. Surp Mikail Kilisesi	115
4.2.5. Surp Nişsan Kilisesi	115
4.2.6. Til Kiliseleri	115

4.3.Palu İlçesi	116
4.3.1. Caro Kilisesi.....	116
4.3.2. Venk Kilisesi.....	116
5. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA.....	117
5.1.Plan ve Mekân Anlayışı	121
5.2.Mimari Elemanlar	132
5.2.1. Cephe Düzenlemeleri	132
5.2.2. Kapı Formları	136
5.3.Strüktürel Elemanlar	138
5.3.1. Paye ve Sütunlar.....	138
5.3.2. Kemerler.....	139
5.3.3. Tromp ve Pandantifler.....	140
5.4.Örtü Sistemleri	141
5.5.Süsleme	142
5.6.Malzeme ve Teknik.....	143
6. SONUÇ.....	144
KAYNAKÇA	147
EKLER.....	158
Ek-1: Haritalar.....	158
Ek-2: Çizimler.....	159
Ek-3: Fotoğraflar.....	217
ÖZGEÇMİŞ	
TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılan kısaltmalar ve açıklamaları ile birlikte aşağıdadır.

Kısaltmalar	Açıklamalar
Çev.	: Çeviri
Çiz.	: Çizim
Dk.	: Dakika
Ed.	: Editör
Erm.	: Ermenice
Foto.	: Fotoğraf
Hrt.	: Harita
Km	: Kilometre
M	: Metre
Mm	: Milimetre
M ²	: Metre kare
M.Ö.	: Milattan Önce
S.	: Sayfa
Yy	: Yüzyıl

HARİTALAR DİZİNİ

SAYFA

Harita 1: Türkiye Bölgeleri Haritası	158
Harita 2: Elazığ Siyasi Haritası	158

ÇİZİMLER DİZİNİ

SAYFA

Çizim 1: Kovancılar ilçesi Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastırı Kilisesi (https://www.collectif2015.org/tr/ Erişim Tarihi: 06.09.2021) (J. M. Thierry'den)	159
Çizim 2: Kovancılar ilçesi Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastırı Kilisesi mevcut planı	160
Çizim 3: Elazığ Merkez ilçesi Saint Georges (Hulevank) Manastırı Kilisesi (Thierry, 1990 - 1991)	161
Çizim 4: Elazığ Merkez ilçesi Saint Georges (Hulevank) Manastırı Kilisesi (Danık, 1998)	162
Çizim 5: Elazığ Merkez ilçesi Saint Georges (Hulevank) Manastırı Kilisesi (Karaca, 2004)	163
Çizim 6: Elazığ Merkez ilçesi Saint Georges (Hulevank) Manastırı Kilisesi mevcut planı.....	164
Çizim 7: Elazığ Merkez ilçesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi	165
Çizim 8: Elazığ Merkez ilçesi Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi (Danık, 2003)	166
Çizim 9: Elazığ Merkez ilçesi Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi mevcut planı.....	167
Çizim 10: Ağın ilçesi Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi	168
Çizim 11: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi	169
Çizim 12: Kovancılar ilçesi Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi	170
Çizim 13: Kovancılar ilçesi Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi.....	171
Çizim 14: Kovancılar ilçesi Surp Kevork Kilisesi	172
Çizim 15: Merkez ilçesi Protestan Kilisesi (Öztürk, 2022).....	173
Çizim 16: Merkez ilçesi Surp Hagop Kilisesi	174
Çizim 17: Palu ilçesi Kindik Kilisesi	175
Çizim 18: Palu ilçesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi.....	176
Çizim 19: Palu ilçesi Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi	177
Çizim 20: Baskil ilçesi Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastırı Kilisesi (Thierry. 1993)	178
Çizim 21: Baskil ilçesi Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastırı Kilisesi mevcut planı	179
Çizim 22: Merkez ilçesi Meryem Ana Kilisesi (Tanoğlu. 2013)	180

Çizim 23: Merkez ilçesi Surp Mikail Kilisesi (Danık. 2004).....	181
Çizim 24: Til 1 Nolu Kilise (Hovannisian. 2017)	182
Çizim 25: Til 2 Nolu Kilise (Hovannisian. 2017)	182
Çizim 26: Til 2 Nolu Kilise (Hovannisian. 2017)	183
Çizim 27: 5. - 6. yy da yapılmış Ermeni dini mimarisine ait tek nefli kilise örnekleri (Thierry- Donabedian. 1989)	184
Çizim 28: Ermeni dini mimarisine ait tek nefli kilise örnekleri (Bayram. 2005)....	185
Çizim 29: Gürcü dini mimarisine ait tek nefli kilise örnekleri (Bayram. 2005)	186
Çizim 30 Tunceli ili Ulukale Kilisesi (Harman. 2013).....	187
Çizim 31 Erzincan ili Hakbilir (Bagaric) Köyü St. Jasques Kilisesi (Beyaztaş. 2020)	187
Çizim 32: Van Gevaş ilçesi Saint Etienne Manastırı Kilisesi planı (Karaca. 2016).....	188
Çizim 33: Van Gevaş ilçesi Saint Astucacın Manastırı (Karmrakvank – Kırmızı Kilise) Kilisesi planı (Karaca. 2016).....	189
Çizim 34: Van Gevaş ilçesi tek nefli planlı kilise örnekleri (Karaca. 2016).....	190
Çizim 35: 1. Abidin'deki köy kiliselerinden örnek planlar (Parochial) (Keser-Kayaalp. 2016)	191
Çizim 36: Roma Maxentius Bazilikası (https://tr.qwe.wiki/ Erişim Tarihi: 01.06.2023)	192
Çizim 37: İstanbul ili Studios Manastırı Hagios İonnes Prodromos Kilisesi (Mango. 1976)	192
Çizim 38: Helenistik Bazilika plan tipi örneği (Roma Saint Petrus Kilisesi)	193
Çizim 39: İstanbul ili Hagia Sophia Kilisesi (blog.marcantonioarchitects.com Erişim Tarihi: 05.10.2022).....	193
Çizim 40: Tonoğlu Bazilika örneği. Karaman Binbir Kilise 1. Nolu Kilise (Eyice. 1971)	194
Çizim 41: Ermeni dini mimarisine ait üç nefli bazilika planlı kilise örnekleri (Thierry - Donabedian. 1989).....	195
Çizim 42: Şanlıurfa ili On iki Havari Ermeni Kilisesi (Hillez Halifeoğlu. 2016)...	196
Çizim 43: Tunceli Hozat Ergen (Erkayn-Enkuzik) Kilisesi planı (Thierry, 1987: 405)	197
Çizim 44: Bingöl ili Güneyağıl Kilisesi (Butasım. 2010)	198

Çizim 45: Erzincan ili Hakbilir Köyü Kilisesi günümüz vaziyet planı (Beyaztaş. 2020)	199
Çizim 46: Bayburt ili Surb Astuacacin (Tanrı Anası Meryem-Hindi) Kilisesi planı	200
Çizim 47: Ermenistan Satinvank Kilisesi – 1655 (Thierry- Donabedian. 1989)	201
Çizim 48: Ermeni mimarisinde serbest haç planlı kilise örnekleri (Bayram. 2005)	202
Çizim 49: Ermeni mimarisinde Kapalı Yunan Haçı planlı kilise örnekleri (Bayram. 2005)	203
Çizim 50: İstanbul ili Myrelaion Kilisesi (Budrum Cami) planı (Krautheimer. 1965)	204
Çizim 51: Ermeni mimarisinde Kapalı Yunan Haçı plan tipinde kilise örnekleri (Thierry - Donabedian. 1989)	204
Çizim 52: Ermenistan Areni Surp Astuacacin (Tanrı Anası Meryem) Kilisesi (Thierry – Donabadian. 1989)	205
Çizim 53: Van ili Saint Jean (Ktouts - Ktuc) Manastırı Kilisesi (Karaca. 2004)....	205
Çizim 54: Kayseri ili Kilise Cami (Kaılıç. 2019).....	206
Çizim 55: Nevşehir ili Cambazlı Kilise (Kılıç. 2019).....	206
Çizim 56: Ermenistan'daki Artasat'ta bulunan Aljoc Vank (Saint Stephen – Surb Step'annos) Manastırı'nın ana kilisesinin planı (Thierry – Donabadian. 1989).....	207
Çizim 57: Tunceli ili Üç Çıkıntılı Kilise Planı (Harman.)	208
Çizim 58: Erzincan ili Boğaziçi (Vaslı) Köyü St. Roi (Surb T'agaworivank) Kilisesi (Beyaztaş. 2020).....	208
Çizim 59: Van ili Varagavank (Yedikilise) Manastırı Kilisesi (Thierry – Donabadian. 1989)	209
Çizim 60: Merkezi planlı jamatunların plan tipolojisi (Karaca. 2004)	210
Çizim 61: Kars ili (Merkez)i Horomos (Koşavak) Manastırı kuzey jamarunu (Karaca. 2004)	211
Çizim 62: Bitlis Hizan ilçesi Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu (Karaca. 2004)	212
Çizim 63: Van ili Çarpanak Adası Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu (Karaca. 2004)	213

Çizim 64: Van ili Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi batı cephe Taçkapısı (Şen. 2009).....	214
Çizim 65: Van ili Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu Taçkapısı (Şen. 2009).....	214
Çizim 66: Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı batı cephe ve taçkapısı (Yıldız. 2017)	215
Çizim 67: Van Başkale ilçesi Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı güney cephedeki 3 nolu süsleme (Yıldız. 2017).....	215
Çizim 68: Van Gevaş ilçesi Akdamar Manastırı, Kutsal Haç Kilisesi batı cephe merkezinde yer alan süsleme (Yıldız. 2017).....	216

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

SAYFA

Foto. 1: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi batı cephesi	217
Foto. 2: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzey cephesi.....	217
Foto. 3: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzey cephesi detayı	218
Foto. 4: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi doğu cephesi	218
Foto. 5: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi güney cephesi.....	219
Foto. 6: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi güney cephesi detayı.....	219
Foto. 7: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzey duvarı.....	220
Foto. 8: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi apsisi	220
Foto. 9: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi güney pastoforium odası.....	221
Foto. 10: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzey pastoforium odası	221
Foto. 11: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi doğu cephesi, güney pencere sol altındaki haç motifleri.....	222
Foto. 12: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi doğu cephesi, güney pencere sağ altındaki haç motifi	222
Foto. 13: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzeybatı köşedeki haç motifleri	223
Foto. 14: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesinin yanında yer alan blok taşıdaki haç motifleri.....	223
Foto. 15: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi batı cephesi.....	224

Foto. 16: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi kuzey cephesi	224
Foto. 17: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi doğu cephesi.....	225
Foto. 18: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney cephesi.....	225
Foto. 19: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney cephesindeki giriş kapısı	226
Foto. 20: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney cephesindeki giriş kapısının üzerindeki pencere.....	226
Foto. 21: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney cephesindeki giriş kapısının sağ üzerindeki pencere	227
Foto. 22: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi batı duvarı (jamatuna giriş).....	227
Foto. 23: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney duvarı.....	228
Foto. 24: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi doğu duvarı	228
Foto. 25: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi duvarındaki güneydoğu pastoforium odası.....	229
Foto. 26: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi kuzey duvarı.....	229
Foto. 27: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi apsis kemer köşelerindeki haç süsleme.....	230
Foto. 28: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi nef kemerindeki süsleme.....	230
Foto. 29: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunu batı cephesi	231
Foto. 30: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunu kuzey cephesi	231
Foto. 31: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunu güney cephesi.....	232

Foto. 32: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunu güney cephesindeki giriş kapısı ve kitabesi	232
Foto. 33: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunu manastır tonozu.....	233
Foto. 34: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunu beşik tonozu	233
Foto. 35: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunun taşıyıcı sivri kemerleri	234
Foto. 36: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır sarnıcı	234
Foto. 37: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır havuzu	235
Foto. 38: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır çeşmesi	235
Foto. 39: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi batı cephesi.....	236
Foto. 40: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi kuzey cephesi	236
Foto. 41: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi doğu cephesi.....	237
Foto. 42: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi güney cephesi.....	237
Foto. 43: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi kuzey duvarı	238
Foto. 44: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi doğu duvarı	238
Foto. 45: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi doğu duvarı detayı.....	239
Foto. 46: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi güney duvarındaki üst örtü taşıyıcı detayı	239
Foto. 47: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi üst örtü kalıntı detayı.....	240

Foto. 48: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi kuzey cephesi	240
Foto. 49: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi doğu cephesi.....	241
Foto. 50: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi güney cephesi.....	241
Foto. 51: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi batı duvarı	242
Foto. 52: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi kuzey duvarı.....	242
Foto. 53: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi doğu duvarı	243
Foto. 54: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi güney duvarı.....	243
Foto. 55: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi kubbe detayı	244
Foto. 56: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi kubbeye geçişi sağlayan pendentif detayı.....	244
Foto. 57: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu batı duvarı	245
Foto. 58: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu kuzey duvarı.....	245
Foto. 59: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu güney duvarı	246
Foto. 60: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu giriş kapısı.....	246
Foto. 61: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu batı duvarı	247
Foto. 62: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu kuzey duvarı.....	247
Foto. 63: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Jamatun'un kuzey duvarındaki nişlerin detayı.....	248

Foto. 64: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu doğu duvarı	248
Foto. 65: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu kuzeydoğu ek mekânın girişi	249
Foto. 66: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu kuzeydoğu ek mekânın kapı üzerindeki niş detayı	249
Foto. 67: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu kuzeydoğu ek mekânın diğer niş detayı.....	250
Foto. 68: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu güneydoğu ek mekânın girişi	250
Foto. 69: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu güneydoğu ek mekânın niş detayı.....	251
Foto. 70: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu güney duvarı	251
Foto. 71: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu güney duvarındaki güneydoğudaki pencere detayı.....	252
Foto. 72: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jammatunu güney duvarındaki ikinci pencere detayı	252
Foto. 73: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu manastır tonozu detayı	253
Foto. 74: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu çapraz tonoz detayı	253
Foto. 75: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunu beşik tonoz detayı	254
Foto. 76: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatundan kiliseye geçişi sağlayan açıklığın sağ alt tarafındaki Potent haçları	254
Foto. 77: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatundan kiliseye geçişi sağlayan açıklığın sol alt tarafındaki Çapalı Haç	255
Foto. 78: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunun kuzeydoğu köşesindeki nişlerin üzerinde yer alan Malta haçları	255
Foto. 79: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunun kuzey duvarındaki yıkılmış alanın altında yer alan Malta Haçı	256

Foto. 80: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunun kuzeydoğu köşesinde yerde bulunan Latin Haçı	256
Foto. 81: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli batı cephesi.....	257
Foto. 82: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli güney cephesi	257
Foto. 83: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli batı duvarı.....	258
Foto. 84: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli kuzey duvarı	258
Foto. 85: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli doğu duvarı.....	259
Foto. 86: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli doğu duvarının kuzeydoğusundaki niş detayı	259
Foto. 87: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli doğu duvarının güneydoğusundaki niş detayı.....	260
Foto. 88: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli kemer detayı	260
Foto. 89: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi batı cephesi	261
Foto. 90: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi kuzey cephesi.....	261
Foto. 91: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi batı duvarı	262
Foto. 92: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi kuzey duvarı.....	262
Foto. 93: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi doğu ve güney duvar kalıntıları	263
Foto. 94: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi batı cephesi.....	263
Foto. 95: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi doğu cephesi.....	264
Foto. 96: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney cephesi	264
Foto. 97: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney cephesi	265

Foto. 98: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi batı duvarı.....	265
Foto. 99: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi batı duvarı detayı.....	266
Foto. 100: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi batı duvarı detayı.....	266
Foto. 101: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi kuzey duvarı	267
Foto. 102: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi doğu – apsisi – duvarı	267
Foto. 103: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi doğu duvarı kuzeydoğu apsidiyolu	268
Foto. 104: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi doğu duvarı güneydoğu apsidiyolu	268
Foto. 105: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney duvarı.....	269
Foto. 106: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney duvarı detayı	269
Foto. 107: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney duvarı detayı	270
Foto. 108: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi beşik tonozlu üst örtüsü.....	270
Foto. 109: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi batı cephesi.....	271
Foto. 110: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi kuzey cephesi	271
Foto. 111: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi doğu cephesi.....	272
Foto. 112: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi güney cephesi.....	272
Foto. 113: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi kuzey ve batı duvarı	273
Foto. 114: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi güney ve batı duvarı	273
Foto. 115: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi güneydoğu duvarındaki niş detayı	274
Foto. 116: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi doğu duvarı	274
Foto. 117: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi eski görünümü (A. Yarman)	275

Foto. 118: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı cephesi.....	275
Foto. 119: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı cephesindeki devşirme malzeme detayı.....	276
Foto. 120: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı cephesindeki devşirme malzeme detayı.....	276
Foto. 121: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi kuzey cephesi	277
Foto. 122: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi doğu cephesi.....	277
Foto. 123: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi doğu cephesi detayı.....	278
Foto. 124: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi güney cephesi.....	278
Foto. 125: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı duvarı	279
Foto. 126: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi kuzey duvarı.....	279
Foto. 127: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi doğu duvarı	280
Foto. 128: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi kuzeydoğu pastoforium hücresi detayı	280
Foto. 129: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi güneydoğu pastoforium hücresi detayı	281
Foto. 130: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi güney duvarı.....	281
Foto. 131: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı cephedeki haç süsleme detayı	282
Foto. 132: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi güneybatı cephedeki haç bezemelerinin detayı.....	282
Foto. 133: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi doğu cephesi	283
Foto. 134: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi güney cephesi ...	283

Foto. 135: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi batı duvarı.....	284
Foto. 136: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi batı duvarı giriş kapsı detayı.....	284
Foto. 137: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi kuzey duvarı	285
Foto. 138: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi doğu duvarı.....	285
Foto. 139: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi apsisin kuzey duvarındaki niş detayı	286
Foto. 140: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi apsisin güney duvarındaki niş detayı	286
Foto. 141: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi güney duvarı.....	287
Foto. 142: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi apsis kemerinin kilit taşındaki haç motifi.....	287
Foto. 143: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi güneydoğu cephenin yakınındaki haç motifi.....	288
Foto. 144: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi avlu kapısı (Ş. Öztürk Arşivi)	288
Foto. 145: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi eski görünümü (https://www.uzaklarayolculuk.com Erişim T: 28.12.2021).....	289
Foto. 146: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi batı cephesi (Ş. Öztürk Arşivi)	289
Foto. 147: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi kuzey cephesi (Ş. Öztürk Arşivi)	290
Foto. 148: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi doğu cephesi	290
Foto. 149: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi doğu cephesi detayı	291
Foto. 150: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi güney cephesi	291
Foto. 151: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi batı duvarı (Ş. Öztürk Arşivi)	292
Foto. 152: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi kuzey duvarı (Ş. Öztürk Arşivi)	292
Foto. 153: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi doğu duvarı (Ş. Öztürk Arşivi)	293

Foto. 154: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi eski görünümü (merkezde kubbeli yapı), (https://uzaklarayolculuk.com Erişim T: 07.01.2022)	293
Foto. 155: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi kuzey cephesi	294
Foto. 156: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi güney cephesi	294
Foto. 157: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi kuzey duvarı	295
Foto. 158: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi doğu duvarı	295
Foto. 159: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi güney duvarı detayı.....	296
Foto. 160: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi güney duvarı detayı.....	296
Foto. 161: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi batı cephesi.....	297
Foto. 162: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi kuzey cephesi eski görünümü (https://elazighakimiyethaber.com)	297
Foto. 163: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi kuzey cephesi	298
Foto. 164: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi kuzey cephesi detayı	298
Foto. 165: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi güney ve batı duvarı.....	299
Foto. 166: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi kuzey duvarı.....	299
Foto. 167: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi doğu duvarı	300
Foto. 168: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesinin apsis bölümü kuzey duvarı.....	300
Foto. 169: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesinin apsis bölümü doğu duvarı.....	301
Foto. 170: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesinin apsis bölümü güney duvarı.....	301
Foto. 171: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi giriş kapısı	302
Foto. 172: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi batıdan görünüşü	302

Foto. 173: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kuzey cephesi.....	303
Foto. 174: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi doğu cephesi	303
Foto. 175: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi güney cephesi	304
Foto. 176: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kuzey duvarı	304
Foto. 177: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kuzey duvarı detayı.....	305
Foto. 178: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi güney duvarı	305
Foto. 179: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kuzey duvarı	306
Foto. 180: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi doğu duvarı.....	306
Foto. 181: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi doğu duvarı kuzey nişi.....	307
Foto. 182: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi doğu duvarı güney nişi	307
Foto. 183: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi güney duvarı	308
Foto. 184: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kubbeye geçişteki fresk bezeme	308
Foto. 185: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kubbeye geçişteki fresk bezeme	309
Foto. 186: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kubbeye geçişteki fresk bezeme	309
Foto. 187: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kubbeye geçişteki fresk bezeme	310
Foto. 188: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi apsisin sağ tarafındaki fresk bezeme	310

Foto. 189: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi apsisin sol tarafındaki fresk bezeme.....	311
Foto. 190: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi Vaftiz Odası batıdan genel görünüşü	311
Foto. 191: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi batı cephesi ..	312
Foto. 192: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi kuzey cephesi.....	312
Foto. 193: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi doğu cephesi.....	313
Foto. 194: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi güney cephesi.....	313
Foto. 195: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi kuzey duvarı.....	314
Foto. 196: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi doğu duvarı.....	314
Foto. 197: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi güney duvarı.....	315
Foto. 198: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi batı cephesi.....	315
Foto. 199: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi kuzey cephesi.....	316
Foto. 200: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi doğu cephesi.....	316
Foto. 201: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi güney cephesi.....	317
Foto. 202: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi narteks kuzey duvarı	317
Foto. 203: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi narteks güney duvarı	318
Foto. 204: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos batı duvarı.....	318

Foto. 205: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos kuzey duvarı.....	319
Foto. 206: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos kuzey duvarı.....	319
Foto. 207: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos doğu duvarı	320
Foto. 208: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos güney duvarı.....	320
Foto. 209: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos güney duvarı.....	321
Foto. 210: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi bema kuzey duvarı	321
Foto. 211: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi bema doğu (apsis) duvarı.....	322
Foto. 212: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi bema güney duvarı.....	322
Foto. 213: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi genel görüntüsü.....	323
Foto. 214: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi kuzey cephesi	323
Foto. 215: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi kuzey cephesindeki giriş kapısı	324
Foto. 216: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi doğu cephesi.....	324
Foto. 217: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi apsis bölümü (Keser Kayaalp, 2016: 203).....	325
Foto. 218: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi içerisindeki mezar (Keser Kayaalp, 2016: 201).....	325
Foto. 219: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi payeleri (Keser Kayaalp, 2016: 203)	326
Foto. 220: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi üst örtüyü taşıyan kemerler (Keser Kayaalp, 2016: 203)	326

Foto. 221: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı çevre duvarı.....	327
Foto. 222: Kars ili Tigran Honents Kilisesi batı cephesi (1215), (Bozoğlu Bay. 2019)	327
Foto. 223: Kars ili Ani Katedrali batı cephesi (989 – 1001), (Bozoğlu Bay. 2019)	328
Foto. 224: Kars ili Ani Katedrali güney cephesi (989 – 1001), (Bozoğlu Bay. 2019)	328
Foto. 225: Kars ili Ani Katedrali güney cephesi (989 – 1001), (Bozoğlu Bay. 2019)	329
Foto. 226: Van ili Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Saint Jean Jamatunu çatı cephe taçkapısı (18. yy ortaları)	329
Foto. 227: Van ili Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi batı cephesi taç kapısı (1712 – 1720).....	330
Foto. 228: Van ili Varagavank (Yedikilise Manastırı) Saint Georges Jamatunu batı giriş taçkapısı (1648).....	330
Foto. 229: Van ili Varagavank (Yedikilise Manastırı) Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi taçkapısı (1648).....	331
Foto. 230: Van Başkale ilçesi Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı batı cephe ve taçkapısı (1651).....	331
Foto. 231: Van Gevaş ilçesi Akdamar Manastırı, Kutsal Haç Kilisesi batı cephe merkezinde yer alan süsleme	332
Foto. 232: Van Başkale ilçesi Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı güney cephenin sağındaki süsleme	332
Foto. 233: Van ili Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi doğu cephedeki süsleme örneği	333
Fotoğraf 234: Kars ili Ani Horomos Mansatır Kuzey Jamatunu üst örtüdeki haç süsleme detayları (Y. Karaca Arşivi).....	333
Foto. 235: Tatvan-Reşadiye Yelkenli (Sorp) Jean Baptiste (Sorby Surp Karapetivank) Kilisesi doğu cephe 2 nolu haç süsleme (Gündüz. 2022)	334
Foto. 236: Tatvan Kızıldüzü (Kcuak) köyü Saint Georges (Gıdzgag) Kilisesi zeminde bulunan süsleme (Gündüz. 2022).....	334

Foto. 237: Bitlis Değirmenaltı (Por) Saint Anania Kilisesi batı cephe blok taş detay görünümü (Gündüz. 2022)..... 335

ÖNSÖZ

Dünyanın en büyük açık hava müzesi olan Anadolu coğrafyası, Paleolitik Çağdan günümüze kadar kesintisiz bir kültür devamlılığını sunmuştur. Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan, bu medeniyetlerden izler taşıyan Anadolu, bilim dünyasına kazandırılması gereken birçok konuyu da bünyesinde barındırmaktadır.

Bu konulardan biri de, “Elazığ’daki Hristiyan Dini Mimarisi” adlı tez konumuzdur. Tez, konusu gereği Elazığ için özgün bir çalışmadır. Bu çalışma, uzun yıllar Anadolu coğrafyasında yaşayan ve günümüzde de yaşamlarını sürdüren Hristiyan toplumunun mabetlerini konu edinmekte olup, bilimsel Sanat Tarihi yaklaşımı ve objektif bir bakış açısı ile ele alınarak değerlendirilmiştir. Özgün konusu ile bu çalışmanın bilim dünyasına kazandırılması amaçlanmış olup bu vizyon doğrultusunda da gerekli çalışmalar yapılmıştır.

Bu tez konusu ile alanda çalışmama fırsat olanağı sunan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Karaca’ya teşekkürü borç bilirim. Ayrıca Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü’ndeki tüm hocalarıma, materyal temininde yardımda bulunan Doç. Dr. Şahabettin Öztürk’e, Elazığ’daki saha çalışmalarım sürecinde yardım ve desteklerini esirgemeyen Kadir Atıcı, Mustafa Balaban ve İbrahim Kısaoğlu’na, plan çizimlerinde ve birçok konuda destek olan Emre Akbal’a, bu süreçte yanımda olarak yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşlarıma, eğitim ve sosyal hayatım boyunca madden ve manen sürekli yanımda olan değerli aileme teşekkürü borç bilirim.

Resul SARI

Haziran 2023

Van

GİRİŞ

A. Konunun Niteliği ve Önemi

Tez kapsamında olan Elazığ, önemli su yollarının geçtiği dolayısı ile ilk çağlardan beri yerleşimin olduğu günümüzün önemli bir kentidir. Özellikle su kenarlarında kurulan höyükler, bölgede neolitik çağ ile birlikte yerleşimlerin olduğunu göstermektedir. Ayrıca bölgenin yaşam standartlarına uygun olması ve yaşama olanağı ile paleolitik çağdan beri insanların bu bölgede yaşamış olabileceğini düşündürmektedir. İlk yerleşimle birlikte kültür devamlığının sağlandığı Elazığ, bünyesinde çeşitli medeniyetlere ait tarihi eserler barındırmaktadır. Bilimsel bakış açısı ve bilinci ile değerlendirilmesi ve bilim dünyasına kazandırılması gereken tüm bu eserler ülkemizin önemli kültürel miraslarıdır.

Elazığ'daki Hristiyan Dini Mimarisi adlı tez başlığı da tarihi öneme sahip Hristiyan mabetlerini kapsamaktadır. Bu başlık doğrultusunda Elazığ'da tespit edilen Ermeni ve Süryanilere ait mimari eserler kapsamlı bir saha çalışmasıyla; güncel durumları, plan tipolojileri, mimari özellikleri ve süsleme özellikleri irdelenerek sanat tarihçi gözü ve bilimsel bakış açısı ile ele alınmıştır. Bu bağlamda kısmen ayakta olan ve ibadete açık mabetler tespit edilmiştir. Günümüzde ibadete açık olan üç yapıdan biri tez kapsamındaki en eski yapılardan olup, diğer ikisi Türkiye Cumhuriyeti döneminde inşa edilmiştir. Bu nedenle yakın tarihli iki yapı çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Bu mabetler Süryani mabetleridir. Ermeni mabetlerinden ise günümüze ibadete açık bir yapı bulunmamaktadır. Buna karşın katalogdaki yapıların çoğunluğu Ermeni mimarisine aittir.

Tez kapsamındaki tüm bu yapılardan Saint Georges (Hulevank) Manastırı, Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Karaca'nın doktora tezinde irdelenmişken; Surp Simon Manastırı, Meryem Ana (Kızıl / Yakubi / Süryani) Kilisesi, Surp Hagop Kilisesi ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'ne ise Ertuğrul Danık'ın 1995 – 2005 yılları arasında yaptığı yüzey araştırmalarında kısaca değinilmiştir. Surp Krikor Lusavoriç ve Protestan Kilisesi ise kazı ve restorasyon sonrası yazılan makalelerde geçmektedir. Tez kapsamındaki diğer yapılar ise bilimsel olarak irdelenmemiştir. Tüm bu yapılardan bilimsel olarak ele

alınanların uzun süre önce değerlendirilmiş olması ve diğer yapıların da bilimsel olarak değerlendirilmemiş olması bu çalışmayı gerekli kılmıştır. Daha önce Elazığ ilini Hristiyan dini mimarisi alanında bir bütün olarak ele alan akademik bir çalışmanın yapılmamış olması tezimizin önemini bir kat daha artırmaktadır. Ayrıca daha sonra yapılacak olan Sanat Tarihi alanındaki diğer akademik çalışmalara da gerek plan tipolojisi gerekse süsleme açısından veri teşkil etmesi açısından da faydalı olacaktır.

B. Kaynak ve Araştırmalar

Anadolu'nun çok eski bir kültürel geçmişe sahip olması ve jeopolitik konumu seyyahların Anadolu'ya gelmelerini, buradan geçmelerini sağlamıştır. Anadolu'ya gelen ve buradan geçen seyyahların kaleme aldığı seyahatnameler ise tarihi araştırmalarda ilk başvurulacak kaynaklardan sayılmaktadır. 16. yy'da haç yolculuğu yapan Polonyalı Simeon' un seyahatnamesi, Palu - Harput bölgesinde raporlar tutan Vahan Bardizaktsi, Boğos Natanyan ve Karakin Sırvantsdysnts bölge için başvurulacak ilk kaynakları oluştururken, İshak Sunguroğlu' nun 1958 yılındaki Harput Yollarında adlı eseri de bölge adına seyahatname özelliğini taşımaktadır.

Gezgin, seyyah gözü haricinde bilimsel araştırmalar ise ilk olarak Fransız sanat tarihçi Jean – Michel Thierry tarafından yapılmıştır. Thierry, genel olarak Doğu Anadolu'da araştırmalar yapmış buradaki çalışmalarını da çeşitli Fransız kaynaklarında kaleme almıştır. Bölge adına ilk yerli çalışma ise Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Yalçın Karaca'nın doktora tezidir. Doğu Anadolu Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları adlı doktora tezine ek olarak Ertuğrul Danık' ın 1995 – 2005 yılları arasında yaptığı yüzey araştırmaları ilk bilimsel araştırmalardır.

Yukarıdaki ana kaynaklar haricinde bölge ile Ermenilerin siyasi ve toplumsal olaylarının anlaşılması adına Georg Ostrogorsky'nin Bizans Devleti Tarihi adlı kitabı, Aziz Atiya'nın Doğu Hristiyanlığı Tarihi adlı kitabı, George Bournoutian'nın Ermeni Tarihi adlı kitabı ve Osman Ayağ'ın Süryaniler ve Din adlı kitabı önem teşkil etmektedir.

Bahsedilen tüm bu ana kaynaklar ve diğer kaynaklar tez çalışmasına başlamadan önce irdelenmiş, birçok materyal taraması yapılmıştır. Bu doğrultuda tez için ön

hazırlık oluşturulmuştur. Bu bağlamda Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kütüphanesinden, Van İl Halk Kütüphanesinden, Elazığ Fırat Üniversitesi Kütüphanesinden, Elazığ İl Halk Kütüphanesinden araştırma ve bilgi edinme sağlanmıştır. Öte yandan Dr. Öğretim Üyesi Yalçın Karaca'nın kütüphanesindeki kaynaklar çalışmamıza önemli katkılar sağlamıştır.

Elde edilen tüm bu bilgiler ışığında saha çalışması gerçekleştirilmiş, bu doğrultuda belgelenmeler yapılmıştır. Sahada detaylı ölçüler alınmış ve bol miktarda fotoğraf çekilerek zengin bir görsel arşiv oluşturulmuştur. Sağlanan bu belgelenmeler ışığında ise tezin yazım aşamasına geçilmiştir.

C. Metot ve Düzen

Tez konusu belirlendikten sonra, çalışmanın ilk bölümünü kaynak taraması oluşturmuştur. Konu ile alakalı tez, makale, kitap ve dijital kaynaklar taranmış, ilgili bölümler irdelenerek bir araya toplanmıştır. Bir araya getirilen bu materyaller ise çalışmanın ikinci bölümüne yön vermiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünü ise saha çalışması oluşturmaktadır. 2021 yılının Haziran – Eylül aylarında farklı periyotlarda gerçekleştirilen saha çalışması neticesinde tespit edilen yapıların gerekli belgelenmeleri yapılmıştır.

Elde edilen bu veriler doğrultusunda tezin yazma aşamasına geçilmiştir. Üçüncü bölümü oluşturan bu aşamada tezin içeriği oluşturulmuştur. Tezde giriş bölümü hariç toplam altı ana başlık bulunmaktadır. Giriş bölümünü; konunun niteliği ve önemi, kaynak ve araştırmalar ile metot ve düzen alt başlıkları oluşturmaktadır.

Tezin birinci bölümünü “Elazığ’ın Coğrafi Konumu ve Tarihçesi” ana başlığı altında “Coğrafi Konumu” ve “Tarihçesi” alt başlıkları bulunmaktadır.

Tezin ikinci bölümünde “Ana Hatları ile Hristiyanlık ve Bölgeye Yayılışı” ana başlığıyla “Ermeni Hristiyanlığı” ve “Süryani Hristiyanlığı” alt başlıkları vardır.

Tezin üçüncü bölümünü ise “Katalog” oluşturmaktadır. Katalog, alfabetik düzene göre önce “Ermeni Manastırları” daha sonra “Ermeni Kiliseleri” olacak şekilde alfabetik ilçe sıralamasına göre yapılmıştır. Daha sonra “Süryani Manastırları” ve “Süryani Kiliseleri” alfabetik ilçe sıralamasına göre oluşturulmuştur. Katalog kısmı

tamamen alfabetik sıralamaya göre yapılmışken istisna olarak manastırlar, kiliselerden önce başlıklandırılmıştır. Bunun nedeni ise manastır yapılarının kiliseleri de bünyesinde barındırması ve daha büyük kompleksler olmasıdır. Katalog kısmı altta verilen düzene göre incelenmiştir:

- **Katalog No**
- **Yapının Adı**
- **Bulunduğu Yer**
- **Çizim**
- **Fotoğraf**
- **İnceleme Tarihi**
- **Manastır / Kilise**
- **Konumu ve Genel Özellikleri**
- **Tarihçesi**
- **Plan Tipi ve Mimari Özellikleri**
- **Süslemesi**
- **Malzeme ve Tekniği**

Tezin dördüncü bölümünü ise “Günümüze Gelemeyen Yapılar” başlığıdır. Bu başlıktaki ilçe ve yapılar da alfabetik sıralamaya göre yapılmıştır. Detaylı bilgilere ulaşamadığımız bu yapılardan elde edilen bilgiler doğrultusunda kısaca bahsedilmiştir.

Tezin beşinci bölümünü olan, “Değerlendirme ve Karşılaştırma” başlığını; “Plan ve Mekân Anlayışı”, “Mimari Elemanlar”, “Cephe Düzenlemeleri”, “Kapı Formları”, “Strüktürel Elemanlar”, “Süsleme” ile “Malzeme ve Teknik” alt başlıkları oluşturmaktadır. Bu bölümde yapılar, hem kendi içinde hem de bölgedeki diğer yapılar ile karşılaştırılarak incelenmiş benzer ve farklı özellikleri karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Tezin son bölümü ise “Sonuç” kısmıdır. Bu başlık altında, yapılan tüm araştırmalar ve ulaşılan veriler doğrultusunda sonuç kısmı yazılmıştır.

Sonuç bölümünden sonra ise “Kaynakça”, “Ekler”, “Özgeçmiş” ve “Tez Orijinallik Raporu” yer almaktadır.

1. ELAZIĞ'IN COĞRAFI KONUMU VE TARİHÇESİ

1.1. Coğrafi Konumu

Coğrafya kavramı fiziki, beşeri ve ekonomik coğrafya olarak üç alt başlık altında incelenmektedir. 1941 yılındaki 1. Türk Coğrafya Kongresi kararları doğrultusunda Türkiye'nin 7 fiziki bölüme ayrılması ile bölgelerin kendi özelliklerine göre yatırımların yapılması, ekonomilerinin bunlara göre şekillendirilmesine çalışılmıştır. Çalışma kapsamındaki Elazığ'ın da yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi, 157.000 km² yüz ölçümü ile Türkiye'nin % 21'ini oluşturmaktadır. Genellikle dağlık bir bölge olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin yükseltisi batıdan doğuya gidildikçe artmaktadır. Buna rağmen bölgede yer alan geniş ovalar dikkat çekmektedir. Bu ovalarda hem hayvancılık hem de tarım yapılmaktadır. Engebeli coğrafyasına paralel olarak bölgenin ulaşımı da diğer bölgelere göre daha sınırlıdır (Harita 1). Genel olarak kara yolu ulaşımının kullanıldığı bölgede demir yolu ile kimi şehirlerde (Elazığ, Van) tekne ulaşımına ek hava yolu da kullanılmaktadır (Saraçoğlu, 1989: 167; Atalay – Mortan, 1997: 1 – 6; Yücel, 1997: 123).

Çalışmamız doğrultusunda ise Elazığ ilinin coğrafi özellikleri ana hatları ile verilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneybatısındaki Elazığ, 9.383 km² yüzölçümü ile Türkiye'nin 32. kentidir. Kentin doğusunda Bingöl, batısında Malatya, kuzeyinde Tunceli, güneyinde ise Diyarbakır yer almaktadır. Türkiye topraklarının % 2 sini oluşturan kenti; doğu, batı ve güneyden, Güneydoğu Torosların batı uzantıları çevrelemektedir. Deniz seviyesinden 1.067 m yükseklikte bulunan şehir yerleşimi, Yukarı Fırat Havzası'nda yer almaktadır. Karasal iklimin etkili olduğu ilde Keban Barajı, Karakaya Barajı ve Hazar Gölü'nün çevresi daha ılıman iklime sahiptir. Bahsi geçen bu barajlar üzerinden çevre yerleşimlere tekne ulaşımı kullanılırken, Adana – Elazığ hattı ile demir yolu ulaşımı da bulunmaktadır. Şehirdeki havalimanı vasıtasıyla hava ulaşımının da olduğu kentin, bulunduğu bölgesine paralel olarak en yaygın ulaşım aracı kara yoludur. Şehrin; Ağın, Alacakaya, Arıcak, Baskil, Karaçoban, Keban, Kovancılar, Maden, Merkez, Palu ve Sivrice olacak şekilde toplam 11 ilçesi vardır (Harita 2), (Tanoğlu, 1954: 1 – 3; Şimşek, 2010: 8; <https://www.elazig.bel.tr> Erişim Tarihi:01.05.2021; <http://www.elazig.gov.tr> Erişim Tarihi: 01.05.2021).

Şehrin bu coğrafi özelliklerine göre en büyük geçim kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Özellikle barajlar vesilesi ile gelişen bu sektörlerle ek olarak bölgede bulunan maden ocakları da ekonomiye destek olmaktadır (<https://www.elazig.bel.tr> Erişim Tarihi: 01.05.2021; <http://www.elazig.gov.tr> Erişim Tarihi: 01.05.2021; www.cografya.gen.tr Erişim Tarihi: 12.05.2023).

1.2. Tarihçesi

20. yy başlarından günümüze kadar devam eden bilimsel çalışmalar, Doğu Anadolu'nun geçmişine ışık tutmaktadır. Hakkâri, Van, Kars, Malatya ve Adıyaman'daki mağaralarda görülen kaya ve mağara resimleri bölgenin geçmişini Paleolitik Çağ'a indirgemektedir. Bölgede, günümüze kadar yapılan kazı ve yüzey araştırmaları doğrultusunda batıda Malatya - Elazığ, kuzeyde Kafkasya, doğuda Urmiye Gölü, güneyde Kuzey Suriye'yi kapsayan geniş bir coğrafyada M.Ö. 4.000 itibari ile oldukça güçlü bir kültür birliğinin olduğunu görmekteyiz. Bu kültüre Erken Hurri Kültürü denmektedir. Bunun sebebi ise M.Ö. 3.000'li yıllarda Doğu Anadolu Bölgesi'ne giren ve dillerinin Ural - Altay dillerine benzemesi sebebiyle Asya kökenli olduğu kabul edilen Hurriler'den dolayıdır. Merkezi Van Gölü çevresi olan Hurriler, Mitaniler ile birlik oluşturmuş ve M.Ö. 2.000'li yıllarda bölgenin güçlü bir devleti olmuştur. Bu dönemlerde Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın Hurri - Mitani devletine yaptığı seferler sonucu bu devlet gücünü yitirmiştir. Hititler'e bağlı bir tampon bölge olarak Asurlar'a karşı kullanılmıştır (Erzen, 1992: 7 – 23; Karaca, 2004: 17; Nauman, 1991: 18 – 19; Yavi, 1994: 8 – 13).

Bu süreçten sonra Asur yazıtlarından edinilen bilgiler doğrultusunda bölgeye Uruadri ve Nairi ülkeleri dendiğinin görmekteyiz. Yaklaşık 400 yıl süren bu feodal beylikler, M.Ö. 858 tarihinde Urartu Devleti'nin kurulması ile isimleri tarih sahnesinden silinmiştir. M.Ö. 7. yy'ın sonlarına doğru İskitler'in bölgeye yaptığı akımlar doğrultusunda Urartu Devleti eski gücünü kaybetmiş ve devamında Medler tarafından siyasi gücüne son verilerek devlet yıkılmıştır. Oldukça geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran Urartuların yıkılması ile bölgede siyasi istikrarsızlık başlamıştır (Belli, 1993: 27 – 29; Çilingiroğlu, 1994: 23; 112 – 113; Durmuş, 1993: 65 – 66; Erzen,

1992: 24 – 44; Karaca, 2004: 18; Nauman, 1991: 21; Sevin, 2003: 194 – 197; 208 – 209; Yavi, 1994: 13 – 16).

Bu süreçler doğrultusunda bölgeye sırası ile Hurri – Mitani, Hititler, Urartu, Medler, Persler, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı hâkim olmuştur.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan çalışmamız doğrultusundaki Elazığ'ın tarihi ise genel olarak Harput ile incelenmektedir. Günümüzde Elazığ şehir merkezine 5 km mesafede olan Harput, merkezi ilçe konumundadır. Harput, kelime kökeni olarak “kar: taş; pert: kale” kelimelerinden türemiştir. Taşkale anlamına gelen “karpert” kelimesi farklı zamanlarda birden fazla telaffuz çeşitliliğine uğramıştır. Bizans kaynaklarında “Khartapote”, Arap kaynaklarında ise Hartabirt” olarak geçen bölge, 14. yy sonrasında ise “Hartpurd”, “Hartpurt” ve “Harbid” olacak şekilde üç farklı telaffuz biçimiyle karşımıza çıkmaktadır (Ardıçoğlu, 1997: 51; Yedek, 2016: 1).

Elazığ ve çevresinin adının geçtiği ilk kaynak olan Hitit yazıtlarında bölgeye “İşuva” denildiğini görmekteyiz. Yukarıda bahsedildiği üzere bölgedeki Urartu hâkimiyetinin son bulmasıyla devam eden siyasi istikrarsızlık bir müddet devam etmiş sonunda küçük bir krallık olan Sophene Krallığı'nın M.Ö. 1 – 3. yy arasında bölgeye hakim olmasıyla bu istikrarsızlık kısa bir süre stabil durumda kalabilmiştir. Roma İmparatorluğuna bağlı olan bu küçük krallık M.Ö. 3. yy'dan itibaren Sasani'lerle sürekli el değiştirmiştir. Bu kargaşalı dönemden itibaren bir süre de Bizans hâkimiyeti altında kalan bölge, Arapların 642 – 650 yıllarındaki seferleriyle fethedilmiştir. 10. yy ortalarına kadar Müslüman Arap hâkimiyeti devam etmiş, Bizans – Arap rekabetinin olduğu ve sürekli çatışmaların yaşandığı bir alan olmuştur. 934 yılında Harput'u ele geçiren Bizans'ın yazılı kaynaklarında Harput'a “Harpote” denilmiştir. Günümüz Elazığ ve daha güneydeki ilçelerinin bulunduğu alanlara ise “Mesopotamia” denilmiştir (Alptekin, 1992: 45; Ardıçoğlu, 1997: 31 - 32; Sevin, 2005: 379; Sunguroğlu, 1958: 64).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'ya gelmesi ile yeni bir süreç içine giren bölge, tarihi sürekliliğini devam ettirmiştir. 1071 yılındaki Malazgirt zaferi ile Anadolu'nun kapısı Türklere açılmış, bu sayede de akınlar başlamıştır. 1085 yılında Çubuk Bey tarafından Harput Kalesi fethedilmiş, böylece Çubukoğulları Beyliği Selçuklulara bağlı olacak şekilde hâkimiyet kurmuştur. 1110 yılında ise Artuklu Belek

Behram tarafından fethedilen bölge Artukoğulları hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde Haçlı Seferleri ile de mücadele eden Artukoğulları, bu süreçten sonra Anadolu birliğini sağlamak isteyen Türkiye (Anadolu) Selçuklu Devleti adına 1. Alaaddin Keykubad tarafından 1234 yılında fetih edilmiştir. 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı ile Moğollara mağlup olan Anadolu Selçukluları bölgeyi Moğol kolu olan İlhanlılara bırakmıştır. 14. yy'da Eretna Beyliği ile Dulkadiroğulları Beyliği arasında çekişmelere sahne olmuş, 1366 yılında Dulkadiroğulları Beyliği galip gelerek hâkimiyet kurmuştur. 1465 yılında ise Akkoyunlular hâkim olmuştur. 1507 yılında başlayan Safevi hâkimiyetine, 1515 yılında Çaldıran Savaşı'nda galip gelmesi ile son veren Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim olmuştur. Bu tarihten sonra kent, Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak halinde teşkilatlanmıştır. 1879 yılında ise tekrar vilayet olmuştur. Osmanlı Padişahı 2. Mahmut döneminde, 1834 yılında ıslahatlar neticesinde şehir merkezi Harput'tan günümüz Elazığ şehir merkezine taşınmıştır. Mamurat – ül Aziz ismi ile kurulan yeni kent daha çok El – Aziz ismi ile anılmıştır. Cumhuriyetin kurulması ile şehrin ismi, Atatürk döneminde TBMM kararı ile Elazığ olarak değiştirilmiştir (Arslan, 2003: 15; Baykara, 2000; Reyhan, 2015; Sunguroğlu, 1958: 37; Togan, 1981; <https://www.elazig.bel.tr> Erişim Tarihi: 01.05.2021; <http://www.elazig.gov.tr> Erişim Tarihi: 01.05.2021).

Çalışmamız doğrultusundaki Ermenilerin ve Süryanilerin bölgedeki tarihsel süreçlerine değinmekte fayda olacaktır.

Tarih sahnesine çıkışları ile kendilerine Hayk, yaşadıkları alanlara da Hayastan adını veren Ermenilerin kökenleri çeşitli tezlere dayandırılmaktadır (Karaca, 2004: 33).

Yunan tarihçi Herodot, Ermenilerin Trakya'dan göçerek Frigya'ya geldiklerini yazmıştır. Bir diğer Yunan tarihçi Strabon'a göre ise Ermeniler, Hitit İmparatorluğunun çökmesiyle yaşanan Frig göçü ile ve Kimmerlerin Urartu istilasıyla birlikte yavaş yavaş Anadolu'ya geldiklerini yazmıştır. Ermeni kaynaklarına göre ise de Ermeniler (5. ve 8. yüzyıllar arasında yazılmış en eski kaynaklar), Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'in soyundan gelmekte ve yörenin yerli halkı olduklarını kabul etmektedirler (Bournoutian, 2016: 23-24).

Prof. Dr. Abdurrahman Küçük ise, Ermeni Kilisesi ve Türkler adlı kitabında, Ermenileri, Güney Kafkasya'ya göç eden ve buradaki yerel halk ile oluşturulan yeni bir sentez grup olarak adlandırmaktadır (Küçük, 2015: 4).

Tarihçiler arasında en çok benimsenen teoriye göre ise Ermeniler, Balkan kökenli olup Friglerle birlikte Anadolu'ya gelmiş Medler döneminde de Doğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir (Karaca, 2004: 18).

M.Ö. 553 yıllarında Pers İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyeti üzerine devlet tarafından oluşturulan örgütlenme ile Ermeniler, satraplıklar halinde idare edilmişlerdir. M.Ö. 331 yılında Büyük İskender Pers hâkimiyetine son vermiş, bölgeyi Makedonya İmparatorluğu'na bağlı bir vilayet yapmıştır (Uras, 1950: 22 – 42; Parmaksızoğlu, 1968: 323; Akşit, 1985: 48; Karaca, 2004: 18).

Makedonya İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla girilen Helenistik Dönemde, krallıklardan biri olan Selevkoslar bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Bu dönemde iki vilayete ayrılan bölgeye; Fırat'ın doğusuna Büyük Ermenistan, batısına ise Küçük Ermenistan denilmiştir. Bu krallık idaresi altında olan Ermeniler daha sonraki süreçte yaşanan siyasi olaylarla birlikte Roma himayesinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. M.Ö. 95 – 56 yıllarında 2. Tigran'ın Doğu Anadolu Bölgesi'ni kapsayan yukarıda bahsedilen iki vasal krallığı birleştirerek ilk bağımsız Ermeni Kralı olmuştur. Sonraki süreçlerde siyasi gücünü kaybeden bu krallık Parthlar ile Roma arasında bir tampon devlet olmuştur. Daha sonra Roma İmparatorluğu tarafından hâkimiyetine son verilen devlet sonraki süreçlerde de çekişmelerin olduğu tampon bir bölge olmuştur. Bu süreçte bahsi geçen bu coğrafyada yaşayan Ermeniler, Roma'nın gücünü kaybetmesi ile Sasaniler'in hâkimiyeti altına girmiş ve İran ya da Ermeni asıllı valiler ile idare edilmişlerdir (Honigman, 1970: 1 – 35; Kırzioğlu, 1983: 177 – 188; Metin, 1992: 11 – 13; Karaca, 2004: 19 – 20).

Bölgede sürekli devam eden savaşlar doğrultusunda, alana hâkim devletler oldukça güç kaybetmiştir. Gelişen bu süreç doğrultusunda 7. yy'ın sonralarına doğru Emeviler bölgeyi tamamen kontrol altına almışlardır (Karaca, 2004: 20).

Emeviler sonrası Abbasi hâkimiyetine giren bölge merkeze bağlı valiler tarafından yönetilmiştir. Doğu Roma'nın (Bizans) kaybettiği toprakları geri alma isteği ile

Abbasilerin bölgeyi kaybetmek istememesi yine burada devam eden çatışmalara sebep olmuştur. Gelişen siyasi olaylar doğrultusunda Doğu Anadolu Bölgesi'nde Abbasiler'e bağlı Ani Bagratlı (885 – 1045), Vaspurakan Krallığı (908 – 1021), Kars Bagratlı (968 – 1064), Taşirk Bagratlı (982 – 1064) olmak üzere dört vasal krallık kurulmuştur. Bölgenin kuzeyinde Bagratlı, güneyinde ise Vaspurakan Krallığı bir süre siyasi hayatlarına devam ederken oluşan ayaklanmalar neticesinde bölge tekrar Bizans hâkimiyetine girmiştir. Bu krallıklara Bizans İmparatoru 2. Basil zamanından başlayarak 11. yy'da Bizans İmparatorluğu tarafından son verilmiştir (Parmaksızoğlu, 1968: 324; Honigman, 1970: 145 – 162; Karaca, 2004: 22 – 23).

Bu süreçlerden sonra Anadolu'ya akımlar başlatan Selçuklu 1063 yılında Doğu Anadolu'yu himayesi altına almıştır. Bu tarihten önce Ermeniler'in yaşadıkları alanlar Bizans baskısı ile işgal edilmiştir. Bu nedenle Doğu Anadolu Bölgesi'nden çeşitli yollarla göç eden Ermeniler Orta Anadolu'ya yönelmişlerdir. Dolayısı ile Selçuklu bölgeye fetih seferleri düzenlediğinde karşısında Ermenileri değil, Bizans'ı siyasi güç olarak bulmuştur (Mahmud, 1943: 109 – 110; Uzluk, 1952: 3 – 7; Parmaksızoğlu, 1968: 329; Kırzioğlu, 1982: 25 – 26; Sevim, 1983: 13 – 15; Cahen, 1987: 1379 – 1391; Kafesoğlu, 1992: 17 – 25; Hassan, 2000: 167 – 176; Karaca, 2004: 24).

1071 Malazgirt Savaşı sonucu doğrultusunda kesinleşen Anadolu'nun Türkleşmesi bölgede Türk beyliklerinin kurulmasını sağlamıştır. Birçok beyliğin kurulduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde günümüz Elazığ sınırları, Artuklular, Mengücekliler ve Danişmentliler'in sınırları içerisindedir.

Moğolların 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı'nı Anadolu Selçuklu'ya karşı kazanmasıyla bölge Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir. Bu süreçler doğrultusunda bölgede İkinci Beylikler Dönemi'ndeki İlhanlılar, Akkoyunlar, Karakoyunlar ve bu beylikler sonrasındaki Osmanlı Devleti hâkimiyet kurmuştur (Ardıçoğlu, 1997: 94 – 98)

Şah İsmail idaresindeki Safevilerin 1507 yılında ele geçirdiği Elazığ, 1514'te Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir. Kısa süreliğine Safeviler'in tekrar hâkim olduğu Elazığ'ı, Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu üç gün süren kuşatmanın ardından 26 Mart 1516'da tekrar ele geçirdi. Burası Diyarbakir Eyaletine bağlanan sancak merkezi oldu. 1518 tarihli tahrir defterine göre Elazığ'ın 13 mahalleden

meydana geldiği ve bunların dördünde gayrimüslim, dokuzunda ise Müslüman halkın oturduğu bilgisi yer almaktadır (Ünal, 1997: 10; Yedek, 2016: 4 – 5).

Osmanlı hâkimiyeti döneminde bölgede sürekli olan çatışmalar yerini sakin ve huzurlu bir ortama bırakmıştır. Fakat bu ortam Osmanlı'nın gerileme dönemiyle birlikte tekrar bozulmuştur.

Özellikle 19. yy'da Osmanlı – Rus savaşları bölge adına oldukça kötü sonuçlar doğurmuştur. 1877 – 1878 yıllarındaki savaşta (93 Harbi) Balkanlar'da Bulgaristan'ı, Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan ve Batum'u Ruslar'a bırakan Osmanlı, söz konusu savaş sonrasında imzalanan Ayastefenos ve Berlin antlaşmaları doğrultusunda Ermeniler lehine maddeleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu mağlubiyet, 1918 yılına kadar devam eden Ermeni İsyanlarının başlamasına sebebiyet vermiştir (Karaca, 2004: 30).

1. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Doğu Anadolu Bölgesi'nde Rus cephesi açılmış ve bu cephe, 90 bin şehit ile sayısız sivil kayıpları ile sonuçlanmıştır. Alman İmparatorluğu ittifakı için Almanları rahatlatmak adına açılan bu cephe bölge adına ağır sonuçlar doğurmuştur.

Bu süreçte Ruslar ile birlikte hareket eden Ermeniler, bölgede sivil savaşa girmiştir. Bu doğrultuda güvenliği sağlamak adına Tehcir Kanunu'nu çıkartan Osmanlı, Ermenilerin daha iç bölgelere nakledilmesini sağlamıştır. Bu tarihlerde Rusya'da çıkan 1917 ihtilali sonucunda Ruslar bölgeden çekilmişlerdir. Devamında Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile sonuçlanan Kurtuluş Savaşı sırasında Rusya ile Gümrü Anlaşması imzalanmış ve bölgede kaybedilen topraklar savaşımdan geri alınmıştır. Bu süreçten sonra ise Ermeniler Doğu Anadolu'yu tamamen terk etmişlerdir (Saray, 1985: 125 – 131; Yediyıldız, 1985: 141 – 147; Kurat, 1985: 227 – 242; Ökse, 1985: 271 – 278; Kevorkyan, 1985: 297 – 303; Süslü, 1990: 9; Akçova, 1994: 54- 73, 123 – 150; Akşin, 2000: 53 – 114; Çaycı, 2000: 56 – 94; Karaca, 2004: 31).

Yukarıda belirtilen tarihleme genel olarak Ermeniler özelinde devam etmiştir. Fakat bu tarihsel süreç bölgede yaşayan Süryani'ler için de genel olarak kabul edilebilir.

Günümüzde dünyanın birçok ülkesinde yaşayan Süryanilerin milli ülkeleri bulunmamaktadır. Süryani kelimesinin kökeni ise tam olarak bilinmemekle beraber konu ile alakalı çeşitli görüşler bulunmaktadır. En çok kabul gören görüşler ise dört başlık altında toplanabilir. Bunlar:

Pers Kralı Sirus’ dan geldiği düşünülen Süryani kelimesi, ilk görüşü oluşturur. Kral Sirus, Babil’i fethetmiş ve Yahudileri kurtarmıştır. Yahudilerin Kudüs’e (Yahudiye) dönmelerine olanak sağlayan krala minnettarlıklarını belli etmek isteyen Süryaniler, kendilerini “Surin” olarak tanıtmışlardır. Konuştukları Arami Lehçesi’ne de Seyruca veya Süryanca denilmiştir. Bir diğer görüş ise, Asurluların yaşadığı ülkeye “Asurya” diyen Yunanlılar tarafından oluşmuştur. Zamanla sözcüğün başındaki “A” harfi düşerek “Surya” biçimini almıştır. Aslında bir coğrafi terim olarak kullanılan bu sözcük zamanla burada yaşayan millet ile de bütünleşmiştir. Süryani kelimesinin Suriyeliler anlamına geldiğini kabul eden görüş de bulunmaktadır. Bu görüşe göre ise Lübnan’ın Sur şehrinden türeyen Süryani kelimesi, daha sonra Yunanlılar tarafından sahil boyunca yaşayan tüm halka ithaf edilmiştir. En kabul gören görüş ise Arami kökenli olan Süryanilerin, Hristiyan olduktan sonra politeist inanca sahip olan Arami kardeşlerinden ayrılmak için kendilerini Süryani olarak adlandırmalarıdır (Çelik, 1987:1; Öztemiz, 2012: 7; Ayağ, 2014: 11; Şan, 2018: 8; Elyiğit, 2020: 44).

Süryani kelimesinin kökeni başlıca bu dört görüşte anlatılabilir. Bu görüşler haricinde farklı tezler de bulunmaktadır. Bu kadar fazla görüş ayrılığının olmasının temel sebebi Süryani tarihinin çok eskiye dayanması ve yazılı belgelerin az oluşudur.

Genel kabule göre Süryaniler’in tarih sahnesine çıkışları M.Ö. 14. yy’a dayandırılmaktadır. Suriye’nin doğusunda yerleşim alanı bulan Süryaniler, Arami – Asurlar mücadelesi sonucunda dağılmışlardır. Bir bölümü Lübnan üzerinden batıya göçerken, bir diğer bölüm ise Filistin’in güneydoğusuna göçmüştür. Daha sonraki dönemlerde bulundukları alanlarda küçük krallıklar / prenslikler kuran Süryaniler güçlü bir siyasi hâkimiyeti bulamamış olsalar da tarih sahnesinde kendilerine sürekli yer bulmuşlardır (Çelik, 1996: 17 – 18; Işık, 2000: 79 – 80; Malik, 2012: 30 – 70; Sarice, 2018: 7).

Özellikle Suriye'nin doğusundaki nüfuslarının günümüz Türkiye sınırlarına göçmesi ile bu coğrafyada kendilerine yer bulan Süryaniler, yukarıda verilen tarihçeye paralel olarak gelişimlerini sürdürmüşlerdir.

Mezopotamya'nın kadim sakinlerinden olarak görülen Süryaniler, günümüzde Mardin eksenli Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşamaktadırlar. Çalışmamız kapsamındaki Elazığ'da az sayıda olsa da günümüzde yaşayan Süryani nüfusu bulunmaktadır.

2. ANA HATLARI İLE HİRİSTİYANLIK VE BÖLGEYE YAYILIŞI

Genel olarak Hristiyanlık hakkında verilen bilgilere ek olarak Ermeni ve Süryani Hristiyanlıkları hakkındaki verilmesi gereken bilgiler etnologların ve teologların alanlarına girmektedir. Fakat tez konusu gereği bu bilgilerin verilmesi gerekli görülmüştür. Ana hatları ile üzerinde durulan bu konular tezin anlaşılması adına önemlidir.

Roma İmparatorluğunun hâkimiyeti altında olan Filistin topraklarında, İmparator Tiberius (14 – 37) döneminde Hz. İsa'nın öğretilerini yaymaya başlaması ile oluşan semavi dine Hristiyanlık denmektedir (Gündüz, 2017: 218; Archer, 2020: 94).

Dinler, uzun vadede yaşamak adına ortaya çıktıkları bölgeler haricinde yayılım göstermek zorunda kalmışlardır. Hristiyanlıkta da olay örgüsü benzerdir. Ortaya çıktığı Filistin topraklarından ayrı olarak Anadolu başta olmak üzere oldukça geniş bir coğrafyaya dağılmıştır. Bu din, baskı ile dağılan inanç sahipleri veya misyoner hareketleri ile oldukça geniş halk toplulukları tarafından kabul görmüştür. Bu coğrafyalardan biride Doğu Anadolu Bölgesi'dir.

Hristiyanlıkta Hz. İsa, Mesih olarak bilinmektedir. Eski Ahitte herhangi bir göreve gelmiş kişi anlamında kullanılan Mesih kelimesinin eski Yunancası olan Hristos sözcüğünden türeyen Hristiyan kelimesi ve buna bağlı olarak Hristiyanlık ise Hz. İsa'ya bağlı ve onun getirdiği kuralara uygun yaşayan kişilere verilen isimdir. İlâhi bir din olan Hristiyanlık, özde tek tanrılı olmakla beraber daha sonraları teslisin oluşması ile tek tanrılı inanç sistemini yitirmiştir (Karaca, 2004: 34; Gündüz, 2017: 334).

Hristiyanlık, Roma İmparatorluğunun yasaklamalarına rağmen yayılımı oldukça hızlı bir şekilde devam etmiş, özellikle Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra yayılım hızı yüksek bir ivme kazanmıştır. Bu yayılım hızındaki yükseliş, Hz. İsa'nın havarileri sayesinde olmuştur. Hz. İsa'nın Hristiyanlığı yayma isteğini ise Matta İncil'inin 28. ayetinde görmekteyiz: *“Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin; size buyurduğum her şeye uymayı onlara öğretin. İşte ben, dünyanın sonuna dek her an sizinle birlikteyim”* (Matta 28: 19 – 20). Hristiyanlık inancı, 4. yy'nın başlarına kadar baskı altında devam etmiş, bu döneme kadar inanan kişiler gizli bir şekilde ev

kiliselerinde (Dura – Europos Ev Kilisesi gibi) ibadet etmişlerdir. 313 yılında İmparator Constantinus ve Licinus tarafından Milano Fermanı'nın ilan edilmesi ile bu din serbest bırakılmıştır. Bu sayede baskı altından kurtulan Hristiyanlık yayılımına daha emin adımlarla devam ederken, ev kiliseleri ve katakomplar haricinde yeni ibadet yerleri olan kiliseler inşa edilmiştir.

Hristiyanlığın ilk yayılım alanlarından biri olan Anadolu coğrafyasında yaşayan halk, zamanla kendilerine özgü inanışları ile Hristiyanlık öğretilerini harmanlayarak, Hristiyanlığı yeniden yorumlamışlardır. Bu açıdan geçmişin pagan inanışına ait birçok adet ve gelenekler Hristiyanlığa sızmıştır.

Konumuz olan Elazığ'da ise yoğunluk olarak Ermeniler, kısmi olarak da Süryaniler bulunmaktadır. Bu açıdan Ermeni Hristiyanlığı ve Süryani Hristiyanlığına değinmekte fayda olacaktır.

2.1. Ermeni Hristiyanlığı

Hristiyanlığı kabul etmeden önce çoğu millet gibi Politeist inanışa sahip olan Ermenilerin, milli tanrılar, İran kökenli tanrılar, Sümer – Akad kökenli tanrılar ve Fenike kökenli tanrılar olmak üzere birçok sentez kültür inanışları bulunmaktadır. En önemli kültleri ise Hayk, Aray, Güneş, Ay ve Amanor' dur (Karaca, 2004: 34; Küçük, 2005: 19).

Ermeniler, tarihi kaynaklara göre İranlı olan Arsaklı Hanedanı'na mensup Aziz Gregoir (Krikor) (240 – 325) tarafından başlatılan Hristiyanlaştırma çalışmaları neticesinde Hristiyan olmuşlardır. Ermeniler arasındaki inanışa göre ise de, Aziz Gregoir'den önce Hz. İsa'nın havarilerinden Thaddeus (Erm. Tateos, 35 – 43 yılları arasında) ve Bartholomeus (Erm. Partoğimeos, 44 – 60 yılları arasında) bölgede Ermenilere dini vaazlar vermişler ve Hristiyanlık inancının temelini atmışlardır. Bu sebepten dolayı Ermeniler, kiliselerini Apostolik, yani havariler tarafından kurulmuş kilise olduğunu kabul ederler. Ayrıca her iki havarinin de Ermeniler tarafından öldürüldüğü de kabul edilmektedir (Karaca, 2004: 35; Atiya, 2005: 345).

Eusebius'un tarihlemesine göre ise bölgede Hristiyanlık inancı vardı fakat sistematik olarak oluşması Aziz Gregoir tarafından sağlanmıştı. Eusebius bu

tarikhlemesi iki görüşü doğurmaktadır. Birincisi Roma baskısı ile dağılan halk bölgede ufak çaplı Hristiyan gruplarını oluşturmuştu. İkinci görüş ise Ermeni efsanesi ilan Hz. İsa'nın havarilerinin (Thaddeus ve Bartholomeus) bölgeye Hristiyanlığı yaymış olmalarıdır (Eusebius, 2011).

Tüm bu görüşlere binaen genel olarak, Aziz Gregoir döneminde Hristiyanlaşmanın başladığı kabul edilmektedir. İran'da hüküm süren Arsaklı Hanedanlığına mensup olan Aziz Gregoir'un çocukluk zamanında hanedanlığının hâkimiyeti son bulmuş, yerine Sasani hâkimiyeti başlamıştır. İç karışıklarla geçen süre zarfında Aziz Gregoir, Hristiyan inancına sahip sûtanesi Sophia tarafından Kayseri'ye götürülmüş, burada Hristiyanlık eğitimi almıştır. Aldığı eğitimle 286 yılı itibari ile Ermeniler arasında Hristiyanlığı yaymaya başlayan Aziz Gregoir, Ermeni kral 3. Dırtad'a 301 yılında Hristiyanlık inancını benimsetmiştir. Krallığın, Hristiyanlık inancını benimsemesi üzerine eğitim gördüğü Kayseri'ye giden Aziz Gregoir burada Metropolit Leon tarafından takdis edilerek 302 yılında Ermenilerin ilk piskoposu olmuştur. Kayseri'den Eçmiyadzin'e dönen Aziz Gregoir burada politeizm adına inşa edilmiş tapınakları yıkarak yerine Ermeni Kilisesi'nin temelini oluşturan Eçmiyadzin (Vagarşabat) Kilisesi'ni kurmuştur. Kelime anlamı "Babanın tek evladı indi" olan Eçmiyadzin (Erm. Էջմիածին) bu ismi Aziz Gregoir sayesinde alır. Rivayete göre Hz. İsa, Aziz Gregoir'e görünür ve kilisenin kurulacağı yeri gösterir. Halk tarafından, insanları müjdenin ışığı ile aydınlattığı için Aziz Gregoir'e aydınlatıcı (Lusavoriç) (Erm. Լուսավորիչ) unvanı verilmiştir (Karaca, 2004: 35; Atiya, 2005: 347; Tchilingirian, 2019:11).

Temelleri atıldıktan sonra sistematik olarak gelişen kiliselerini Ermeniler, "Losavorçağan Ermeni Kilisesi" olarak adlandırmışlardır. Batı literatüründe ise "Gregoryen Ermeni Kilisesi" olarak adlandırılmaktadır.

Aziz Gregoir'in 325 yılındaki ölümünden önce Ermenistan coğrafyasının hemen hemen tümüyle Hristiyan olduğu kabul edilmektedir. Gerek Aziz Gregoir döneminde gerekse ölümünden sonraki dönemde oluşturulan kilise litürjisi ve hiyerarşisi belli bir düzene konulmuştur. Fakat Ermenilerin milli bir alfabeleri olmadığı için kilise dili Grekçe veya Süryanice olmuştur. Bu nedenle milli bir alfabe gereksinimi duyan Ermeniler, Katağikos Aziz Sahah döneminde (387 – 439) Aziz Mestrop Maschots

(Erm. Միասնայ Միասնոյ) tarafından 404 yılında Balahavit'te (Palu) 36 harfli bir alfabe oluşturmuştur. 12. yy'da 2 harf daha eklenerek 38 harf olan bu alfabe böylece kesin şeklini de almıştır. (Karaca, 2004: 36; Atiya, 2005: 348 – 353; Tchilingirian, 2019: 13).

İlerleyen süreçte Hristiyanlık oldukça yaygın hale gelmiş ve görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır. Oluşan bu görüş ayrılıkları neticesinde, sorunları çözmek için piskoposlar ve yüksek rütbeli din adamları vasıtası ile konsiller toplanmaya başlanmıştır. İlki 325 yılında İznik'te toplanan konsillerin son toplantısı ise 1962 yılında Vatikan'da (2. Vatikan) olmuştur. Bu yıllar arasında toplam 21 kez konsil toplantısı olmuştur. İlk 7 Konsil, Ökümenik Konsiller (genel konsiller) olarak Katolik ve Ortodoks mezheplerinde kabul edilir. İlk 3 Konsil'i kabul eden Ermeniler ise 4. Konsil'in, yani Kadıköy Konsili'nin (451) kararlarını reddetmişlerdir.

Monofizitliği¹ reddeden Kadıköy Konsili, Hristiyanlık dünyası adına bir dönüm noktası olmuştur. Yeni tartışmalara sebep olan bu konsil, kesin ayrılıkları da beraberinde getirmiştir. Ermeniler gibi 4. konsili kabul etmeyen Süryaniler de Monofizit grup içinde bulunmaktadır (Kipti ve Habeş diğer monofizit görüşlü kiliselerdir). Ermeni ve Süryanilerin kendilerini monofizit olarak ilan etmesi üzerine Ortodoks mezhepli Bizans, monofizitlere yoğun baskı uygulamıştır. Bu baskılar her ne kadar zorlu geçse de büyük çoğunluk monofizit görüşten dönmemiştir. Doğu Ortodoks Kiliseleri içerisinde gösterilmesine rağmen monofizit görüşlü bu kiliseler özerk kiliseler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Karaca, 2004: 37; Atiya, 2005; A. Küçük, 2015: 48; Dvornik, 2019; Tchilingirian, 2019: 22).

Hristiyanlık inancında ibadet ve litürji bütün kiliseyi içerir. Ermeni kilisesinin de günlük, haftalık ve yıllık ayinler şeklinde örgütlenmiş bir litürji dünyası bulunmaktadır (Karaca, 2004: 36; Atiya, 2005: 372; Tchilingirian, 2019: 41).

Günlük litürji: Günün farklı zaman dilimlerinde okunan ilahi, dua ve kutsal yazılardan bölümlerdir. Gece duası, sabah duası, gündoğumu duası, gün ortası duası,

¹ Monofizitizm: Hristiyan teolojisinde İsa'da ki tabiatın ilahi tabiat içerisinde yok olduğunu ve dolayısıyla onda yalnızca tek bir ilahi tabiatın bulunduğunu savunan Kristolojik doktrin. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, s 345.

akşam duası, huzur duası ve dinlenme duası günlük ibadetlere örneklerdir (Atiya, 2005: 372; Küçük, 2015: 224; Tchilingirian, 2019: 56).

Haftalık litürji: Rabbani yortular / bayramlar (Hz. İsa'ya adanmış bayramların hepsi [doğum ve epifani² hariç]). Aziz günleri (Pazartesi, Salı, Perşembe ve Cumartesi günleri kutlanır). Perhiz günleri (hayvansal gıdaların ve süt ürünlerinin tüketilmediği günler) olacak şekilde oluşturulmuştur (Atiya, 2005: 373; Küçük, 2015: 226; Tchilingirian, 2019: 55).

Yıllık litürji: Doğum ve Epifani, 6 Ocak'da kutlanır. Paskalya / Kutsal Diriliş, 17 Nisan'da kutlanır (Hz. İsa'nın ölümünden sonraki dirilişine binaen kutlanır. Kilise takviminin en önemli bayramıdır. Litürjik döngüsü dört başlığa ayrılır. A: Paskalyadan önceki "Kutsal Hafta", B: Kırk gün süren "Büyük Perhiz", C: Büyük Perhizin sonuna işaret eden "Zeytin Dalları Pazarı", D: "Paskalya Pazarı"). Başkalaşım Bayramı, 6 Ağustos'da kutlanır. Meryem Ana'nın göğe yükselişi, 15 Ağustos'a en yakın Pazar günü kutlanır. Kutsal Haçı Yüceltme Bayramı, Eylül ayında kutlanır (Hz. İsa'nın gerildiği çarmıhın, Perslerin elinden kurtarılıp Kudüs'e dikilmesi anısına kutlanır.). Kilise takvimindeki toplam beş bayram yıllık önemli tarihlerdir (Atiya, 2005: 373; Küçük, 2015: 227; Tchilingirian, 2019: 42 – 52).

Hz. İsa'nın adlandırılması, Hz. İsa'nın Tanrıya Adanması, Hz. İsa'nın Göğe Yükselmesi, Kilise Kuruluş Kutlaması, Kutsal Ruhun Gelişinin Kutlanması da yukarıda sayılan bayramlar haricinde kilise takviminde yer alan önemli günlerdir (Tchilingirian, 2019: 53).

Ermeni Hristiyanlığında sakramentlerin³ de önemli bir yeri vardır. Bunlar Vaftiz, Mesh etme, Kutsal Kominyon, Tövbe, Evlilik, El Koyma Merasimi ve Hastaları Mesh sakramentleridir (Atiya, 2005: 373; Küçük, 2015: 240; Tchilingirian, 2019: 61 – 67).

Ermeni Gregoir Kilisesi, hiyerarşik olarak dört makamdan oluşur. Bunlar, Kutsal Eçmiyadzin Ana Makamı (Tüm Ermenilerin Katalikosluğu), Kilikya Katolikosluğu, Kudüs Patrikliği ve İstanbul Patrikliğidir. Kilise içi hiyerarşisinde ise sırası ile

² Epifani / Epiphany: Hz. İsa'nın doğumundan 12 gün sonra 6 Ocakta kutlanan bir dini bayram. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, s 151.

³ Sakrament: Hristiyanlıkta kutsal ayin. İncanın göstergesi olarak yapılan düzenli ritüel. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, s 426.

aşağıdan yukarıya doğru şu şekildedir: Kilise kâtibi (dpir), Diyakoz (sarkavag), Papaz (kahana veya eretz), Başpapaz (avagueretz), Doktor / Başrahip (vartapet), Piskopos, Patrik ve Katolikos (Atiya, 2005: 375; Küçük, 2015: 258; Tchilingirian, 2019: 71).

2.2. Süryani Hristiyanlığı

Süryanilerin Hristiyan olmaları ise 37 yılında Havari Petrus'un, Suriye coğrafyasına gelmesi ile başlamaktadır. Havari Petrus, yanında ki 72 müjdeciden biri olan Aday'ı Edesa'ya (Urfa) göndermiştir. O dönemde Urfa kralı olan 5. Abgar, herhangi bir zorluk, tepki ve direniş göstermeden Hristiyanlığı kabul etmiştir. Direniş olmadan Hristiyanlığın kabul edilmesinde, 5. Abgar'ın daha önce Hz. İsa ile mektuplaşmış olması ve bu neticede 5. Abgar'ın Hristiyanlık inancına sıcak bakması, Hz. İsa'ya inanmış olması görüşü vardır. Kralın Hristiyanlık inancını benimsemesi üzerine kısa sürede halk da Hristiyanlığı benimsemiş ve tıpkı Ermeniler gibi milli kiliselerini oluşturmuşlardır (Z. Küçük, 2008; Şan, 2018: 8; Turan, 2019: 31; Elyiğit, 2020: 41).

Antakya'da kurulmuş ilk Süryani Kilisesinin kurucusu Petrus olarak kabul edilir. Hristiyanlığın yayılmasındaki katkısı sebebi ile kutsanan ve papa unvanı verilen Petrus, Roma Katolik Kilisesi tarafından da aziz olarak kutsanmıştır (Ayağ, 2014: 69).

İlerleyen süreçte Hristiyanlığın yaygınlaştığını ve görüş ayrılıklarının çıkmaya başladığını "Ermeni Hristiyanlığı" başlığı altında bahsetmiştik. Bu görüş ayrılıkları tüm Hristiyan dünyasında olduğu gibi Süryani Kilisesi için de geçerlidir.

Süryani dünyasındaki bu görüş ayrılığının temeli ise Nestorius nedeniyle olmuştur.

Süryani kökenli olan Nestorius, 428 yılında İstanbul Patriği olmuş ve İsa'nın tanrılığını savunan Laodicea'lı (Lazkiye) Apollinaris'e karşı mücadele etmiştir. Nestorius, İsa'nın hem tanrı hem de insan olmakla iki doğası olduğunu ileri sürmüştür. İsa'nın tanrılığı ile insanlığını ayırdığı için Efes Konsili'nde (431) yargılanmıştır (Öztemiz, 2012: 16).

449 yılında toplanan ve "Haydutlar Sinodu" olarak tanımlanan yerel sinodda Nestorius'un görüşü benimsenerek yeni kristolojik tartışmalar başlamıştır (Dvornik, 2019: 17).

Efes Konsili'nden sonra toplanan ve kesin ayrılıkları da beraberinde getiren Kadıköy Konsili (451), Süryani dünyasında da değişiklere neden olmuştur. Antakya'da kurulan ilk kilise Doğu ve Batı olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Pers İmparatorluğu'nun sınırlarında yaşamlarını sürdüren Süryaniler, Doğu Kilisesi'ni (Nasturi), Roma İmparatorluğundaki Hıristiyanlar ise Batı Kilisesini oluşturmuştur (Şan, 2018: 21).

Süryaniler inançlarına oldukça bağlı olup, Hz. İsa'nın doğası ve theotokos (teotokos)⁴ konusunda kendi görüşlerine bağlı kalmışlardır. Süryaniler üç litürjiye sahiptir. Bunlardan birincisi, Theodore'un litürjisidir. Advent'ten⁵ Kutsal Cumartesiye kadar kutlanılır. İkincisi, Nestorius'un litürjisidir. Kutsal Perşembe günlerinde kutlanılır. Üçüncüsü ise, Havarî Küçük James tarafından Kudüs'te ilk Hıristiyan ayinlerinde kullanıldığı öne sürülen ve Havarî Aziz Thaddeus (Mar Adday) ile Havarî Mar Mari'nin Kudüs'ten getirdiğine inanılan litürjidir. Paskalyadan (17 Nisan) Advent'e (28 Kasım – 24 Aralık) kadar kullanılan bu litürji Nasturilerin ana litürjisidir (Atiya, 2005:325).

Beş ibadet esası olan Süryanilerde bu ibadetler oldukça önemli sayılıp bırakılmaması gerekmektedir. İlk ibadet olan Süryani Namazı ibadetlerde önemli bir yer tutar. Sabah, Kuşluk, Öğle, İkinci, Akşam, Yatsı ve Gece namazı olacak şekilde yedi vakit olan Namaz ibadetinin Sabah, Öğle, Akşam ve Gece vakitleri zorunlu, Kuşluk, Yatsı ve İkinci vakitleri ise zorunlu değildir. Sabah, Öğle ve İkinci kilisede cemaat ile gerçekleştirilir (Ayağ, 2014: 87).

İkinci ibadet Oruç'tur. Büyük Oruç, Havariler Orucu, Ninova Orucu, Meryem Ana Orucu ve Noel Orucu olmak üzere yılın farklı dönemlerinde beş ayrı oruç ibadetleri bulunmaktadır (Ayağ, 2014: 90).

Üçüncü ibadet ise Ondalık ibadetidir. Kilisenin ihtiyaçları için gönüllü olarak verilmesi gereken yardım ve hediyelere denilmektedir (Ayağ, 2014: 91).

⁴ Hz. İsa'nın Annesi Meryem için Ortodoks Kilisesi ve Doğu Katolik Kilisesinde kullanılan tabir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, s 475.

⁵ Advent: Kelime anlamı geliş olan sözcük, Hz. İsa'nın doğum günü hazırlığı anlamına da gelmektedir. Doğu kilisesinde bu bayramda 40 güne kadar çıkabilen oruç tutulur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, s 20.

Son ibadet ise Kutsal Ziyaret ibadetidir. Kudüs'ün ziyaret edilmesini gerektiren bir ibadettir. Zorunlu olmamakla birlikte Kudüs'ü ziyaret eden kişilere Makedşoyo denilmektedir. Kudüs haricinde Tur Abdin bölgesindeki birçok kilise veya manastır manevi değere sahip oldukları için Süryaniler tarafından ziyaret edilmektedir (Ayağ, 2014: 91).

İbadetler haricinde on bir rabbani bayramı ve yirmi yedi azizleri anma günleri olan Süryanilerde bu günler ise şu şekildedir:

Rabbani bayramlar: Yeni yıl ve Mesih'in Sünneti (1 Ocak), Vaftiz Bayramı (6 Ocak), Meryem Ana Ekinler Bayramı (15 Ocak), Meryem Ana Müjde Bayramı (25 Mayıs), Paskalya Bayramı (15 Nisan), Mesih'in Göğe Yükseliş Bayramı (24 Mayıs), Pentikost (23 Haziran), Tecelli Bayramı (6 Ağustos), Meryem Ana İntikali Bayramı (15 Ağustos), Meryem Ana Doğuş Bayramı (8 Eylül) ve Noel Bayramı (25 Aralık) (Ayağ, 2014: 105).

Tüm Hristiyan kiliseleri gibi Süryani kiliselerinin başında da bir patrik bulunmaktadır. Kilise hiyerarşisi aşağıdan yukarıya doğru şu şekildedir: Mürettil, Okuyucu, Afodiyakon, İncili Diyakos ve Başdiyakos, Papaz, Metropolit, Catliklik, Patriklik ve Episkoposluk (Ayağ, 2014: 92).

3. KATALOG

3.1. Ermeni Manastırları

3.1.1. Kovancılar İlçesindeki Manastırlar

3.1.1.1. *Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı*

Katalog No : 3.1.1.1.

Yapının Adı : Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı

Bulunduğu Yer : Elazığ / Kovancılar ilçesi / Ekinözü (Habab) köyü

Çizim : 1 - 2

Fotoğraf : 1 – 14

İnceleme Tarihi : 06.09.2021

1. Manastır

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın Kovancılar ilçesine bağlı, eski ismi Habab (Havav) olan Ekinözü köyünde yer almaktadır. Manastır, üzüm bağları ile çevrili, meyilli bir arazide bulunmaktadır. Köyün kuzey tarafında, yerleşim alanının hemen dışında yer alan manastırdan günümüze sadece kilise gelebilmiştir. Kilise, naos ve narteks bölümlerinden oluşurken günümüze gelemeyen jamatun⁶ yapısının da olduğu eski çizimlerden görülmektedir.

Elazığ'da tespit ettiğimiz dört Ermeni manastırından, kapladığı arazi bakımından en büyüğü olma özelliği taşıyan manastırın, 26 odası, 1 kilisesi ve 2 küçük şapelinden bahsedilmektedir (Yarman, 2010, II: 85). Bu kaynakta ayrıca manastır için şu ifadeler geçmektedir: “*Surp Asdvadzadzin Manastırı, Palu şehrinden iki buçuk saat uzaklıkta, kuzey – batı tarafındaki bir dağın eteğinde, oldukça geniş ve yüksekçe bir mevkiye inşa edilmiştir. Çevresinde taştan surlar, batı tarafındaki surların üstünde bekçiler için*

⁶ 12. – 13. yüzyıllarda anıtsal olarak inşa edilmeye başlanan bu yapılar, terim anlamı olarak “kilise evi” anlamına gelmektedir. Bu sivil mekânlar genel olarak manastır kiliselerinin batı cephesine ek olarak yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yalçın Karaca, Doğu Anadolu Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları, 2004; 46.

yapılmış iki kule, güney tarafında ise kanatları abanoz ağacından yapılma ve demirle kaplı oldukça büyük bir kapı bulunmaktadır. Bu kapıdan, manastırın bodrum katına girilmektedir. Bodruma girince tam karşınıza tatlı suyu olan bir memba çıkar. Membadan biraz ötede sol tarafta bulunan eski tahta bir kapıdan girdiğinizde karşınıza ufak bir avlu çıkar. Avlunun sol tarafında, üç dört basamaklı taştan bir merdiven ve yaz – kış suyu sürekli akan başka bir tatlı memba bulunmaktadır.” (Yarman, 2010, II: 85). 1878 yılındaki bu raporlarda yer alan bilgilere göre manastırı çevreleyen duvara ve kulelere ait bilgiler bulunmaktadır. Günümüzde ise duvarlar ana hatları ile ayakta olsa da kuleler günümüze gelememiştir. Ayrıca manastırın bodrum katından ve içerisinden bahsedilmektedir. Fakat günümüze sadece manastır kilisesinin beden duvarları gelebilmiştir. Raporda, manastırdan bahsederken Palu ile ilişkilendirilmiştir. 1988 yılına kadar Kovancılar, Arıcak ve Alacakaya ilçeleri Palu ilçesine bağlıdır. Günümüzde ise Kovancılar ayrı bir ilçe konumundadır. Bu nedenle yapıların bulunduğu yerin karıştırılmaması adına bu bilgiyi belirtmekte fayda vardır.

Yazılan bu raporun devamında ise şu ifadeler yazılmıştır: “Manastırda, üçü tamamen yıkık olanların haricinde yirmi üç kadar oda bulunmaktadır. Yıkık vaziyettekilerin ilki önderlik binasından oldukça büyük ebattadır. İkincisi küçük kışlık, üçüncüsü ise yazlık odalardır. Manastırın şekli öylesine çirkin ki; eğer kilisenin kubbesi olmasa gören çiftlik sanabilir. Manastırın içinde kâgir, dikdörtgen sütunlar üzerinde yükselen, kubbeli, çok eski ve küçük, yaklaşık bin yıllık olduğunu söyleyeceğim bir kilise bulunuyor. Yaklaşık diyorum, zira tam tarihini bulmak için çok gayret etmeme rağmen başaramadım. Kilisenin biri küçük diğeri büyük olmak üzere, iki tane demir kaplı, tahtadan kapısı var. Kilisenin içinde orta büyüklükte ana mihrap, doğu tarafında iki küçük şapel, oldukça değerli kutsal eşyalar ve kıyafetler bulunmaktadır.” (Yarman, 2010, II: 85). Bu bilgiler manastırın geçmişine ışık tutması açısından önem taşımaktadır.

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Manastırın kuruluşu ve yapıların inşa tarihini aydınlatacak herhangi bir materyal ve yazıt tespit edilememiştir.

Manastırın kesin tarihi bilinmemektedir. Ancak Sevan Bedros Nişanyan'ın nisanyanmap.com internet adresinden yapıların tarihçesi ile ilgili bir bilgiye ulaşılmıştır. Bu bilgiyi olduğu gibi aktarıyoruz: *“Palu bölgesinin en büyük Ermeni yerleşimi idi. Boğos Gadarikyan, «Maradz Crakner: Havav Küğün Yeğernı» (New York 1950) adlı eserinde Havav köyünün mufassal tarihini verir. Köy yakınında bulunan Kağtsrahayats Asdvadzadzin Manastırı 1468 yılından itibaren kaydedilmiştir. Kasabanın eski adının Havavan ('Dedeköy') veya Hayavan”* (nisanyanmap.com Erişim Tarihi: 23.05.2023).

Yukarıda verilen bilgiler ile yapıların plan tipi, kullanılan malzeme ve mimari özelliklerinden yola çıkarak günümüze gelebilen yapıları 15. yy ve sonrasına tarihlemek mümkündür.

1.1.Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Kilisesi

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırından günümüze gelebilen kilisenin dıştan net ölçüleri alınamamıştır. Bu nedenle iç mekânda alınan ölçüler verilmiştir. İçten 5.31 x 12.48 m ölçülerinde doğu batı aksında uzanan dikdörtgen planlıdır. Kilise, kalıntılardan anlaşıldığı üzere iki serbest destekli basit tipte Kapalı Yunan Haçı planına sahiptir. Kilisenin batı cephesinde kilise naos mekânına geçmeden önce içten 4.45 x 2.90 m boyutlarında narteks bölümü bulunmaktadır (Çiz. 1 – 2).

Batı cephesi 6.18 m ölçülerinde olup, kilisenin narteks bölümünün batı cephesini oluşturmaktadır. Beden duvarları günümüze gelemeyen bu cephe, temel seviyesine kadar yıkık durumdadır (Foto. 1).

Kilisenin kuzey cephesi 13.35 m'dir. Cephenin 4.65 m'lik bölümünü narteks duvarı oluşturmaktadır. Narteks bitişinden başlayan ve toplamda 8.70 m uzunluğundaki kilise duvarının 4.48 m'lik batı kısmı yıkık durumdadır. Doğuya doğru 4.20 m'lik beden duvarı ise sağlam olarak ayaktadır. Yıkıntılar zemini yaklaşık 1.00 m'den fazla doldurmuş durumdadır (Foto. 2 – 3).

6.20 m olan kilisenin doğu cephesi, bünyesindeki üç pencere ve basit tarzda haç süslemeler ile hareketlilik kazanmıştır. Kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerde yer alan pastoforium odalarının mazgal pencereleri eni 0.60 m'dir. Dıştan dikdörtgen formlu

bu pencerelerden güneydeki kuzeydeki kısmen tahrip olmuştur. Apsis kısmını aydınlatan pencerenin taşları tamamen dökülmüş ve pencere formunu kaybetmiştir. Bu nedenle gerçek boyutları ölçülememiştir. Diğer cephelere göre bu cephenin duvarlarında daha düzgün taş malzeme ile daha itinalı işçilik göze çarpmaktadır (Foto. 4).

Kilisenin güney cephesi de 13.35 m'dir. Cephenin 4.70 m'si kuzey cephesinde olduğu gibi tahrip olmuştur. Cephenin ayakta olan bölümü sağır bırakılmıştır (Foto. 5 – 6).

Eski çizimlerden hareketle narteks bölümüne geçmeden, kilisenin batısında yer aldığı görülen jamatun yapısına güneybatı köşeden giriş yapıldığı görülmektedir. Jamatunun doğu duvarından ise narteks bölümüne geçilmektedir. Bu alandan sonrası ise naosa giriş sağlanmaktadır.

Yapı içten 5.30 x 12.50 m ölçülerindedir. Kilisenin güney, batı ve kuzey duvarlarının büyük bölümü tahrip olmuştur. Buna bağlı olarak kilisenin üst örtüsü de günümüze ulaşamamıştır. Sağlam olan bölümler ise sağır bırakılmıştır. Kilisenin doğu duvarında ise apsis ve apsisin kuzey ve güneyinde pastoforium odaları bulunmaktadır. Bu kısımlar sağlam durumdadır.

Apsis 1.90 m derinliğinde, 3.20 m genişliğinde yarım daire şeklindedir. Ortasında tahrip olmuş bir penceresi olan apsisin üzeri yarım kubbe ile kapatılmıştır. Apsisin güney köşesindeki pastoforium odası 1.60 m genişliğinde, 2.10 m derinliğindedir. Odanın apsisle bakan duvar bölümünde 0.65 m genişliğinde küçük bir penceresi bulunmaktadır. Apsisin kuzey köşesindeki pastoforium odası ise 1.35 m genişliğinde, 2.10 m derinliğindedir. Her iki odada da 0.50 x 0.70 m genişliğinde doğu yönünde birer mazgal pencere bulunmaktadır. Her iki odanın üzeri sivri tonoz ile kapatılmıştır (Foto. 7 – 10).

Kilisenin narteks bölümü kalıntılardan da anlaşıldığı üzere tonoz ile kapatılmıştır.

Naos bölümünde üst örtü tamamen çökmüştür. Ancak arşiv materyallerden elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda naosun doğuya yakın merkezi kare mekânın üzeri kubbe ile kapatılmıştı. Doğru hariç üç yöne doğru tonozlarla genişletilmişti. Kubbe batıda iki serbest paye, doğuda ise köşe duvarlarına oturmaktaydı.

Yıkıntılar iç mekânı oldukça yükseltmiş ve orijinal zemin tespit edilememiştir.

Süslemesi

Kilisede farklı yerlerde bulunan toplam 13 adet haç süslemesi bulunmaktadır.

Kilisenin doğu cephesi dört adet haç süsleme ile bezenmiştir. Üçü güneydeki pastoforium odasının penceresinin sol alt taşında yer almaktadır. Bu üç haç motifi 4 mm derinliğinde kazıma tekniğinde işlenmiş olup oldukça sadedir (Foto. 11).

Yine aynı pencerenin sağ altındaki haç motifi ise tamamlanamamış görünümü vermektedir. Kazıma tekniğindeki haçın sol kolu tam işlenmiş ve 2 mm derinliğindedir (Foto. 12).

İç mekânda yer alan haç motifi ise naos ile narteks arasındaki kuzeybatı duvarındaki köşe taşında yer almaktadır. Dairesel bir madalyonun içine alınmış üç ayrı haç motifi bulunmaktadır. Bu haç motifi kazıma tekniğinde olup 5 mm derinliğinde taşa işlenmiştir. Daha belirgin ve daha dekoratiftir (Foto. 13).

Son olarak yapının hemen yanında yer alan -muhtemelen yapıda kullanılmış- bir blok taş üzerine işlenmiş, çok belirgin olmayan küçük boyutlu beş haç işareti daha vardır (Foto. 14).

Malzeme ve Tekniği

Yapının doğu cephesi ile güney ve kuzey cephelerinin apsis hizasına kadar olan yerler dıştan kesme taş ile içerden orta boyutlu moloz taşlardan örülmüş ve dolgu duvar tekniği ile oluşturulmuştur.

Yapının duvarları 0.85 m genişliğindedir. İç mekânın ise sıvandığı, dökülen yerlerden görülmektedir.

3.1.2. Merkez İlçedeki Manastırlar

3.1.2.1. Saint Georges (Hulevank) Manastırı

Katalog No	: 3.1.2.1.
Yapının Adı	: Saint Georges (Hulevank) Manastırı
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Merkez ilçesi / Şahinkaya Mahallesi
Çizim	: 3 – 6
Fotoğraf	: 15 - 38
İnceleme Tarihi	: 01.06.2021

1. Manastır

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın 7 km kuzeybatısındaki Şahinkaya Mahallesi'nde bulunan manastır, mahallenin güneydoğusundadır. Hafif meyilli bir arazide inşa edilmiştir.

Manastır üzerine ilk çalışma Fransız araştırmacı Jean-Michel Thierry tarafından yapılmış olup Revue des Études Arméniennes isimli derginin, 22. sayısında (1990 – 1991) yayımlanmıştır. Bu çalışma doğrultusunda manastırın o dönemki kilise, jamatun ile birlikte mezar odasının durumunu görmekteyiz (Çiz. 3).

Manastır hakkında ikinci çalışma ise Ertuğrul Danık tarafından yapılmıştır. 1998 yılındaki yüzey araştırmasında manastırı inceleyen Danık, manastır kilisesinin o günkü durumunu çiziminde göstermiştir (Çiz. 4).

Yalçın Karaca'nın doktora çalışmasındaki bilgilere göre kilisenin kuzeydoğu apsidiyolunda Aziz Georg'un mezar şapeli bulunmaktadır. Bunun haricinde manastır görevlilerinin kullandığı iki kerpiç bina da manastır yapıları arasındadır ancak mezar şapeli ve kerpiç binalar günümüze gelememiştir (Karaca, 2004: 87), (Çiz. 5).

Günümüzde ise manastır yapılarını; Aziz (Saint) Georges Kilisesi, kiliseye bitişik jamatun, sarnıç, çeşme ve havuz bölümleri oluşturmaktadır. Önceki çalışmalarda manastır kilisesinin kuzey duvarı ve üst örtüsü sağlam olarak işlenmesine karşın bu gün kilisenin kuzey duvarı yıkılmış olup, üst örtüsü de çökmüştür. Ayrıca kuzeydoğu

köşedeki şapelinde duvarları yıkılmış ve üst örtüsü de büyük oranda çökmüştür. Kilisenin batısındaki jamatun yapısının güneybatı köşesinin üst örtüsünde ve kuzeydoğu köşesindeki duvarında tahribat oluşmuş durumdadır (Foto. 15 – 16, 22, 24, 30).

Yapılar günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Kesin inşa tarihi bilinmeyen manastır, Ermeni rivayetlerine göre havari Saint Thaddeus adına kurulmuştur. Ancak bu rivayeti destekleyecek somut bir veri bulunmamaktadır. Günümüzde kaybolmuş bir tamir kitabesine göre manastır 1301 yılında Kâhya Yusik tarafından inşa ettirilmiş, Büyük Georg tarafından ise onarım geçirmiştir. Kilikya'daki 2 el yazmasına göre Karapet 1307'de, 1348'de ise Toros isimli kişiler manastırda başpapazlık yapmışlardır. Bu bilgiler manastırın 1301 yılında kurulduğunu destekler niteliktedir. (Thierry, 1990 – 1991: 225 – 227; Karaca, 2004: 86)

15. yy da el yazmalarının üretildiği önemli bir merkez haline gelen manastırın başpapazı Büyük Georg'un 1443 yılındaki kitabının kolofonunda manastır hakkında önemli bilgiler vermektedir. Söz konusu bölümde Başpiskopos Mikhail'in manastırı iyileştirdiğini fakat Timur'un Anadolu'ya girmesiyle buranın terk edildiğini ve bir grup insanla kendisinin manastıra gelerek burayı onarıma tabi tuttuğunu yazmaktadır. Timur'un 1387'de Doğu Anadolu Bölgesine girdiği göz önüne alındığında manastırın bu tarihten sonra terk edilmiş olması muhtemeldir. (Thierry, 1990 – 1991: 227 – 231; Sümer, 1992: 49; Karaca, 2004: 86).

J.M. Thierry ve Y. Karaca'nın çalışmalarından bu kilisenin içinde üç tamir kitabesi ile jamatuna ait bir inşa kitabesinden bahsedilmektedir. Bizim tespit edemediğimiz bu kitabeleri Y. Karaca'nın doktora tezinden direkt alarak aktarmaktayız; *“Kilisenin içinden günümüze gelebilen üç tamir kitabesini tespit ettik. Bunlardan ilk tamir kitabesi, apsis kemerini taşıyan duvar payelerinin üst kısmında yer almaktadır. Birbirini tamamlayan iki ayrı yazıdan oluşan kitabeden, kilisenin 1514 tarihinde Melkon tarafından önemli bir şekilde onarıldığını öğrenmekteyiz. Aynı kişi kilisenin kuzeydoğu apsidiyolünün yerine başpapaz Georg adına bir mezar şapeli yaptırmıştır.*

Kilisenin güneybatı direğinin kuzey kemeri üzerindeki ikinci kitabeden 1868, kuzeybatı direğinin güney kemeri üzerindeki üçüncü kitabeden ise 1890 tarihinde onarım geçirdiğini öğrenmekteyiz. Kilisenin batısına eklenen jamatunun içindeki kitabe, bu yapının 1615 tarihinde inşa edildiğini bildirmektedir. Manastır yapıları, 1895 tarihinde bölgede meydana gelen Ermeni isyanları sonrasında Karapet Kiwlpekan'ın isteğiyle 1915 yılına kadar öksüzler yurdu olarak kısa bir süre daha kullanılmıştır. Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında manastırın, 1301 tarihinde kurulduğu ve sonraki yıllarda çeşitli onarım ve eklemelerle 1895'e kadar büyüyip geliştiği anlaşılmaktadır. 1895-1915 arasında kısa bir süre daha dini işlevi dışında kullanılmış olan manastır yapıları, 1915 sonrası tümüyle terk edilmiştir. Günümüzde özel mülkiyette bulunan yapılar metruk bir haldedir.” (Thierry, 1990 – 1991, 230 – 233; Karaca, 2004, 87).

Bu bilgiler ışığında günümüze gelebilen yapıları 16. yy ve sonrasına tarihlendirmek gerekmektedir.

1.1. Saint Georges Kilisesi

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Doğu – batı doğrultusunda uzanan yapı, üç nefli bazilikal plana sahiptir. Orta nef art arda iki kubbe ile kapatılmışken, yan nefler tonozlarla kapatılmıştır (Çiz. 6).

Yapının batı cephesi, sonradan jamatun yapısı eklenmesi sonucu dıştan kapanmıştır (Foto. 15).

Yapının kuzey cephesi 10.60 m’dir. Cephenin yaklaşık batıdaki 0.80 m’lik bölümü dışında kalan duvarı tamamen yıkılmış ve bu yıkıntılar cephenin zeminini oldukça yükseltmiştir (Foto. 16).

Yapının doğu cephesi 7.70 m’dir. Cephenin kuzeydoğu bölümü tahrip olmuş, çoğu yerde de duvarın dış kaplama taşlarında dökülmeler olmuştur. Cephenin ortasında yer alan basık kemerli, apsise açılmış bir pencere bulunmaktadır. Bu pencerede büyük ölçüde formunu kaybetmiş durumdadır (Foto. 17).

Yapının güney cephesi 11.10 m’dir. Giriş kapısı bu cephede yer almaktadır. Basık kemerli kapının eni 1.15’ m yüksekliği ise 1.50 m’dir. Giriş kapısının üzerinde

dikdörtgen forma sahip bir pencere ve bu pencerenin doğusunda yine dikdörtgen forma sahip diğer pencere iç mekâna ışık sağlamaktadır. Cephenin yukarı bölümünde sal taşlarla saçak oluşturulmuştur. Ancak bu saçığın doğuya yakın kısımları düşmüştür (Foto. 18 - 21).

Yapının üst örtüsü, kalıntılardan ve eski çizimlerinden hareketle orta nefin art arda iki kubbe ile kapatıldığı görülmektedir. İlk kubbe, apsis duvarlarına ve iki serbest ayak üzerinde oturtulmuştur. Ardındaki kubbe de dört serbest ayak üzerine oturtulmuştur. Yan nefler ise tonozlarla kapalı olduğu yine eski kaynaklardan ve çizimlerden görülmektedir. Bu kubbeli kısımlar üst örtü çöktüğü için günümüze ulaşmamış olup yıkıntılar da iç mekânı doldurmuştur (Foto. 22, 26).

İç mekân, üst örtünün tamamen yıkılmasına bağlı olarak molozlarla dolmuştur. Kilisenin batı duvarı bulunmamakla birlikte direkt jamatun yapısına bağlanmaktadır. Jamatun yapısının sonradan yapıldığı dikkate alındığında bu bölümdeki duvarın jamatunun yapılması ile kaldırılmış olması muhtemeldir. Kilisedeki nef olgusu jamatun yapısına kadar devam etmekte, sivri kemerli bölümlerden jamatuna geçiş yapılmaktadır (Foto. 22).

Kilisenin güneybatı köşesindeki bir kapı ve jamatundan iç mekâna giriş sağlanmaktadır. Üst örtünün yükünü taşıyan sütun ve kemerlerden güney kısımdakiler ayakta. Yine bu kısımda doğudaki büyük kubbenin güney bölümünün bir kısmı üç sıra halindeki taş örgüsü ile ayakta. Bu bölümdeki dikdörtgen formlu iki adet mazgal pencere sağlam durumdadır. Kemer ortasında açılan pencere ve pencere altında kapının hemen üstünde 0.40 x 0.30 m boyutunda bir niş yer almaktadır. Giriş kapısının solunda da aynı şekilde basık kemer ile üst örtüsünün yükü duvarlara dağıtılmıştır. Kemerin uç noktasında pencere yer alırken, alt bölümünde bugün dökülmüş olan bir sivri kemerli niş görülmektedir. Bu sivri kemerli nişin hemen solunda ise 1.10 m uzunluğunda 0.40 m genişliğinde basık kemerli bir niş daha yer almaktadır (Foto. 23).

Güney duvarındaki basık kemerli nişin hemen yanından güney pastoforium odasına geçilmektedir. Apsisin güneyinde yer alan bu bölüme giriş, yuvarlak kemerli bir kapı ile sağlanmaktadır. Yuvarlak kemerli bu kapının üzerinde duvar olmayıp üst örtüye kadar açık bırakılmıştır. Bu odanın üstü beşik tonozla kapatılmıştır. Doğusu

yarım daire şeklindeki apsidiyol ile sonlanmaktadır. Geçmiş çalışmalarda gördüğümüz mazgal pencere örülerek kapatılmıştır.

Bu pastoforium odasının hemen yanında yarım daire şeklinde apsis yer almaktadır. Apsis 3.20 m eninde ve 2.30 m derinliğinde olup yarım kubbe ile kapatılmıştır. Dışa taşıntı yapmayan ve dıştan düz bir duvarla sınırlanan bu apsisin yuvarlak kemerli mazgal penceresinin bir bölümü tahrip olmuştur. Apsisin kuzeyinde ise pastoforium odası yerine günümüzde üst örtüsü ile birlikte yıkılmış olan mezar şapeli bulunmaktadır. Zemin yıkıntılar nedeniyle yükselmiştir (Foto. 24 - 25).

Kilisenin kuzey duvarı büyük oranda yıkılmıştır. Bu kısımda üst örtü tamamen çökmüştür. Kubbeleri taşıyan kuzey sütun ayakta değildir. Ancak kuzeybatı köşede kalan yaklaşık 1.00 m'lik duvardan kemer başlangıcı seçilebilmektedir. Eski çizimlerde bu duvarda pencereye yer verilmemiştir. Bu da duvarın sağır yapıldığını göstermektedir (Foto. 26).

Süslemesi

Apsis kemerlerinden başlayan ve kubbeye geçişi sağlayan doğu pandantiflerinde basit tarzda iki haç motifi bulunmaktadır (Foto. 27).

Apsisin güneydoğu nef kemerinde görülen bir çerçeve içirişindeki süsleme dikkat çekicidir. Söz konusu süsleme dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmış, iki harfi ve basit tarzda bitkisel süslemeleri barındırmaktadır. İki harften biri Զ harfi (Türkçe karşılığı “k” harfi) diğeri ise q harfidir (Türkçe karşılığı “g” harfi). Tam olarak bir anlam oluşturmayan bu harfler olasılıkla inşa ustasının veya tamir ustasının isminin baş harfleri olabilir. Ermeni sanatında yer yer kullanılan bu teknik Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi’nde de kullanılmış olabilir. Çerçeve de harfler dışında basit tarzda bitkisel süslemeler de görülmektedir. Bu bezemeler dışında yine apsis kemerlerinde ve apsis yarım dairesinde bugün dökülmüş olan fresklerin boya izleri görülmektedir (Foto. 28).

Malzeme ve Tekniği

Yapının duvarları 0.80 m genişliğinde olup moloz taş ile dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Bu ana malzeme dışında yapının kemerlerinde, kubbe kasnağında, pencere ve kapı sövelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Güney cephesinin doğu

tarafındaki pencerenin sağ alt kısmı ile apsis penceresinin kemerinde ise tuğla malzeme kullanıldığı görülmektedir.

1.2. Saint Georges Jamatunu

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Kilisenin batısına, kuzeybatı ve güneybatı köşelerden bitişik olan jamatun, kilise ile aynı doğrultuda yani doğu – batı doğrultusunda inşa edilmiştir. Merkezi planda inşa edilen jamatun yapısının batı cephesi 7.70 m ölçülerindedir. Bu cephede herhangi bir pencere açıklığı bulunmamaktadır (Foto. 29).

Yapının kuzey cephesi 8.35 m’dir. Kilise duvarından 0.20 m’ dışa çıkıntı yapan cephenin kuzeydoğu bölümü tahrip olmuş ve bu tahribat zemini doldurmuştur. Cephe tamamen sağır bırakılmıştır (Foto. 30).

Yapının doğusunda duvar bulunmamaktadır. Kilise ve jamatun arasında doğuda iç mekân bölüntüsüz olup ayırım yoktur. Burada duvar örgüsü bulunmadığı için jamatundan kiliseye direkt jamatun yapısına geçiş sağlanmaktadır.

Jamatun yapısının güney cephesi 8.40 m’dir. Kilise duvarından 0.25 m dışa çıkıntı yapan cephenin güneybatı bölümünde basık kemerli bir kapı yer almaktadır. Kapı kemerinin üzerindeki kitabe yer alırken bu kitabenin Türkçe anlamı ise; “*Bu (mezar) keşiş Movses’indir. 1476.*” şeklindedir. Burada yazan tarihe ve kitabe anlamına göre kapıda kullanılan bu kemer taşı devşirme olmalıdır (Karaca, 2004: 89). Cephenin doğusunda ise bir pencere bulunmaktadır. Dikdörtgen formlu bu pencere jamatunda açılmış tek penceredir. Güneybatı köşe duvarı üst kısımda çökmüştür (Foto. 31 – 32).

Jamatunun iç mekânı ortada dört serbest sütun üzerine atılan sivri kemerlerle dokuz bölüme ayrılmıştır. Merkezi mekânın üzeri ortasında kare bir aydınlatma açığı olan manastır tonozu ile kapatılmıştır. Bu mekân diğer bölümlere göre daha geniş tutulmuştur. Orta mekândaki bölüm dışında yan bölümler ise beşik tonozlarla kapatılmıştır. Merkezi mekânın kuzey ve güneyindeki bölümler art arda üç beşik tonoz ile doğu – batı doğrultusunda kapatılmıştır. Orta bölümün doğu ve batısındaki bölümlerinin üst örtüsü ise kuzey – güney doğrultusunda yine beşik tonoz ile kapatılmıştır (Foto. 33 – 34).

Ortadaki dört sütundan, duvarlara atılan altı adet sivri kemer, duvar yüzeylerinde son bulmuştur (Foto.35).

İç mekânı aydınlatmak için merkezdeki tonozda ve güney duvarında pencere açılmıştır. Bunun dışında diğer cepheler sağır tutulmuştur. Jamatunun iç mekânı, kilisede de olduğu gibi moloz döküntüleri ile doludur.

Süslemesi

Jamatun yapısında herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniği

0.80 m genişliğinde olan duvarlar dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kemer, kapı ve pencere sövelerinde ise düzgün kesme malzeme taş kullanılmıştır. İç mekânın üst örtüye geçiş noktalarında sıva izleri görülmektedir. Ancak bu sıvalarda günümüzde dökülmeler mevcuttur.

1.3. Sarnıç

Kilisenin kuzeyinde yer alan sarnıç sağlam durumdadır. Düzgün kesme taştan, dairesel formda inşa edilmiştir. Sarnıcın içi kullanılmamasından dolayı toprak ile dolmuştur (Foto. 36).

1.4. Havuz

Kilisenin batısındaki havuz, etrafındaki ve içindeki ağaçlardan dolayı tahrip olmuştur. Düzgün kesme taştan dikdörtgen formda tasarlanan havuzun içi azda olsa toprakla dolmuştur (Foto. 37).

1.5. Çeşme

Sivri kemer alınlıklı çeşme kilisenin kuzeyinde, sarnıcın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Çeşme ana yapısı ve kemerleri düzgün kesme taştan yapılmıştır. Fakat sonradan tamir gördüğü çeşmedeki beton dolgulardan görülmektedir (Foto. 38).

3.1.2.2.Surp Garabed (Kızıl) Manastırı

Katalog No	: 3.1.2.2.
Yapının Adı	: Surp Garabed (Kızıl) Manastırı
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Merkez ilçesi / Gürcü Bey Mahallesi
Çizim	: 7
Fotoğraf	: 39 – 47
İnceleme Tarihi	: 02.06.2021

1. Manastır

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ’ın Merkez ilçesinde yer alan manastıra, Harput Kalesi’ne giden yolun sola ayrılan bölümünden 3 - 4 dk. yürüme mesafesi sonrasında ulaşılmaktadır. Dağ eteğine kurulmuş olan bu manastırın karşısında Dabakhane Mescidi, güneyinde – kale eteğinde – Süryani Meryem Ana Kilisesi bulunmaktadır.

Manastırdan günümüze sadece kilise gelebilmiştir. Kilise ise batı cephesi ve üst örtüsü hariç genel olarak ayakta. Günümüzde kiliseye yöre halkı tarafından Kızıl Kilise de denilmektedir. Surp Garabed; Kızıl Kilise isminden başka İğdeli Kilise ismi ile de anılmaktadır.

Manastır hakkındaki en eski bilgilere ise 16. yüzyılda haç yolculuğu için Kudüs’e doğru yola çıkan Polonyalı Simeon’un yazdığı seyyah kitabından ulaşabilmektedir.

Simeon haç yolculuğu için Anadolu coğrafyasından geçmiş, durakladığı, ziyaret ettiği kimi yerleri not almıştır. Palu ve Harput’tan da geçen Simeon, bölge hakkında bilgiler vermiştir. Yazar, Harput hakkında şu şekilde bilgi vermiştir: “*Şehrin önünde bulunup Artuk Ovası gibi geniş ve suyu bol bir ovanın Fırat Nehri’ne kadar yayılan sahasında yalnız Ermenilerin oturduğu köyler, Süryanilere ait de Avios, Abduher, vs. gibi büyük köyler vardı. Ovada aynı zamanda Surp George (Surp Garebed), Surp Abdülmesih ve Garmir adlarını taşıyan üç büyük manastır vardır...*” (Simeon, 2016: 128).

Manastır yapıları hakkında verilen bilgiye göre, manastırın bir hamamı olduğu ve yılda bin kuruş gelir sağladığı bilinmektedir (Yarman, 2010, II: 173). Manastırın diğer yapıları hakkında ise kesin bilgiler bulunmamaktadır.

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Manastırın ilk kurulduğu yıl kesin olarak bilinmemektedir. Fakat manastır kilisesinin iki kez inşa edilmiş olması aşağı yukarı tarihçe vermektedir. İlk kilise muhtemelen manastırda da ilk kez inşa edilen kilisedir. Bu kilise ahşaptan inşa edilmiştir. İkinci kilise ise ahşap kilisenin ve çevresindeki sivil yapıların yıkılması ile 1850 yılında inşa edilen günümüzdeki yapıdır (Sunguroğlu, I, 1958: 344).

Elazığ Belediyesi Kudeb'in 2016 yılında başlatılan Restorasyon Projesi kapsamında yapılan kazı çalışmaları sonucunda ise bir Ermenice kitabe bulunmuştur. Bu kitabede ise 1851 tarihi yer almaktadır (<https://akunq.net/tr> Erişim T: 20.03.2022).

Belirtilen bu tarihler neticesinde manastır kilisesi, 19. yy'ın ortasında, 1851 tarihinde inşa edilmiştir.

1.1. Surp Garabed (Kızıl) Kilisesi

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan bir bütün olarak ölçü alamadığımız kilise doğu – batı doğrultusunda uzanmaktadır. İçten 14.40 x 16.80 m ölçülerindedir ve kareye yakın dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Günümüzde yapının üst örtüsü tamamen çökmüştür ve taşıyıcı sistemleri hakkında bilgi edinilememiştir. Batı hariç üç duvar ayakta. İç mekândaki duvarlarda bulunan kemer izlerinden ve aynı ölçü ile mimari özellikleri örtüşen Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi'ne benzerliğinden yola çıkarak yapının üç nefli bazilika planda inşa edildiğini ve üst örtüsünde doğu – batı doğrultusunda uzanan tonozlar ile kapatıldığını söylememiz mümkündür (Çiz. 7).

Kilisenin batı cephesi 15.50 m uzunluğunda olup temel seviyesindedir. Yıkıntılar zemini net bir görüntü ve ölçü alamayacak kadar yükseltmiştir. Eski çizimlerden ve cephe kalıntısından anlaşıldığı kadarıyla kilisenin girişi bu cephenin güney ucunda olup yaklaşık 1.50 – 2.00 m genişliğindedir. Ayrıca bu cephenin ortasında 0.70 m

genişliğinde bir açıklık daha mevcuttur. Bu açıklık ise muhtemelen bir pencereye aitti (Foto. 39).

Kilisenin kuzey cephesi 19.40 m uzunluğunda olup, cephe yüzeyinde altta dört, üstte bir olacak şekilde toplam beş pencere bulunmaktadır. Bu pencereler genel olarak sağlam olsa da alttaki pencerelerin yaklaşık 1.00 m üzerinden cephe sonuna temel seviyesindedir. Batıdan doğuya doğru ilk pencere 1.20 m ikinci pencere 0.95 m üçüncü pencere 1.20 m son pencere ise 0.70 m genişliklerine sahiptirler. Diğer pencere ise kuzeydoğu köşesinin yukarı bölümündedir. Cephenin kuzeydoğu köşesi 0.20 m çıkıntı ile cephenin 5.20 m'lik alanını oluşturmaktadır. Bu cephenin doğu köşesi hariç yarı yükseklikten itibaren yıkılmış durumdadır (Foto. 40).

Kilisenin doğu cephesi 16.00 m uzunluğunda olup, kuzey ve güney cephelerdeki büyük pencere açıklıklarına karşın bu cephe tamamen sağır bırakılmıştır. Apsis dışa taşıntı yapmamaktadır. Yapının en sağlam bölümü olan bu cephenin üst kısımlarında kısmen duvar taşlarının düştüğü gözlemlenmiştir (Foto. 41).

19.40 m uzunluğa sahip olan kilisenin güney cephesi tıpkı kuzey cephesinde olduğu gibi beş pencere ile hareketlilik kazanmıştır. Batıdan doğuya doğru sırası ile pencereler; 1.20 m, 0.95 m, 1.20 m ve 0.70 m genişliğindedirler. Son pencere ise güneydoğu köşesinin yukarı bölümündedir. Kuzey cephesinde olduğu gibi bu cephede de alt kat pencereler üzerinden yaklaşık 1.00 m üzeri yıkılmıştır. Güney cephenin, kuzey cephesi ile başka bir benzer özelliği ise cephede oluşturulan 0.20 m çıkıntıdır (Foto. 42).

Kilisenin temel seviyesinde olan batı cephesinin güney köşesinde günümüze gelemeyen kapı ile yapının iç mekânına giriş yapıldığı düşünülmektedir.

Kuzey duvarı, cephe özelliklerinde de bahsedildiği üzere beş pencere ile hareketlendirilmiştir. Bunun dışında duvarda üst örtünün taşıyıcı unsuru olan kemer kalıntıları bulunmaktadır (Foto. 43).

Doğu duvarı bünyesinde üç apsis barındırmaktadır. Bunun haricinde apsisin güney ve kuzey köşelerinde birer pastoforium odaları bulunmaktadır. Ortadaki ana apsis 4.60 m genişliğindedir. Ana apsisin her iki yanında yer alan daha küçük apsisler ise 1.60 m genişliğindedir. Köşelerdeki pastoforium odaları ise 1.95 m genişliğindedir.

Ana apsisi diğer apsislerden ayıran iki duvarda da yan apsislere geçişi sağlayan 0.50 m genişliğinde açıklık bulunmasıdır. Kilisenin güneydoğu köşedeki pastoforium odasında 0.80 m genişliğinde bir niş bulunmaktadır. Hemen solundaki apsiste ise 0.50 m genişliğinde bir niş daha bulunmaktadır. Ortadaki ana apsis ve solundaki apsiste ise bir açıklık bulunmamaktadır. Kilisenin kuzeydoğu pastoforium odasında ise tıpkı güneydoğu odasında olduğu gibi duvar ortasında 0.80 m genişliğinde bir niş bulunmaktadır (Foto. 44 - 45).

Kilisenin güney duvarı, yapılan restorasyon çalışmaları dahilinde duvarı korumak için kapatılmıştır. Doğal nedenlerle yıkılmaması adına yapılan bu uygulama duvarda büyük bir alanı kaplamaktadır. Bu nedenle detaylı inceleme yapılamamış, dış mimaride kuzey cepheye olan paralelliği ile iç mimaride de kuzey duvara paralel bir düzeninin olduğunu anlaşılmaktadır. Güney duvarın doğusunda dış mimaride oluşturulan 0.20 m çıkıntı, iç mimariye yansıtılmamıştır. Bu duvarda da üst örtüyü taşımak adına kemer kalıntıları ve sütun bulunmaktadır (Foto. 46).

Süsleme

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniği

Yapının doğu duvarı daha özenli, diğer cephele ise doğu duvarına nazaran daha kalitesiz bir biçimde, moloz taşlarla inşa edilmiştir. Basık kemerli pencerelerin kemerleri sal taşlarla oluşturulmuştur.

Kuzey ve güney beden duvarları 0.80 m kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Bu cephele pastoforium odaları hizasında dışa doğru taşıntı yapacak şekilde düzenlenmiştir. Kuzeydoğu ve güneydoğu köşe duvarları 0.20 m daha geniş tutularak bu noktada duvar kalınlığı 1.00 m'ye çıkartılmıştır. Apsisin ve apsidiyollerin bulunduğu doğu duvarının kalınlığı bu iki cepheye göre daha geniştir. Anacak ölçü alınamamıştır. Buna karşın pastoforium odalarının doğu duvarları 0.60 m eninde olup diğer duvarlara göre daha incedir.

Yapıdaki sütun kalıntılarından hareketle kullanılan sütunların yekpare olmadığı ve parçalar halinde yapılarak bir bütün oluşturulduğu görülmektedir. Üst örtüyü taşıyan kemer kalıntıları ise kaba yontu taş ile yapılmıştır. Yapıda tuğla malzeme

kullanılmamıştır. Kuzeydoğu köşede kalan izlerden üst örtüde de bloklar halinde moloz taş malzeme kullanıldığı görülmektedir (Foto. 47).

İç mekânın doğusundaki apsis ve apsidiyollerde bulunan sıva izleri yer yer belirgin halde gözükmemektedir (Foto. 45 – 47).

Yapının zemini üst örtünün çökmesi sonucu oldukça yükselmiştir ve orijinal zemini tespit etmek mümkün olamamıştır.

3.1.2.3.Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı

Katalog No	: 3.1.2.3.
Yapının Adı	: Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Merkez ilçesi / Yalnız köyü
Çizim	: 8 – 9
Fotoğraf	: 48 - 88
İnceleme Tarihi	: 01.06.2021

1. Manastır

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın merkez ilçesine bağlı, ilçenin 9 km güneybatısındaki Yalnız köyünün Venk yerleşkesinde olan manastır, günümüzde yerleşim alanının içerişindedir.

Manastırdan günümüze, kilise ve kilisenin batısına bitişik jamatun yapısı ile şapel gelebilmiştir.

Manastır yapısını 2003 yılındaki yüzey araştırması ile ilk kez çalışan Ertuğrul Danık, yapı topluluklarından bahsetmektedir (Danık, 2003: 316), (Çiz. 8).

Danık, manastır yapılarından kilise, jamatun ve güney bölümde temeli kalmış bir mekândan bahsederken, günümüzde temeli kalan yapı tamamen yıkılmış ve böyle bir kalıntı bulunmamaktadır.

Yapılar günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Manastırın tıpkı Hulevank manastırında olduğu gibi havari Thaddeus adına kurulduğu düşünülmektedir (Yarman, 2010, II: 427).

Ertuğrul Danık, yonca planlı (Tetrakonkhos⁷) kiliseyi 9. – 10. yy'a tarihlendirmektedir. Yonca planın gerisindeki bölümü ise naos olarak adlandırıp sonradan eklendiğini belirterek 12. yy'a tarihlendirmektedir. Danık, naos olarak

⁷ Dört yapraklı yonca biçiminde tasarlananan, haç görünümlü, merkezi kubbeli plan türüdür.

adlandırdığı bölümün güney cephesine bitişik kareye yakın dikdörtgen bölümü ise 13. yy'a tarihlendirmektedir (Danık, 2003: 316).

Ancak yapılan incelemeler neticesinde Danık'ın naos olarak adlandırdığı bölümün "Jamaton" güney cephedeki küçük bölümün ise "Şapel" olduğu anlaşılmıştır.

Tetrakonkhos planlı kiliselerin Ermeni dini mimarisinde kullanılmaya başlanması, 7. – 8. yy olduğu bilindiğine göre yapı için Danık'ın verdiği tarih doğru olabilecek bir tarihlemidir (Şahin, 2015:34; Gözütok, 2019:15). Jamaton yapılarının inşa sürecinin başlangıcının ise 12. - 13. yy'da olduğu bilinmektedir (Karaca, 2004: 46).

Ancak Sevan Bedros Nişanyan'a göre ise Tadem ismindeki bu yerleşim yeri 7. yy başında Bizans'ın 4. Ermenistan idari biriminin başkentidir. Köy yakınında bulunan bu manastır ise 1628 yılından itibaren yazıtlarda kaydedilmiştir (nisanyanmap.com Erişim Tarihi: 18.03.2023). Kaynaklarda 1551 ile 1915 yılları arasında Saint Georges (Hulevank) Manastırı ile bu manastırda görev yapan rahiplerin isim listesi bilinmektedir. 1628, 1651 ve 1775 tarihli metinlerde de adı geçmektedir (www.collectif2015.org/tr Erişim Tarihi: 18.03.2023)

Yukarıdaki veriler ışığında kilisenin kesin yapım tarihini tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak jamaton yapısı yakınlarındaki Saint Georges (Hulevank) Manastırı'ndaki jamatunun 1615 – 1627 yıllarındaki yapım tarihi ile plan tipi ve mimari özelliklerinin benzerliklerinden yola çıkarak 17. yy ve sonrasına tarihlemek mümkündür. Şapel ise jamaton ile birlikte aynı tarihte yapılmış olmalıdır.

1.1.Surp Simon Kilisesi

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Kilise orijinalinde Tetrakonkhos planlıdır. Kilisenin batı cephesine sonradan eklenen jamatundan dolayı kilisenin batı haç kolu, hem kilisenin batı duvarı hemde jamaton yapısının doğu duvarı haline gelmiştir. Kiliseye sonradan eklenen Jamaton yapısı ile kilisenin batı duvarına eklenen ek mekânlar eklenerek bir değişikliğe sebep olmuştur. Batı haç kolundaki bu değişim ile kilisede Trikonkhos⁸ planlı bir görünüm elde edilmiştir (Çiz. 8).

⁸ Üç yapraklı yonca biçiminde tasarlanan, merkezi kubbeli plan türüdür.

Kilisenin batı cephesi, jamatunun doğu duvarını oluşturmaktadır. Kiliseye girişi sağlayan bu bۆlme jamatunun doğu duvarında değinilecektir.

Kilisenin kuzey cephesindeki ha kolu, batıda 2.70 m doğuda 3.20 m çıkıntı yaparak oluşmuştur. Haç kolunun yüzeyi 2.00 m iken, kolun ortasında açılan pencere 0.75 m genişliğinde, 0.70 m uzunluğundadır. Basık kemerli pencerenin bir bۆlm sonradan doldurulduğu gۆrlmektedir. Bu pencere eksenindeki hemen üzerinde yer alan kubbede açılmış daha küçük boyutlu bir pencere bulunmaktadır (Foto. 48).

Kilisenin doğu cephesi kademeli geçişleri ile ha kolunun bir diğerini oluşturmaktadır. Haç kolu, güney ve kuzey kۆřelerden 2.00 m çıkıntı yaparak oluşmuştur. Haç kolunun cephe yüzeyi ise 2.60 m genişliğindedir. Ortada yer alan pencere genişliği 0.75 m uzunluğu ise 1.50 m ۆllerinde basık kemerli olduğu görülmektedir. Bu pencerenin hemen üzerinde yer alan daha küçük boyutlu bir pencere kuzey cephedeki kompozisyonun benzeridir. Cephede de tahrip olma sۆz konusudur (Foto. 49).

Kilisenin güney cephesi, kuzey ve doğu cephedeki düzenlemeye paralel olarak oluşturulmuştur. Cephe büyük oranda tahrip olurken, büyük bۆlm hafriyat ile dolmuştur (Foto. 50).

Güney cepheden jamatuna, jamatunun doğu duvarından da kiliseye giriş yapılmaktadır. Yarım daire şeklindeki giriş, yuvarlak kemerli 2.60 m genişliğine sahip kilisenin batı duvarını oluşturmaktadır. Girişin hemen üzerinde yer alan küçük boyutlu pencere; kuzey, doğu ve güneydeki pencere kompozisyonuna atıf yapmaktadır. Bu pencerenin hemen üzerinde yer alan yarım kubbe ve yuvarlak kemer, kubbenin ağırlığını beden duvarlarına dağıtarak, yapı üzerindeki ağırlığı hafifletmektedir (Foto. 51).

Kilisenin kuzey duvarı bir diğer ha kolunu oluşturmaktadır. Haç kolunun genişliği 2.60 m derinliği ise 1.80 m'dir. Yarım daire şeklinde oluşturulan ha kolunun ortasında 0.75 x 0.70 m boyutlarında pencere yer almaktadır. st kısmı yarım kubbe ve yuvarlak kemerle sonlanmaktadır. Kubbeyi taşıyan kemerin hemen altında bir pencere açıklığı daha yer almaktadır (Foto. 52).

Doğu haç kolunda apsis yarım dairesi bulunmaktadır. Apsis 2.20 m genişliğinde, 1.85 m derinliğinde olup apsis yarım kubbesi ile kapatılmıştır. Apsisin ortasında yer alan pencere 0.75 m genişliğinde, 1.50 m yüksekliğindedir. Pencere kemerinin kilit taşı düşmüştür. Kalan kısımdan üst tarafın yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Apsis kemerinin hemen üzerinde bir pencere daha yer alırken, bu pencere üzerinde ise kubbe ağırlığını duvarlara taşıyan yuvarlak kemer yer almaktadır (Foto. 53).

Kilisenin güney duvarını oluşturan haç kolu 2.65 m genişliğinde, 1.85 m derinliğindedir. Yarım daire şeklinde oluşturulan kolun ortasında 0.80 x 0.95 m boyutlarında pencere yerleştirilmiştir. Yuvarlak kemerli bu haç kolunun üzerinde bir pencere daha yer almaktadır. Daha küçük olan bu pencere üzerinde ise kubbenin ağırlığını duvarlara taşıyan yuvarlak kemer bulunmaktadır (Foto. 54).

Kilise, ortada merkezi bir kubbe ile kapalıdır. Haç kolları ise yarım kubbeler ile kapalıdır. Merkezi kubbeye geçiş, pandantiflerle sağlanmakla beraber, kubbe ağırlığı dört yönde yuvarlak kemerler ile duvarlara aktarılmıştır. Kubbe yerden 7.25 m yüksekliktedir (Foto. 55 – 56).

Yapının iç bölümün sıvandığı görülmektedir. Fakat günümüze sıvalı alanlar çok fazla gelememiştir.

Süslemesi

Kilisede herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniği

Kilise dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Genel olarak taş malzemeyle birlikte üst örtüde az da olsa tuğla malzeme de kullanılmıştır. İç mekân haç kolları ve kemerler ile dış cephe duvarları, kubbe kasnağı ve kubbesinde dıştan kaplama olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Dıştan kesme taşlar büyük ölçüde dökülmüş ve dolguda kullanılan moloz taş ortaya çıkmıştır.

1.2.Surp Simon Kilisesi Jamatunu

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Kiliseye batıdan bitişik inşa edilen jamatun, içten 6.80 x 6.90 m ölçülerinde kare olup merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir (Çiz. 7).

Jamatunun batı cephesi 8.25 m'dir. Tamamen sağır olan cephenin kuzeybatı bölümünün üst tarafındaki taşlar dökülmüştür. Güneybatı köşedeki duvar örgüsündeki döküntü daha fazladır (Foto. 57).

Jamatunun kuzey cephesi, kilisenin haç koluna kadar 11.15 m'dir. Tamamen sağır bırakılan cephenin kuzeybatı bölümü tahrip olmuştur (Foto. 58).

Jamatunun doğu cephesi, kilisenin batı duvarını oluşturmaktadır. Bu kısmın anlatımı kilisede anlatıldığı için burada tekrarlanmayacaktır.

Jamatunun güney cephesi de kuzey cephesindeki gibi aynı uygulama ve aynı ölçülere sahiptir. Ancak bu cepheye bitişik şapel yer almaktadır. Cephenin bir bölümü şapelin kuzey duvarını oluşturmaktadır. Jamatunun bu cephesini; kilisenin haç koluyla şapel arasındaki 4.20 m ile şapelden güneybatı köşeye kadar olan 2.65 m oluşturmaktadır. Cephenin güneybatı köşesinde jamatunun iç mekânına girişi sağlayan basık kemerli 0.90 m genişliğinde kapı bulunmaktadır. Şapelin üst örtü hizasında başlayan iki adet pencere ile hem cephe hareketlendirilmiş hem de iç mekân aydınlatılmıştır (Foto. 59 – 60).

Düzgün kesme taş ile vurgulanan güneybatı köşedeki kapıdan jamatunun içine girilmektedir. İç mekân batı duvarı ortadaki küçük bir niş haricinde tamamen sağır bırakılmıştır (Foto. 61).

Jamatunun kuzey duvarı, bünyesinde iki nişi barındırmaktadır. Duvarın orta kısmının üst tarafı yıkılmış durumdadır. Duvar nişler kuzeydoğu köşededir. Alt bölümdeki niş 0.70 x 0.75 m boyutuyla sivri kemerli olarak tasarlanmıştır. Bu nişin sağ üstünde bulunan ikinci niş ise yine sivri kemerli olarak açılmış, 0.70 x 0.70 m boyutundadır (Foto. 62 – 63).

Jamatunun doğu duvarını, kuzeydoğusundaki ek mekân ile güneydoğusundaki ek mekân ve duvar ortasında yer alan kiliseye giriş kapısı oluşturmaktadır.

Kuzeydoğusundaki ek mekân 0.85 m genişliğinde basık kemerli bir kapı ile girilmektedir. Odanın kuzey duvarında 0.75 x 0.80 m boyutlarında sivri kemerli bir niş yer almaktadır. Giriş kapısının üzerinde ise alt bölümü tahta olan 0.65 x 0.75 m boyutlarında bir niş daha yer almaktadır. Oda temeli döküntüler ile dolmuştur. Güneydoğu köşedeki ek mekâna ise yaklaşık olarak 0.55 m genişliğinde bir kapı ile giriş yapılmaktadır. Kapı oldukça tahrip olmuştur. Bu oda zemini de döküntüler ile dolmuştur. Kapının karşısında 0.50 m genişliğinde bir niş bulunmaktadır. Odanın diğer duvarları sağır bırakılmıştır. Jamatunun doğu duvarındaki bir diğer unsur ise kiliseye girişi sağlayan kapı açıklığıdır. 2.60 m genişliğindeki sivri kemerli açıklık duvar ortasında yer almaktadır (Foto. 64 – 69).

Jamatunun güney duvarı, bünyesinde pencere barındıran tek duvardır. Duvarda birbirine 2.00 m'lik aralıkla iki mazgal pencere açıklığına yer verilmiştir. Kısmen tahrip olan bu pencereler dış mimaride şapelin üst örtüsüne denk gelmektedir. Güney duvarının batı köşesinde ise giriş kapısı bulunmaktadır (Foto. 70 – 72).

Jamatun, ortadaki dört serbest sütuna bağlanmış sivri kemerler ile dokuz bölüme ayrılmıştır. Orta mekânı örten manastır tonozunun ortasında küçük bir aydınlatma penceresi yer almaktadır. Bu tonoz yerden 3.70 m yüksekliktedir. Manastır tonozunun dışında kalan diğer bölümlerin üzeri çapraz tonozla kapatılmıştır. Ancak jamatunun kuzeydoğu – güneydoğu köşelerdeki ek mekânlarda beşik tonoz kullanılmıştır (Foto. 73 – 75).

Süslemesi

Jamatunda kazıma, oyma ve kabartma tekniğinde yapılmış toplamda 7 adet haç süsleme bulunmaktadır.

Jamatundaki ilk haç motifler, kiliseye geçişi sağlayan girişin sağında, duvarın alt tarafında yer almaktadır. Potent Haçı⁹ şeklinde olan iki haçtan büyüğü 2 mm derinliğinde, küçüğü ise 1 mm derinliğinde olup kazıma tekniğindedir (Foto. 76).

⁹ Potent Haçı: Latin Haçı şeklinde olup haçın her kolunu dikey veya yatay kesen kısa çubukların olduğu haç tipi. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Tuğba Taş & Fikret Özcan, MS 4. – 7. Yüzyıllar Arasında Haç Motiflerinin Gelişimi

Üçüncü haç motifi, kiliseye girişin solunda, duvarın alt tarafında yer almaktadır. 4 mm derinliğinde olan Çapalı Haç¹⁰, kazıma tekniğinde yapılmıştır. Üst ve sol bölümü çerçeveye alınan haçın, alt ve sağ bölümünde çerçevenin devamı bulunmamaktadır. Bu da süslemenin yarım kalmış olabileceği fikrini uyandırmaktadır (Foto. 77).

Dördüncü ve beşinci haç motifi, jamatunun kuzeydoğu duvarında yer alan nişlerin hemen üstünde yer almaktadır. Alttaki daha büyük iken hemen üstündeki biraz daha küçük boyutlu olan bu iki Malta Haçı formulu bezeme oyma tekniğinde yapılmıştır (Foto. 78).

Jamatunun kuzey duvarının ortasında, yıkılan alanın hemen altında bulunan bir diğer Malta Haçı ise çerçeveye alınmıştır. Kabartmalı bir çerçeve içine alınan haç bezeme diğer Malta Haçı motiflerin olduğu gibi tek bir blok taş üzerine işlenmiştir (Foto. 79).

Son haç motifi ise kuzey duvarındaki nişlerin olduğu yerde duvardan dökülmüş bir taş üzerindedir. Motifin bulunduğu taş duvardan döküldüğü için orijinal yeri bilinmemektedir. Taşta kırılmalar olduğu haç bezemenin tam hali görülememektedir. Haç bezemenin sağlam olan sol kolundan hareketle Latin Haçı¹¹ formunda işlendiği söylenilebilir. Motif, 3 mm derinliğinde olup kazıma tekniğinde yapılmıştır (Foto. 80).

Malzeme ve Tekniği

Jamatunun beden duvarları 0.75 m genişliğinde olup dolgu duvar tekniğinde örtülmüştür. Moloz taş malzeme kullanılan duvarlarda yer yer kaba yontu taş malzeme de bulunmaktadır. Jamatun giriş kapısı ile ek mekânların giriş kapılarında, nişlerde ve kemerlerde ise düzgün kesme taş kullanılmıştır. Bu bölümün üzerini kapatan tonozlar ise moloz taşır.

¹⁰ Çapalı Haç: Haçın her kolunun sağa ve sola açık şekilde tasarlandığı haç tipi. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Doğan Hasol, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü

¹¹ Latin Haçı: Haçın alt kolunun diğer kollara göre daha uzun olduğu haç tipidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Tuğba Taş & Fikret Özcan, MS 4. – 7. Yüzyıllar Arasında Haç Motiflerinin Gelişimi

1.3. Surp Simon Kilisesi Şapeli

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Şapel, dikdörtgen planda olup jamatunun güney cephesine bitişik olarak inşa edilmiştir. Kuzey – güney ekseninde uzanan yapı içten 2.85 x 3.75 m boyutlarında olup genel hatları ile ayaktadır (Çiz. 7).

Şapel'in batı cephesi 4.50 m'dir. Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla şapelin giriş kapısı güneybatı köşededir. Günümüzde bu cephenin kaplama taşlarının tamamına yakınının döküldüğü görülmektedir (Foto. 81).

Şapel'in güney cephesi 4.30 m'dir. Bu cephenin kaplama taşları da dökülmüş haldedir. Burada formları tamamı ile bozulmuş iki pencere yer almaktadır (Foto. 82).

Şapel'in doğu cephesi, kilisenin güney haç kolundan başlayacak şekilde toprak ile doludur. Üst örtüye kadar gelen bu doluluk cepheyi kapatmaktadır.

İç mekân batı duvarı giriş açıklığı haricinde sağır bırakılmıştır (Foto. 83).

İç mekân kuzey duvarı da herhangi bir açıklığa yer verilmeyerek sağır tutulmuştur (Foto. 84).

Şapel'in doğu duvarı ise bünyesindeki iki niş ile hareketlilik kazanmıştır. Kuzeydoğudaki niş, 0.55 x 0.55 m boyutlarındadır. Alt bölümü dökülen niş sivri kemerli olup sal taşlarla örülmüştür. Duvarın güneydoğu köşesindeki ikinci niş ise 0.60 x 0.65 m boyutlarındadır. Sivri kemerli bu niş ise düzgün kesme taş ile örülmüştür (Foto. 85 – 87).

Şapel'in güney duvarı ise büyük oranda yıkılmış durumdadır.

Doğu duvardan batı duvara atılmış sivri kemer, yapının üst örtüsünü teşkil eden beşik tonozun ağırlığı duvarlara aktarmaktadır (Foto. 88).

Süslemesi

Manastır şapelinde süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniği

Duvar kalınlığı 0.70 m olan şapelin, beden duvarları moloz taştan inşa edilmiştir. Doğu duvarında yer alan iki nişten kuzeydoğudaki niş sal taşlarla, gúneydođudaki niş ise düzgün kesme taşlarla yapılmıştır. Beşik tonoz ile kapatılan úřt örtü moloz taştan oluşturulmuşken, bu tonozu taşıyan doğu – batı doğrultusunda uzanan sivri kemer ise düzgün kesme taştan oluşturulmuştur.

3.2. Ermeni Kiliseleri

3.2.1. Ağın İlçesindeki Kiliseler

3.2.1.1. *Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi*

Katalog No	: 3.2.1.1.
Yapının Adı	: Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Ağın ilçesi / Beyelması köyü
Çizim	: 10
Fotoğraf	: 89 – 93
İnceleme Tarihi	: 08.09.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın 84 km kuzeybatısındaki Ağın ilçesine bağlı Beyelması köyünde yer almaktadır. Kilisenin bulunduğu Beyelması köyü ise ilçeye 7 km uzaklıktadır.

Yapı, günümüzde köyün tarım arazileri içerisinde yer almaktadır. Dere içinde dağlık bir alanda inşa edilen kilisenin bulunduğu yer ise düz bir alandır.

Kilisenin doğu ve batı beden duvarlarının kısmen, kuzey duvarının ise tamamen günümüze gelmesine karşın, güney beden duvarı ile üst örtüsü günümüze gelememiştir. Yıkıntılar nedeniyle zemin, özellikle iç mekân ile güney kısımda dolmuştur.

Bardizaksi, 1878 yılındaki raporlarında Ağın'da bir kiliseden bahsetme, ancak bu yapıya gidemediğini belirtmektedir. Bulunduğu yer ve tarihçesi hakkında ise bilgi verilmemiştir (Yarman, 2010, II: 316).

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Yapının günümüze gelebilen bir kitabesinin bulunmamasından dolayı kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Tarihi kaynaklarda da yapının sadece ismi geçerken kilisenin tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir (Yarman, 2010, II: 316).

Kesin inşa tarihi bilinmeyen bu yapıyı plan tipi, yapıda kullanılan malzeme ve mimari özelliklerinden yola çıkarak 16. yy ve sonrasına tarihlemek mümkündür. Bu görüşü destekleyecek önemli tarihi veriler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye tamamen hâkim olmasıyla birlikte oluşan sükûn ve istikrar ortamıyla birlikte gayrimüslimlerin inşa ve imar faaliyetlerine ağırlık vererek birçok yeni kilise inşa ettikleri veya manastırlara yeni mekânlar ekledikleri bu önemli verilerden biridir.

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Dıştan net ölçüler alamadığımız yapı, doğu – batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan, tek nefli kilise plan tipinde yapılmıştır. İçten 9.50 x 14.50 m boyutlarındadır. Duvarlardaki üst örtünün taşıyıcı kemerlerinden ve yapının küçük boyutlu olmasından dolayı kilisenin tek nefli olduğu anlaşılmaktadır (Çiz. 10).

Kilisenin batı cephesi kısmen ayakta. 10.90 m uzunluğundaki bu cephenin ortasına denk gelen 7.00 m'si kısmen ayakta. Güneye doğru 3.90 m'lik duvar ise tamamen yıkılmıştır. Kuzeybatı köşede ise yıkıntılar olmasına rağmen duvar izleri seçilebilmektedir. Bu cephe ortasında yer alan 1.25 m genişliğindeki dikme taşları kalan kapının üst kısmı dıştan büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Ancak iç taraftan bakıldığında üst kısmın yuvarlak kemerli bir alınlıkla sonlandığı anlaşılmaktadır. Duvar örgüsünün dış kaplama taşları tamamen dökülmüş olup moloz dolgu ortaya çıkmıştır (Foto. 89).

Kilisenin kuzey cephesi yapının en sağlam bölümüdür. Bu cephe 15.90 m uzunluğundadır. Yapının dere içinde dağlık bir alanda inşa edilmesinden dolayı cephenin etrafı yoğun ağaçlarla çevrilidir ve dıştan bir bütün olarak görüntü almak mümkün değildir. Cephede açılan dört pencere açıklığı bulunmaktadır. Üst kısımları yuvarlak kemer şeklinde sonlanan pencerelerin hepsi 1.00 m enindedir. Oldukça simetrik olan bu pencereler genel hatları ile ayakta. Cephenin üst kısmındaki duvarda birkaç sıra taş örgünün döküldüğü görülmektedir (Foto. 90).

Cephenin olduğu alan tamamen ağaçla kaplı olduğu için fotoğraf çekme imkânı bulunamamıştır. 1.80 m kalıntısı ile kilisenin doğu cephesi aynı zamanda apsis yarım dairesini de barındıran cephedir. Kalıntılarında, kilise apsisinin yarım daire şeklinde dış mimariye çıkıntı yaptığı görölmektedir. Fakat cephenin çok az bir bölümünün günümüze gelmesinden dolayı apsis çıkıntısı temel seviyesine kadar yıkıntılarla dolmuştur.

Yapının güney cephesi ise tamamen yıkılmıştır.

1.25 m genişliğindeki kapı açıklığı ile batı cephesinden yapıya giriş sağlanmaktadır. Kuzey duvarının üst kısımdaki örtünün başlangıcından anlaşıldığı kadarıyla yapının iç mekânının üzeri boydan boya beşik tonozla kapatılmıştır. Ancak düzgün kesme taş malzeme ile yapılmış kuzey duvardaki taşıyıcı kemer kalıntıları ile 6 – 7 sıra tonoz başlangıcındaki duvarı haricinde üst örtünün diğer kısımları tamamen çökmüştür. Üst örtünün çökmesi ile yıkılan duvarların molozları mekânı yer yer yarı yüksekliğe kadar doldurmuş bu nedenle de orijinal zemini tespit etmek mümkün olmamıştır.

İç mekân batı duvarı dış cepheye nazaran daha sağlam bir görünüme sahiptir. Ayakta kalan kısmın kaplama taşları dökölmemiştir. Kapı girişi daha itinalı yapılmıştır (Foto. 91).

Kilisenin kuzey duvarında, cephe özelliklerinde de bahsedildiğı üzere bünyesinde dört pencereyi barındırmaktadır. Duvar üzerinde oluşturulan dört yuvarlak kemer ve bu kemeler arasında da dikdörtgen formlu dört mazgal pencere yer almaktadır. Kuzeybatı köşedeki pencere düz bir alınlığa sahipken, diğer üç pencere yuvarlak kemer şeklinde sonlanmaktadır. Duvar yüzeyindeki dört kemerin birleşme noktasında üst örtüyü taşıyan tonoz kemerlerinin kalıntısı bulunmaktadır. Üst örtünün kemerleri duvar üzerindeki pencere kemerlerinin birleşme noktasına bindirme yapmaktadır. Duvar üzerindeki kemerler ise duvardan 0.25 m çıkıntı yapan, 0.60 m genişliğindeki duvar payelerine oturtulmuştur. Böylece üst örtünün ağırlığı kemerler vasıtasıyla kuzey ve güney beden duvarlarına aktarılmıştır (Foto. 92).

Kilisenin doğu duvarı kalıntılardan anlaşılabacağı üzere yarım daire şeklinde dışa çıkıntı yaparak apsis bölümünü oluşturmaktaydı. Fakat günümüze sadece kuzeydoğu

tarafındaki 1.80 m duvar kalıntısı gelebilmiştir. Cephe özelliklerinde yazıldığı üzere kilisenin güney duvarı ise tamamen yıkılmıştır. Kuzey duvarında oluşturulan pencere ve kemer oluşumu muhtemelen güney duvarında da bulunmaktaydı (Foto. 93).

Süslemesi

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru tespit edilememiştir.

Malzeme ve Tekniği

Yapının iskeletini oluşturan beden duvarları, kalıntılardan anlaşılabileceği üzere 0.70 m kalınlığında örülmüştür. Kilisenin yapımında moloz taşlar kullanılarak dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir.

Yapının iç bölümünde pencerelerde daha büyük boyutlu moloz taş kullanılırken, pencerelerin yuvarlak kemerlerinde ise düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvar yüzeyindeki kemerler ile 0.50 m enindeki üst örtüyü taşıyan kemerler de kesme taştan oluşturulmuştur.

Yapının iç ve dış duvarlarında herhangi bir sıva izi bulunmamaktadır.

3.2.2. Keban İlçesindeki Kiliseler

3.2.2.1. Kallar Mahallesi Kilisesi

Katalog No	: 3.2.2.1.
Yapının Adı	: Kallar Mahallesi Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Keban ilçesi / Kallar Mahallesi
Çizim	: 11
Fotoğraf	: 94 – 108
İnceleme Tarihi	: 08.09.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın 50 km kuzeybatısındaki Keban ilçesinde yer alan Kallar Mahallesi, aynı isimle anılan bir kiliseye de ev sahipliği yapmaktadır. Kallar Mahallesi Kilisesi, günümüzde ilçe emniyet müdürlüğünün karşısında, düz bir arazide bulunmaktadır.

İlçe merkezindeki yapı, oldukça sağlam bir biçimdedir. Bunun başlıca nedenleri ise yapının kuzey cephesine bitişik, cephe boyunca dükkânların yer alması ve yapının uzun süre depo olarak kullanılmış olmasıdır. Bu nedenlerle yapıya daha fazla önem verilmiş ve günümüze daha sağlam gelebilmiştir.

Günümüzde kullanılmayan yapı ilçe emniyet müdürlüğünün karşısında olması dolayısı ile kontrollü bir şekilde ziyaret edilebilmektedir.

Kilisesin aidiyeti ise kesin olarak bilinmemektedir. Osmanlı döneminde Keban, Maden-i Keban kaza ismi ile Maden-i Humayun sancağına bağlıydı. Bu kaza ise 1700'lerde maden çıkarımı için kurulmuştur. Kazada ağırlıklı Türk olacak şekilde Ermeni ve Rum işçiler de bulunmaktadır. Ermeni nüfusu ise Rum nüfusuna göre daha baskındır (Akyel, 2015: 203; Çakar, 2019: 5). Kilisenin abidevi bir biçimde inşa edilmiş olması ve yukarıda bahsedilen etnik bilgilerden yola çıkarak, yapının Ermeni kilisesi olması daha büyük muhtemeldir diyebiliriz.

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Yapı ile ilgili herhangi yazıt ve kitabe tespit edilememiştir. Kilisenin kesin tarihi bilinmemekle birlikte inşa tarihi ile ilgili iki görüş bulunmaktadır. Elazığ valiliği tarafından hazırlanan 1998 Elazığ İl Yıllığına göre yapı Ortaçağ'a tarihlendirilir (Elazığ İl Yıllığı, 1998: 98). Ancak bu bilgi Orta Çağ'ın bin yıllık bir zaman dilimini kapsamaması nedeniyle tutarlı değildir. Buna karşın bu ilçenin maden çıkartmak amacıyla 1700'lerden sonra maden çıkarımı için kurulduğu gerçeği vardır. Bu bilgi kilisenin inşasını 1700 sonrasına tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Ayrıca plan tipi ve mimari özellikleriyle oldukça benzer yönleri bulunan ve kitabesine göre 1851 tarihinde inşa edildiği bilinen Elazığ Merkez ilçedeki Surp Garabed (Kızıl) Kilise'sinin ortak özelliklerinden yola çıkarak bu yapıyı 18. – 19. yy'a tarihlemek mümkündür.

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Günümüzde kuzey duvarına bitişik yapılmış dükkânlar nedeniyle dış ölçü alamadığımız yapı, doğu – batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturan, üç nefli bazilika plan tipinde yapılmıştır. İçten 14.40 x 16.50 m boyutlarındadır.

Sokak dokusu nedeniyle genel bir görüntü alamadığımız kilisenin batı cephesi 16.40 m uzunluğundadır. Günümüzde, cephe ile yerleşim mekânları arasında dar bir koridor şeklinde sokak oluşmuştur. Kuzeyden güneye doğru eğim yapan bir arazide kurulmuştur. Cephenin orta kısmında yer alan ve iç mekândaki formunu bozulmadan koruyan kapı ve üst köşelerindeki iki adet pencere açıklığı günümüzde örülerek kapatılmıştır. Orta nefe geçişi sağlayan batı cephedeki giriş, zeminin yükselmesi ve kalan duvarın sıvanması nedeniyle net bir şekilde algılanamamaktadır. Ancak kapının daha üst seviyesindeki güney ve kuzey üst köşelerde bulunan sivri kemer alınlıklı pencerelerin üst kısımları görülebilmektedir. Bu kısımlar düzgün kesme taş ile örüldüğü için belirgindir. Cephedeki kuzey ve güney köşelerde yer alan ve iç mekânı aydınlatan pencerelerin sonradan kapatılmış olduğu görülmektedir. Cephenin üst kısmında ve kapı üst hizasından başlayan üç büyük yuvarlak kemer bulunmaktadır. Oldukça net bir şekilde seçilebilen bu kemerlerin arası alt kısımdan farklı bir şekilde malzeme ve örgü teknikle örülerek kapatılmıştır. Kaba yontu taş

malzeme ile örülen bu kısım düzgün kesme taş ile örülen kemerlerden ayrılmaktadır. Muhtemelen daha geç bir tarihteki onarımdan kalmış olmalıdır (Foto. 94).

Kilisenin kuzey cephesi, yakın zamanda cephe boyunca bitleştirilen dükkânlar nedeniyle tamamen kapanmış durumdadır.

Kilisenin doğu cephesi 16.30 m uzunluğundadır. Cephenin zemini neredeyse beden duvarlarının yarı hizasına kadar yükselmiş durumdadır. Cephe, ortadaki apsis ve yanlardaki apsidiyollere denk gelecek şekilde iç mekânı aydınlatmak için üç adet mazgal pencere bulunmaktadır. Ancak bu pencereler günümüzde örülerek kapatılmıştır. Apsis ve apsidiyoller dışa taşıntı yapmamaktadır (Foto. 95).

Kilisenin güney cephesi 18.45 m uzunluğundadır. Cephenin güneydoğu köşesi oval bir düzenlemeye sahiptir. Oluşturulan bu oval köşe hafif bir girinti yapmaktadır. Bunun yanı sıra köşede sonradan kapatılmış olan sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır. Cephe ortasında beton kolon ve kiriş ile oluşturulan ve günümüzde açılmış olan 3.70 m genişliğinde büyük bir kapı bulunmaktadır. Günümüzde giriş buradan sağlanmaktadır. Cephenin güneydoğusu köşesinde duvarın kademesinden önce gelen sivri kemer alınlıklı ve dikdörtgen formlu bir pencere açıklığı vardır. Bu cephenin en doğusunda aynı formda yapılmış ve güney apsidiyolu aydınlatan bir pencere daha bulunmaktadır. Bu pencere örülerek kapatılmıştır. Bir diğer açıklık ise kapının üzerindeki kare formda yapılmış olan pencere açıklığıdır. Bu pencerenin üzerindeki ahşap hatıdan ve farklı malzeme dokusundan anlaşıldığı kadarıyla yakın bir zamanda yapılmış olmalıdır. Cephenin güneybatı köşesinde üst kısmı yuvarlak kemerle sonlanan ve alınlık kısmına kadar örülerek kapatılmış olan dikdörtgen formlu küçük boyutlu bir giriş vardır. Bu girişin üst kısmında güneydoğu köşedeki pencere ile aynı formu taşıyan bir pencere daha bulunmaktadır. Ancak bu pencere de sonradan kapatılmıştır. Cephe açıklıkları itibariyle oldukça hareketlidir (Foto. 96 – 97).

Günümüzde kilisenin iç mekânına giriş güney cepheye sonradan açılan kapı ile sağlanmaktadır. Kilise iç mekânı apsis önünde iki serbest paye ile iki sıra halinde orta ve batı bölümde dört serbest sütunla üç nefe ayrılmıştır.

İç mekânda batı duvarının ortasında 0.35 m derinliğinde ve 1.90 m genişliğinde sonradan kapatılan yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı yer almaktadır. Ayrıca kapının

üst köşelerinde de sonradan kapatılan 2 adet mazgal pencere açıklığı vardır. 0.90 m derinliğinde olan bu pencereler yuvarlak kemerlidir. Duvar sonu ile üst örtü kemerinin arasında yine sonradan kapatılmış bir pencere daha bulunmaktadır. Kemerler ile üçe bölünen duvarın kuzey bölümünde yine üst örtüyü taşıyan kemer arasında sonradan kapatılmış bir pencere bulunmaktadır. Bu düzenleme duvarın güney bölümünde de tekrar etmektedir. Duvar üzerindeki üst örtüyü taşıyan iki kemerden her birinin yüzeyi 0.65 m genişliğinde olup duvardan 0.25 m çıkıntı yapmaktadır (Foto. 98 – 100).

Kilisenin kuzey duvarı tamamen sağır bırakılmıştır. Duvar yüzeyinde üst örtüyü taşıyan üç yuvarlak kemer, ortada iki köşelerde ise birer duvar payesinin üzerine oturtulmuştur. Bu kemerler ile payelerin yüzeyi 0.65 m eninde olup, duvardan 0.25 m çıkıntı yapmaktadır. Bu uygulama duvar yüzeyini üç bölüme ayırmıştır. Orta kısım oldukça geniş, yan kısımlar ise dardır (Foto. 101).

Kilisenin doğu duvarı ortada ana apsisi, köşelerde ise daha küçük birer apsidiyolu barındırmaktadır. Ortadaki yarım daire ana apsis 4.20 m derinliğinde, 5.60 m genişliğindedir. Apsisin ortasında yuvarlak kemer alınlıklı 0.85 m genişliğinde bir niş, bu nişin üzerinde ise sonradan kapatılmış mazgal pencere yer almaktadır. Apsis kemerinin üzerinde ise çerçevesi kare forma sahip, mazgal bir pencere yer almaktadır. Duvarın kuzey köşesinde yer alan apsidiyol 3.80 m derinliğinde, 3.80 m genişliğindedir. Yarım daire olan bu apsiste üç niş açıklığı bulunmaktadır. İlki apsisin güneyinde olup 0.70 m genişliğinde, yuvarlak kemerlidir. İkinci niş ise yine yuvarlak kemerli olup ilk nişin karşısında, apsis yarım dairesinin kuzeyinde yer almaktadır. Bu niş açıklığı ise 0.80 m genişliğindedir. Son niş ise ikinci nişin sol alt yanında yer almaktadır. Diğer nişlere göre daha küçük boyutlu olan bu nişte yuvarlak kemerli olup 0.45 m genişliğindedir. Apsiste ilk nişin üzerinde mazgal bir pencere yer almaktadır. Sonradan kapatılan bu pencere ise yuvarlak kemerli olacak şekilde tasarlanmıştır. Apsis kemerinin üzerinde ise kare çerçeveli mazgal pencere yer almaktadır. Kuzey apsidiyol ile ana apsis arasında geçişi sağlayan 2.15 m genişliğinde bir açıklık bulunmaktadır. Bu açıklık serbest paye ile apsis duvar payesi üzerine atılan yuvarlak kemerli olacak şekilde oluşturulmuştur. Doğru duvarı ile apsis kemerini taşıyan paye arasındadır. Doğru duvarının güney köşesindeki yarım daire apsidiyol ise 3.60 m derinliğinde olup 3.70 m genişliğindedir. Apsisin kuzey bölümünde yer alan bir niş bulunmaktadır. Bu niş, yuvarlak kemerli olup 0.70 m genişliğindedir. Apsidiyolün

ortasında yer alan, sonradan kapatılmış mazgal pencere ise yine yuvarlak kemerlidir. Apsisin güneyinde yer alan yuvarlak kemerli bir diğer mazgal pencere ise yine sonradan kapatılmıştır (102 – 104).

Kilisenin güney duvarı, bünyesinde barındırdığı giriş kapısı ve pencereleri ile oldukça hareketli bir kompozisyona sahiptir. Duvar ortasında yer alan kapı yukarıda da bahsedildiği üzere sonradan yapılmıştır. Bu kapının solunda yer alan, dikdörtgen çerçeveli yuvarlak kemer alınlıklı penceresi, mazgal pencere olarak tasarlanmıştır. Aynı tasarımla kapının batısında bir pencere daha yer almaktadır. Bahsedilen bu pencereler ile aynı formu taşıyan son pencere ise duvarın batı ucunda yer almaktadır. Fakat bu pencere de sonradan kapatılmıştır. Kapalı olan bu pencerenin hemen altında cephe özelliklerinde de bahsedilen bir açıklık bulunmaktadır. Fakat dış cephesinde bu açıklığın sonradan kapatılmış olduğu taş örgüsünden belli olmaktadır. 1.55 m genişliğinde, 0.90 m derinliğinde olan bu açıklık yuvarlak kemerlidir. Dikdörtgen forma sahip bu açıklığın kemer alınlığı kapalı değildir. Duvar yüzeyindeki taşıyıcı sistem kuzey duvarındaki ile aynı özelliklere sahiptir (Foto. 105 – 107).

Doğu – batı aksında üçer serbest taşıyıcı ile iç mekân üç nefte ayrılmıştır. Doğudaki serbest payeler 0.60 x 0.65 m boyutlarında karedir. Sütunların hizasında batı, kuzey ve güney duvarda yer alan ikişer adet duvar payesi üzerine atılan kemerler ise duvar payeleri ile birlikte yüzeyden 0.25 m çıkıntı yapmıştır. Üst örtüsünün ağırlığı taşıyan bu kemerlerin kalınlığı ise 0.65 m’dir. Dokuz bölüme ayrılmış yapının üzeri yükseklik farkı olmadan doğu – batı doğrultusunda uzanan beşik tonoz ile kapatılmıştır. Bu tonozlardan orta neftekiler daha geniş ve daha uzundur. Doğu duvarında yer alan apsis ve apsidiyollerin üzeri ise yarım kubbeler ile örtülmüştür (Foto. 108).

Süslemesi

Kilisede herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniği

Yapının ana malzemesi kaba yontu taştır. Dış cephe beden duvarları 1.00 m genişliğinde olup, moloz taştan inşa edilmesine karşın duvar köşeleri ise düzgün kesme

taş ile örölmüştür. Ayrıca yapıda oluşturulan pencerelerin söve ve kemerleri de düzgün kesme taştan yapılmıştır. Yapının üst örtüsü toprak dam ile kapatılmıştır.

İç mekândaki iki serbest paye, üst örtünün oturduğu kemerler ve bu kemerleri taşıyan duvar payeleri ile nişler de düzgün kesme taştan oluşturulmuştur. Yapının üst örtüsünü oluşturan tonozlarda ise kaba yontu taş malzeme kullanılmıştır.

İç mekân duvar yüzeylerinde yer yer sıva izleri görölmektedir.

3.2.3. Kovancılar İlçesindeki Kiliseler

3.2.3.1. Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi

Katalog No : 3.2.3.1.

Yapının Adı : Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi

Bulunduğu Yer : Elazığ / Kovancılar ilçesi / Çakırkaş köyü

Çizim : 12

Fotoğraf : 109 - 116

İnceleme Tarihi : 06.09.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın 65 km doğusundaki Kovancılar ilçesinin 11 km kuzeydoğusundaki Çakırkaş köyünde yer alan kilise, günümüzde köy yerleşiminin içerisinde bulunmaktadır.

Düz bir alanda inşa edilen kilise küçük boyutlu olup, genel hatları ile günümüze gelmiştir.

Kilisenin geniş beden duvarlarının dolgu duvar kısımları ayakta. Üst örtüye geçiş sistemi olan ve alt kısmı trompvari bir görünüm kazandırılan pandantif geçişleri ile kubbeden iki sıra taş örgüsü günümüze ulaşabilmiştir. Apsis ve haç kollarındaki cephelerde boydan boya yıkılmış olup sadece üst kısımdaki tonoz verileri ayakta.

Ayrıca plan bakımından bölgede tespit edebildiğimiz köşe duvarlı Kapalı Yunan Haçı plan tipindeki tek kilise olması açısından dikkat çekicidir.

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Yapının kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Bardizaktsi'den aktaran Yarman, Çakırkaş Köyünde (o zamanki ismi ile Mazgirt ya da Medzgert) yer alan bazı kiliselerden bahsetmektedir. Fakat bu yapıların; ne bulunduğu alandan, ne tarihinden,

nede hiyerarşisinden bahsetmemektedir (Yarman, 2010, II: 479, 487). Dolayısıyla bu yapının tarihinin aydınlatacak herhangi bir materyal ve yazıta ulaşamadığı için inşa tarihini verme imkânımız bulunmamaktadır.

J. M. Thirry – P. Donabedian' ın yazmış olduğu Armenian Art isimli eserde elde ettiğimiz bilgilerden bu plan tipindeki erken örneklerinden bir tanesinin Erzurum'un kuzeybatısında inşa edilmiş olan Kos Kilisesi (7. yy) olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu yapının günümüzdeki yeri tespit edilememiştir. Bu bilgiden yola çıkarak incelediğimiz yapının erken örneklerini 7. yy'a kadar götürmek mümkündür. (Thierry – Donabedian, 1989: 65, 80, 600). Ancak kapalı haç plan tipinin Orta Bizans Dönemi'nde (842 – 1204) yaygın olarak inşa edildiği bilinmektedir.

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Yapının duvarlarında oluşan büyük ölçekli yıkıntı ve tahribat nedeniyle cephelerin tümünde dış kaplama taşları tamamen döküldüğü için duvar kalınlığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Günümüze gelen duvar kalıntısından bu kısımların dolgu duvar olduğu, cephelerdeki ayakta olan kısmı ise haç kollarını oluşturan beşik tonozlar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla plan çiziminde beşik tonozlu haç kollarının ölçüleri net bir şekilde alınabilmiştir ve plan çizimi bu şekilde gerçekleştirilmiştir.

Yapı, basit tarzda oluşturulan köşe duvarlı Kapalı Yunan Haçı planında inşa edilmiştir. Doğudaki apsisi içten ve dıştan yarım daire şeklinde olup, doğu cepheden dışarıya taşkın bir halde yapılmıştır (Çiz. 12).

Dıştan net ölçüler alamadığımız kilisenin merkezi kare mekânı içten 7.00 x 7.00 m ölçülerindedir ve pandantif geçişli bir kubbe ile kapatılmıştır. Sadece pandantif geçişleriyle iki sıra halinde taş örgüsü kalan bu kubbe günümüzde çökmüştür.

Küçük boyutlu yapının; kuzey, güney ve batı cephesindeki büyük boyutlu açıklıklar ile doğu cephedeki apsis gövdesinde açılan daha küçük boyutlu başka bir açıklık diğer yapılardaki alışılmış görünümlerden ziyade farklı bir görünüm arz etmektedir. Yapıda bu denli büyük açıklıklarla beraber benden duvarlarının da oldukça geniş tutulması yine yapıya farklı bir görünüm kazandırmıştır.

Kilisenin cephelerinde yer alan yüzey taşları dökülmüş ve günümüze kilisenin genel hatlarını belirten dolgu duvar taşları gelmiştir.

Kilisenin batı cephesi 13.00 m uzunluğunda olup cephe ortasında kapı olabileceği muhtemel olan bir açıklık barındırmaktadır. Bu açıklık 4.25 m genişliğinde, diğer cephelerdeki açıklıklardan daha geniş olduğundan ve batı cephesinde yer almasından dolayı kapı olabilme ihtimali yüksektir. Cephe yüzeyinin tahrip olmasından dolayı kapı haricinde cephede bir hareketlilik bulunmamaktadır (Foto. 109).

Kilisenin kuzey cephesi, batı cephesinde olduğu gibi cephe ortasında bir açıklık barındırmaktadır. Duvarın yıkılmasıyla oluşan bu açıklık 3.55 m genişliğindedir (Foto. 110).

Kilisenin doğu cephesinde cephe duvarından çıkıntı yapan apsis yarım dairesi yer almaktadır. Cephenin kuzey ve güney köşelerinden apsis çıkıntısına kadar olan cephenin uzunluğu 3.70 m'dir. Cepheden çıkıntı yapan apsis günümüze büyük oranda yıkılarak geniş bir açıklığa sebebiyet vermiştir (Foto. 111).

Kilisenin güney cephesi, diğer cephelerle benzer özellikler göstermektedir. Cephe ortasında bir açıklık bulunmaktadır. Bu açıklık 3.65 m genişliğinde olup, cephe yüzeyinde farklı herhangi bir hareketlilik bulunmamaktadır (Foto. 112).

İç mekân duvar yüzeylerindeki kaplama taşları büyük oranda dökülmüş günümüze sadece dolgu duvar taşları gelebilmiştir. Ancak azda olsa kaplama taşları duvar yüzeyindeki yerini korumuştur. Üst örtünün çökmesi ve kaplama taşlarının dökülmesi sonucu iç ve dış mekân zemini yaklaşık 2.00 m yükselmiş durumdadır.

İç mekânın batı, kuzey ve güney duvarlarının yüzeylerinde benzer özellikler görülmektedir. Bu duvarlarda haç kollarını oluşturan 2.50 m derinliğindeki tonozlar yer almaktadır. Köşe duvarlarından başlayan tonozlar beşik tonoz formunda yapılmıştır. Ancak bu tonozlar büyük oranda tahrip olmuştur. Köşe duvarlarından üst örtüye geçiş sağlayan pandantifler bulunmaktadır. Pandantiflerin tam orta kısımları içbükey şeklinde düzenlenmiş olup trompvari bir görünüm kazanmıştır. Bu pandantiflerin yüzeyindeki kesme taşlar da büyük oranda yıkılmıştır. Ancak sadece güneydoğu köşede yer alan pandantifin kesme taşları günümüze gelmiştir. Bu pandantifin yüzeyinden yola çıkarak günümüze gelemeyen diğer köşe duvarlarındaki pandantiflerin de bu formda yapılmış olması büyük bir olasıdır (Foto. 113 – 115).

Kilisenin doğu duvarındaki ha kolunu oluşturan tonoz 1.00 m’lik bir derinliğe sahiptir. Haç kolundan hemen sonra yuvarlak kemerli bir açıklıkla apsis bölümüne geçiş sağlamaktadır. Apsis yarım dairesi 4.00 m genişliğinde olup 5.00 m derinliğindedir. Apsisin ortasında ise kalıntılardan yuvarlak kemerli olduğu anlaşılan ve pencere olduğu dşnlen bir açıklık yer almaktadır. Apsisin orta kısmı ve apsis yarım kubbesi büyük lde tahrip olmuştur (Foto. 116).

Günümüze geldiği kadarıyla kilisenin st örtüsü, beden duvarları üzerinde yükselen bir kasnak üzerine tek bir kubbe ile kapatıldığı düşünülmektedir. Apsis yarım dairesi ise yarım kubbe ile kapatılmıştır.

Süslemesi

Yapıda günümüze gelebilen herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniği

Yapı düzgün kesme taş malzeme ile dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Ancak kilisedeki düzgün kesme taşlar dökülmüş olup günümüze sadece moloz taşlarla gelmiştir. Kilise apsisinin duvar kalınlığı 1.00 m’dir.

Yapının beden duvarları 2.50 m genişliğindedir. Günümüze gelebilen 2.50 m’lik kısım doğu hariç  cephedeki aslında ha kollarının genişliğini vermektedir. Beden duvarlarının dış kaplama taşları dökülmüş olup köşelerdeki dolgu duvarları ayakta kalabilmiştir.

Yapının kuzey, güney ve batı duvarlarındaki tonozlar ile apsis yarım kubbesinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Kalan izlerden pendentifler başta olmak üzere kemerlerdeki kaplama taşlarının kesme taş malzeme ile inşa edildiği görülmektedir. Apsise geçiş kemeri ise daha özenli oluşturulmuşken kesme taş ana malzeme olarak kullanılmıştır. Kubbe kasnağı ise daha büyük boyutlu moloz taştan inşa edilmiştir.

3.2.3.2.Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi

Katalog No	: 3.2.3.2.
Yapının Adı	: Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Kovancılar ilçesi / Ekinözü (Habab) köyü
Çizim	: 13
Fotoğraf	: 117 – 131
İnceleme Tarihi	: 06.09.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın 65 km doğusunda yer alan Kovancılar ilçesinin 9 km kuzeyindeki, eski ismi Habab (Havav) olan Ekinözü köyünün içinde bulunmaktadır.

Yapının katalikos adına inşa edildiği (Yarman, 2010, II: 121) düşünülmektedir. Meryem Ana ismi ise yörede daha yaygın bilinen isimdir.

Üst örtüsü hariç genel anlamda ayakta olan yapıda devşirme malzemeler dikkat çekicidir. Günümüzde yapının apsis kısmı hariç üst örtüsü yıkılmış durumdadır.

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Polonyalı Simeon'un ve Bardizaksi'nin kaynaklarında sadece ismi geçen kilise, 1998 yılındaki Elazığ İl Yıllığı'nda da ismi bilinmeyen kilise olarak geçmektedir (Yarman, 2010, II: 121; Elazığ İl Yıllığı, 1998: 266; Simeon, 2016: 131).

Yapının inşa kitabesi bulunmadığı için kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat bu yapının kuzeydoğu cephesinde görülen Potent Haç motifi, Tadım Surp Simon Manastırı'nın jamatun bölümündeki Potent Haç motifini hatırlatmaktadır. Bu manastırın jamatun bölümü 17. yy ve sonrasına tarihlendirilmektedir. Coğrafya olarak yakın olan bu iki yapı için muhtemelen biri diğerinden etkilenmiş olmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin bölgeye tamamen hâkim olmasıyla birlikte oluşan sükûn ve istikrar ortamıyla birlikte gayrimüslimlerin inşa ve imar faaliyetlerine ağırlık vererek birçok yeni kilise inşa ettikleri veya manastırlara yeni mekânlar ekledikleri düşünüldüğünde kiliseyi 16. yy ve sonrasına tarihlemek mümkündür.

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Kilise, doğu – batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Dıştan 14.00 x 17.60 m boyutlarındaki yapı tek nefli kilise plan tipinde inşa edilmiştir.

İçten beşik tonozla kapatılan yapının dıştan üst örtüsü kuzey ve güney yöne doğru eğim yapan çift pahlı bir çatı ile kapatılmıştı. Günümüzde yıkık olan bu çatının kırma çatı olduğu eski fotoğraflardan tespit edilebilmiştir (Foto. 117).

Kilisenin batı cephesi, 14.00 m uzunluğundadır. Cephenin ortasında yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı yer almaktadır. Bu kapının her iki yanında birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca cephenin yukarısında ortada kare forma sahip bir pencere açılmış, bu pencerenin her iki tarafına da oldukça dar açıklığa sahip dikdörtgen formlu birer mazgal pencere ile iç mekân aydınlanmasını sağlamıştır. Cephede en dikkat çekici kısım ise güneybatısındaki pencerede yer alan koçbaşına benzeyen kabartmalı malzemenin kullanılmış olmasıdır. Bu taş cepheden çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilmiştir. Kapı ve pencere açıklıkları ile birlikte böyle yüksek kabartma cephede farklı bir hareketlilik sağlamıştır. Yapının başka hiçbir yerinde böyle figürlü bir süsleme yoktur. Bu olgu bu malzemenin devşirme olarak kullanıldığını akla getirmektedir. Alt kısım kapı ve pencereler ile güneybatı üst köşe duvarındaki taşlar dökülerek bozulmalar oluşmuştur (Foto. 118 - 120).

Kilisenin kuzey cephesi 17.80 m uzunluğundadır. Bu cephenin zemini üst örtüye 1.80 m mesafe kalacak şekilde toprak ile dolmuştur. Genel hatları ile ayakta olsa da cephede büyük tahribatlar bulunmaktadır. Cephenin görünen kısmı tamamen sağır bırakılmıştır (Foto. 121).

Kilisenin doğu cephesi 14.15 m uzunluğundadır. Bu cephenin tam ortasında apsis yarım yuvarlağına denk gelen bölümde bir pencere açılmıştır. Bu pencere günümüzde formunu kaybetmiştir. Bu pencerenin her iki yanında pastoforium odalarını aydınlatan dikdörtgen formlu mazgal pencerelere yer verilmiştir. Cephenin kuzeydoğusundaki

taşlar büyük oranda dökülmüştür. Cephenin orta kısmına denk gelen apsis yarım dairesi dıştan düz duvar ile sonlanmaktadır. İç mekânda bu bölüme denk gelen pastoforium odaları ile apsis bölümünün üst örtüsü kilisenin ana mekânının yaklaşık 1.00 m aşağıdadır. Eski bir fotoğrafta bu cephede; apsis ve pastoforium odalarının üst örtüsünün dıştan naosun üst örtüsünü örten kırma çatıdan daha alt seviyesinde oluşturulduğu seçilebilmektedir (Foto. 117, 122 – 123). Bu tip doğu cephe benzer uygulamaları Erzincan ve Bayburt illerindeki 19. yy kilise cephelerinde de görmekteyiz. Bayburt Merkez İlçesi'nin 17 km. güneybatısında bulunan Söğütlü (Hindi) köyündeki 1848 tarihli Surb Astuacacın (Tanrı Anası Meryem-Hindi) Kilisesi'nin üst örtüsü ile birlikte sağlam olan doğu cephesi bu uygulamanın güzel bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır (Ergün, 2017: 26 - 33).

Kilisenin güney cephesi 17.60 m uzunluğa sahiptir. Cephe yüzeyinde muhtemelen üst örtüyü desteklemek amacıyla cepheden dışa taşıntı yapmış iki adet duvar payesine yer verilmiştir. Bu uygulama diğer üç cephede bulunmamaktadır. Güneybatı köşeden 2.90 m uzaklıktaki ilk duvar payesi 0.70 m çıkıntı yaparken 0.75 m genişliğindedir. Cephede çıkıntı yapan ikinci duvar payesi ise ilkinden 2.25 m uzaklıkta ve batısındadır. 0.70 m çıkıntı yapan bu payeler 0.75 m genişliğindedir. Cephenin güneydoğu bölümünde ise tek bir taştan yapılmış çörten bulunmaktadır (Foto. 124).

Kilisenin ana mekândan daha alçak düzeyde olan apsis cepheleri haricinde, yapının batı, kuzey ve güney cephelerinde üst bölümünde, cepheden yaklaşık 0.30 m çıkıntı yapan, sal taşlardan oluşturulan saçak sistemi bulunmaktadır.

Batı cephesinin ortasındaki 0.95 m genişliğinde yuvarlak kemerli kapı ile kilisenin iç mekânına girilmektedir. Dış görünümde pencere hizasına kadar toprak ile dolduğu için pencere zeminleri net olarak görülmemektedir. İç görünümde batı duvardan pencere açıklıkları daha net görülmektedir. Kapının sağında ve solunda yer alan bu iki pencere yuvarlak kemerli tasarlanmış olup, sağ taraftaki pencere 1.10 m sol taraftaki pencere ise 1.50 m genişliğindedir. Duvar yüzeyindeki alt pencerelerin hemen üzerinde yer alan, dış mimariye oldukça dar yansıtılan pencereler iç mimaride mazgal pencere olarak tasarlanmıştır. Kapı üzerinde yer alan ve iki mazgal pencerenin arasındaki dikdörtgen formulu pencere ise mazgal pencerelere oranla daha yukarıda

tutulmuştur. Batı duvarın içten güney ve kuzey köşelerinde üst örtüyü oluşturan tonozun yaklaşık 1.00 – 2.00 m yüksekliğinde taş örgüsü ayaktadır (Foto. 125).

Kilisenin kuzey duvarı bünyesinde, yekpare olmayan ve bloklar halinde örülerek oluşturulmuş yarım yuvarlak şeklinde yarısı duvara gömülü iki adet sütun bulunmaktadır. Bu sütunlar tek bir blok halinde olmayıp yuvarlak taşlar üst üste bırakılarak oluşturulmuştur. Duvar yüzeyinde, yarım daire şeklinde oluşturulan sütunların her birinin yarıçapı 0.55 m'dir. 3.60 m aralıklı olan bu sütunlar, çeşitli büyüklükte ve kalınlıktaki taşlardan oluşturulmuştur. Sütunlar kare bir başlık ile son bulmaktadır. Sütunların arasına birer niş yerleştirilmiştir. Duvarın kuzeydoğusundaki 0.45 m derinlik ve 0.90 m genişliğindeki yuvarlak kemerli niş ise duvara ayrı bir hareketlilik kazandırmıştır. Duvar yüzeyi sütun başlıklarının üst hizasında 0.05 m çıkıntı yapan sal taşları ile iki bölüme ayrılmıştır. Alt ilk bölümü sütun başlıklarına kadar devam etmektedir. İkinci bölüm ise sütun başlıklarından sonra başlayıp üst örtüye geçişe kadar devam etmektedir. Sütun başlıklarının hemen hizasında tonoz üst örtüyü taşıyan kemer başlangıçları seçilebilmektedir (Foto. 126).

Kilisenin doğu duvarı aynı zamanda apsis yarım dairesini de barındırmaktadır. Batı hariç kuzey ve güney duvarındaki üst örtüye geçiş hizasında bulunan ve dışa taşıntı yapan yatay silme kuşağı, apsis kısmı hariç pastoforium odalarını da içine alacak şekilde devam etmektedir. Bu duvarda; ortada bir apsis, köşelerde ise pastoforium odaları yer almaktadır. Duvar ortasında yer alan apsis, yarım daire şeklinde oluşturulmuş ve üstü yarım kubbe ile kapatılmıştır. Apsis kemeri apsis yarım kubbesinden dışa doğru taşınarak örülmüştür ve bu uygulama kademelenme oluşturmuştur. Apsis 3.80 m genişliğinde olup 3.30 m derinliğindedir. Apsis yarım kubbesinde yer alan pencere ile iç mekân aydınlatılmaya çalışılmıştır ancak pencere günümüzde büyük oranda tahrip durumdadır. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında pastoforium hücrelerine açılan pencereler bulunmaktadır. Kuzey pencere 0.70 x 0.60 m boyutlarında iken güney pencere 0.65 x 0.60 m boyutlarındadır. Kuzeydoğu köşedeki pastoforium hücresi 2.45 x 1.70 m boyutundadır. Odaya geçişi sağlayan giriş 1.35 m genişliğindedir. Üst kısmı iki kademedan oluşan yuvarlak kemerli alınlıkla sonlanmaktadır. Ancak alınlık kısmı günümüze ulaşamamıştır. Bu kemerlerin oturduğu üzenği taşları duvar yüzeyinden dışa taşıntı yapmaktadır. Bu uygulama kapıya farklı bir görünüm kazandırmıştır. Hücresinin doğu duvarında dikdörtgen forma

sahip bir pencere bulunmaktadır. Hücresinin kuzey duvarında 0.60 x 0.55 m ölçülerinde ve 0.30 m derinliğe sahip bir niş, güney duvarında ise apsise açılan bir pencere yer almaktadır. Güneydoğu köşedeki pastoforium hücresi ise 2.35 x 1.35 m ölçülerinde olup 0.80 m genişliğindeki basık kemerli bir kapıya sahiptir. Kapı alınlığı 0.30 m derinliğinde yuvarlak kemer formunda yapılmıştır. Hücresinin doğu duvarında bir mazgal pencere yer almaktadır. Her iki pastoforium odasını üstü beşik tonozla kapatılmıştır (Foto. 127 – 129).

Kilisenin güney duvarı, kuzey duvarı ile benzer özellikler göstermektedir. İki bölüme ayrılan duvarın yüzeyindeki yarım daire sütunlar yine çeşitli büyüklükte ve kalınlıktaki taşlarla oluşturulup kare bir sütun başlığı ile de son bulmaktadır. Duvar yüzeyini iki bölüme ayıran sal taşları 0.50 m çıkıntı yapmaktadır. Duvarın güneydoğu yüzeyinde oldukça tahrip olmuş bir niş yer alırken, güneybatı üst bölümünde ise mazgal bir pencere yer almaktadır. Duvarın üst bölümünde yer alan tonozun orta kısımları üst örtüye geçiş hizasına kadar büyük oranda yıkılmıştır. Buna karşın güneybatıdaki tonozu taşıyan kemerin üç sıra halindeki düzgün kesme taş malzemesi ayakta durmaktadır. Duvarın kuzey ve güney köşelerindeki tonozdan kalan kısımlar orta bölüme göre daha iyi durumdadır (Foto. 130).

Kilisenin ana mekânının üzeri kemer kalıntılarından ve eski fotoğraflarından anlaşılacağı üzere güney ve kuzey yönde çift pahlı bir çatı olarak tasarlanmıştır. İç mekânın ise kalan izlerden beşik tonoz ile kapatıldığı anlaşılmaktadır.

İç mekân zemini köşelerdeki yıkıntılar hariç açıktadır ve dış cephelere göre moloz döküntüleri ile yükselmiş değildir. Bu durum muhtemelen bu yapının iç mekânında bir temizlik çalışmasının yapıldığı izlenimi vermektedir.

Süslemesi

Yapıda dört adet haç süslemesi bulunmaktadır. İlki, batı cephesinde kapı üzerinde yer alan kare formlu pencerenin altındaki taşta işlenmiştir. Buradaki haç motifi, kazıma tekniğinde oluşturulmuş olup tam belirgin değildir (Foto. 131).

Diğer üç adet haç süsleme ise yapının güney cephesinin doğu köşesinde tek parça blok haldeki taş üzerinde yer almaktadır. Bu üç haç motifi ise her biri 3 mm derinliğe

sahip olup kazıma tekniğinde oluşturulmuştur. Bu motiflerin her biri Dört T¹² haç üslubuna göre yapılmıştır (Foto. 132).

Malzeme ve Tekniği

Yapının beden duvarları 0.75 m kalınlığındadır. Ana malzeme olarak da moloz taştan inşa edilmiştir. Beden duvarlarının köşe bölümleri ise düzgün kesme taş ile oluşturulmuştur. Bunların haricinde beden duvarlarında yer yer bazalt taş kullanımı da vardır. Kalan izlerden iç mekân tonoz kemerlerinde de düzgün kesme taş malzeme kullanıldığı görülmektedir.

İç mekân beden duvarları sıvalıdır. Bu sıvaların yer yer döküldüğü görülmektedir.

¹² Dört T Haç: Yunan Haçı şeklinde olup haçın her kolunun dikey ve yatay çizgilerle kesilmesi ile oluşturulan haç tipidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Doğan Hasol, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü

3.2.3.3.Surp Kevork Kilisesi

Katalog No	: 3.2.3.3.
Yapının Adı	: Surp Kevork Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Kovancılar ilçesi / Karınca köyü
Çizim	: 14
Fotoğraf	: 133 – 143
İnceleme Tarihi	: 05.09.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Kilise, Elazığ'ın 65 km doğusunda yer alan Kovancılar ilçesinin 6 km kuzeyindeki, eski ismi Mrçman (Mrçoman-Karınca) olan Karınca Köyü içerisinde yer almaktadır.

Küçük boyutlu kilise düz bir alanda inşa edilmiştir. Günümüze genel olarak sağlam olan beden duvarları ile gelebilmiştir. Apsis yarım kubbesi hariç tonoz üst örtü tamamen çökmüştür. Ayrıca güney duvarının güneybatı kısmı hariç yıkılmış durumdadır. Yıkılan üst örtü ve duvarlar iç mekânı yarı yüksekliğe kadar doldurmuş durumdadır.

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Yapının kitabesi bulunmadığı için kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda yapının sadece ismi geçmektedir (Yarman, 2010, II: 125; Kevorkyan, Paboudjian, 2013: 412).

Kesin inşa tarihi bilinmeyen bu yapı; plan tipi, yapıda kullanılan malzeme ve mimari özelliklerinden yola çıkılarak 16. yy sonrasında inşa edilmiş olmalıdır. Bu görüşü destekleyecek tarihi veriler bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bölgeye tamamen hâkim olmasıyla birlikte oluşan sükûn ve istikrar ortamıyla birlikte

gayrimüslimlerin inşa ve imar faaliyetlerine ağırlık vererek birçok yeni kilise inşa ettikleri veya manastırlara yeni mekânlar ekledikleri bu önemli verilerden biridir.

Elazığ'ın Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyündeki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'nde kullanılan malzeme, plan tipi ve üst örtü bakımından oldukça benzerlik gösteren bu yapıyı da 17. – 19. yy arasına tarihlendirmemiz mümkündür.

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Doğu – batı doğrultusunda uzanan kilise, dikdörtgen bir alanı kaplayan tek nefli kilise planına sahiptir. Dıştan net ölçüler alamadığımız yapı içten 6.50 x 11.75 m boyutlarındadır.

Kilisenin batı cephesi, köydeki bir evin bahçe bölümüne baktığı için özel mülkiyet alanına girmektedir. Bundan dolayı bu cephede fotoğraf çekmek mümkün olmamıştır. Bu cephenin ortasında dikdörtgen formlu giriş kapısı bulunmaktadır. Cephenin güney batısında ise kare formlu bir pencere yer almaktadır.

Kilisenin kuzey cephesi tamamen ağaçlarla kapanmıştır. Fotoğraf çekimi yapamadığımız cephe kuzeydoğudaki kare formlu pencere haricinde tamamen sağır bırakılmıştır.

Kilisenin doğu cephesinin güney köşesi büyük oranda yıkılmış ve dolan zeminle birlikte duvar izi kaybolmuştur. Cephe apsis çıkıntısı ile dikkat çekmektedir. Doğuda apsis üç cepheli biçimde dışa taşıntı yapmaktadır. Apsis çıkıntısından sonra güneydoğu – kuzeydoğu 1.50 m genişliğindeki cephenin beden duvarları bulunmaktadır. Ancak güneydoğu köşedeki yıkılmıştır. Beden duvarlarından 2.00 m çıkıntı yapan apsisin doğu yüzeyi 1.70 m genişliğindedir. Apsisin kuzey ve güney yüzeyleri ise 2.00 m'dir. Bu cephede herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Cephe üzerinde, üst örtü başlangıcında görülen saçak sistemi ayrıca dikkat çekicidir (Foto. 133).

13.55 m olan güney cephenin güneybatı tarafındaki 5.00 m'si ayakta iken geriye kalan kısım yıkılmıştır. Bu yıkıntılar ise zemini doldurmuştur. Ayakta olan kısım ise tamamen sağır bırakılmıştır. Kuzey cephede görülen pencere muhtemelen simetri olması açısından güney cephede de bulunmaktaydı. Fakat cephenin tahrip olmasından dolayı kesin olarak bilinmemektedir. (Foto. 134).

Kiliseye giriş batı cephesindeki 1.55 m genişliğindeki dikdörtgen formlu bir kapıdan sağlanmaktadır. Kapının dış tarafı özel mülkiyettedir. Kapı yan duvarları iri blok taşların örülmesi ile elde edilirken üst kısımdaki lento ise tek parça blok bir taştan oluşmaktadır. İç mekânda batı duvarı genel hatları ile ayaktaadır. Duvar ortasında giriş kapısının yer alması ile beraber bu kapı alınlığının hemen üzerinde bir pencere yer almaktadır. Bu pencere kapı alınlığı üzerine yuvarlak kemer ile oluşturulmuş, yarım daire formundadır. Duvarın güney köşesinde ise 0.50 x 0.50 m boyutlarında küçük bir pencere daha yer almaktadır (Foto. 135 – 136).

Kilisenin kuzey duvarında beşik tonoz şeklindeki üst örtüyü destekleyen üç adet kemerin oturduğu duvar payesi yer almaktadır. Her bir duvar payesinin aralığı 2.90 m'dir. Bu duvar payelerinin üst hizasındaki kemer başlangıçları bugün de seçilebilmektedir. Duvar payeleri ve kemerlerin eni 0.45 m'dir ve 0.10 m dışa taşıntı yapmaktadır. Duvar, doğu köşesinde bir pencere ve bu pencere yanındaki bir nişi de bünyesinde barındırmaktadır. Duvarın doğu köşesinde yer alan 1.20 m genişliğindeki pencere, düz atkı bir kemere sahipken, pencerenin alınlık kısmı ise yuvarlak kemerlidir. Bu pencerede, kapı formunun tekrar edilmesi açısından önemlidir. Form bakımından aynı olan pencere ile giriş kapısının farkı ise; pencerede kemerin içi doldurulmuş, kapıda ise kemer içi boş bırakılarak pencere oluşturulmuştur. Bu pencerenin sağında 0.60 x 0.50 m boyutlarında, 0.40 m derinliğinde bir niş yer almaktadır (Foto. 137).

Kilisenin doğu duvarında apsis yarım yuvarlağı bulunmaktadır. Duvardan 0.20 m içe girinti yaparak bir kademelenme oluşturulmuştur. 3.85 m genişliğinde ve 2.65 m derinliğindedir. Apsisin güney ve kuzey duvarlarında birbirine simetrik olarak iki niş açılmıştır. Kuzeydeki 0.40 x 0.60 m boyutlarında ve 0.45 m derinliğindedir. Güneydeki niş ise 0.40 x 0.70 m boyutlarında ve yine 0.45 m derinliğindedir. Genel olarak yapılarda görülen apsis penceresi ise bu yapıda görülmemektedir. Apsis yarım kubbesine geçmeden önce oluşturulan 0.08 m'lik silme dikkat çekicidir. Duvarın kuzey köşesinde ise bir niş bulunmaktadır. Bu niş 0.50 x 0.75 m boyutlarında olup 0.50 m derinliğindedir. Duvarın güney bölümü tamamen yıkılmıştır (Foto. 138 - 140).

Kilisenin güney duvarı batı köşesinin sadece 4.20 m'lik kısmı günümüze gelebilmiştir. Kalan izlerden kuzey duvarındaki uygulamanın aynısının güney

duvarında da gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Güneybatı taraftaki duvar payesi ile kemer başlangıcı ayaktadır. Duvarın sağlam bölümü sağır bırakılmıştır. Yıkıntılar ve üst örtünün molozları bu duvarı içten ve dıştan yaklaşık 2.00 m yüksekliğe kadar doldurarak kapatmış durumdadır (Foto. 141).

Yapının duvar yüzeylerindeki bindime kemerler ile kalan tonoz izlerinden anlaşıldığı kadarıyla üst örtü içten doğu - batı doğrultusunda uzanan beşik tonozla kapatılmıştı. Dış mimariye taşıntı yapan apsis ise yarım kubbe ile kapatılmış durumdadır.

Süslemesi

Yapıda, süsleme başlığında değerlendirebileceğimiz günümüze gelebilen iki adet haç motifi bulunmaktadır. İlk haç, Malta Haçı görünümünde olup iç mekândaki apsis kemerinin kilit taşına kabartma tekniğinde işlenmiştir. Malta Haçı'nın yukarısında Ermenice “Է” (E) harfi yazılmıştır (Foto. 142).

İkinci haç ise çapalı haç görünümündedir. Kazıma tekniğinde 2 mm derinliğe sahip olan motif 1.50 x 0.50 m boyutlarındaki bir taşla işlenmiştir. Fakat bu taş, yapının güneydoğu cephesinin yakınında yapıdan bağımsız yerde durmaktadır. Bu özellikte taşların yapının cephelerinde görülmesinden dolayı bu taşın da güney cephenin yıkılan bölümünün malzemesi olması muhtemeldir (Foto. 143).

Malzeme ve Tekniği

Yapının 0.90 m genişliğindeki beden duvarları dolgu duvar tekniğinde örülerek oluşturulmuştur. İçten ve dıştan iri moloz taşlar ile örülen duvarların orta kısımları harçla tutturulmuş daha küçük boyutlu moloz taşlarla doldurulmuştur. Moloz taş haricinde kemerlerde kesme taş, beden duvarlarının bazı yerlerinde bazalt taş, köşelerde ise büyük blok taşlar ile kemerlerde kayaç taş kullanıldığı görülmektedir.

Yapıdaki nişlerin çerçevesi ise sal taşlarla oluşturulurken alt kısımları daha kalın taş ile daha özenli şekildedir.

Üst örtü ise kalıntılardan ve yapıda kullanılan malzemedan hareketle moloz taş ile örülmüştür. Apsis yarım kubbesi ise moloz taş ile ince sal taşlardan oluşturulmuştur.

Yapının duvar ve apsis yüzeylerindeki kalıntılardan anlaşıldığı üzere iç kısım sıva ile kapatılmıştır. Ancak günümüze bu kalıntılardan çok azı gelebilmiştir.

3.2.4. Merkez İlçedeki Kiliseler

3.2.4.1. Protestan Kilisesi

Katalog No	: 3.2.4.1.
Yapının Adı	: Protestan Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / İzzetpaşa Mahallesi
Çizim	: 15
Fotoğraf	: 144 – 153
İnceleme Tarihi	: 01.06.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın İzzetpaşa Mahallesi'nde yer alan Ermeni Protestan Kilisesi günümüzde özel mülkiyettedir. Tapu kaydında 40 Pafta, 223 Ada'da yer alan kilise, yaklaşık 10.000 m²'lik arsa üzerinde yer almaktadır.

Yapı özel mülkiyet durumunda olmasından dolayı, arazi sahibinin izin vermemesi üzerine gerekli çalışmalar eksik kalmıştır. Bu eksiklik ise Doç. Dr. Şehabettin Öztürk' katkılarıyla giderilmiştir. Yapının mimari restorasyonu üzerine çalışan, koruma ve proje çalışmalarını yapan Ş. Öztürk, yapı hakkında bilgi, belge sağlamış olmasıyla yapıyı inceleme fırsatı bulunmuştur.

Yapının orijinalde bir avlusu bulunmaktadır. Günümüzde bu avlunun bir bölümü otopark olarak kullanılmaktadır. Düzgün kesme taştan oluşturulan avlu kapısı, kilisenin güneybatı cephesinde yer almaktadır (Öztürk, 2022: 3), (Foto. 144 – 145).

Beden duvarlarının sağlam olduğu yapıda, üst örtü yıkılmıştır. Doğudaki apsis yarım yuvarlağı da günümüze gelememiştir. Kilise yapısı metruk bir haldedir ve kullanılmamaktadır.

Tarihçesi

Yapının kitabesi olmadığı için kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat bölgede asıl yerleşimin Harput olduğu, günümüz Elazığ yerleşkesinin 2. Mahmut döneminde,

1834 yılında ıslahatlar neticesinde kurulduğu bilinmektedir (Arslan, 2003: 15; Baykara, 2000; Reyhan, 2015). Tarihi Harput yerleşim alanındaki yapılaşma yavaş yavaş 1850 ile 1900 yılları arasında günümüz Elazığ şehrine doğru kaymış, bugünkü Elazığ şehrinin oluşumu gerçekleşmiştir. Bu yer değişikliğine bağlı olarak Elazığ'da çok sayıda dini, kamu ve sivil mimari yapılar inşa edilmiştir (Öztürk, 2022: 1). Yani yapı, 1834 yılında bölgenin yerleşime açılmasından sonra inşa edilmiştir.

Kilise hakkında ilk bilgiyi İshak Sunguroğlu'nun kitabında görmekteyiz. Sunguroğlu; yapıyı 1909 yılına tarihlemektedir (Sunguroğlu, 1958; I: 347).

Öztürk ise konu alakalı yazısında şu şekilde tarihlemeyi açıklamıştır: “*İstanbul Ermeni Patrikhane yetkililerinden ve Ermeni Patriği merhum II. Masrup Matrupyan'dan alınan sözlü bilgiye göre kilise, 1904 yılında Elazığ'da yaşayan Ermeniler tarafından inşa edilmiştir.*” (Öztürk, 2022: 4). Yukarıdaki bilgilerden kilisenin 1904 veya 1909 yılında inşa edildiği ortaya çıkmaktadır.

Çeşitli kaynaklarda ve Öztürk'ün çalışmalarında da geçtiği üzere kilise, Ermenilerin bölgeden ayrılmasından belli bir süre sonra un fabrikası olarak kullanılmaya başlanmış ve bu süreç 1990 yılına kadar devam etmiştir.

Yapı, 1973 yılında Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından korunma listesine alınmıştır. Süryani Kilisesi diye kayıt edilmiştir. Öztürk vesilesi ile Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü tarafından 02.05.2007 tarih ve 135 karar sayısı ile Ermeni Kilisesi olarak kilisenin aidiyeti değiştirilmiş, aynı yılın sonuna doğru ise 30.11.2007 tarih ve 1331 karar sayısı ile rölöve ve restitüsyon projesi onaylanmıştır. Bu projeler de yine Öztürk tarafından hazırlanmıştır (Öztürk, 2022: 4).

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Yapı, doğu – batı doğrultusunda 17.50 x 25.10 m boyutlarında olup, bodrum ile birlikte üç katlı olarak inşa edilmiştir (Öztürk, 2022: 6). Bu oluşum yapının orijinal hali için geçerlidir. Günümüzde zemin kat seviyesinde beden duvarları ile ayakta olan yapının üzeri eski fotoğraflardan anlaşılacağı üzere dört yönde çift pahlı kırma çatı ile örtülmüştü. Bu çatıların kesiştiği orta alanda bulunan merkezi kare mekânın üzeri ise yüksek bir kasnağa sahip kubbe ile kapatılmıştı. Taşıyıcı ve üst örtü sisteminin

günümüze gelemediği kilise üst örtüsü merkezde dört serbest destek üzerine oturan ve dört ana yönde haç kollarının olduğu kapalı haç plan tipinde inşa edilmiş olmalıdır.

Yapının yerden 1.10 m yüksekte oluşu orijinal halinde görülmektedir. Batı ana girişine U biçiminde tasarlanan altı basamak ile giriş yapılırken, güneybatıdaki giriş ise altı basamaklı bir merdiven ile giriş yapılmaktadır (Öztürk, 2022: 7).

Yapının bodrum katı günümüzde bulunmasa da orijinalde kuzey – güney doğrultusunda 9.75 x 15.55 m boyutlarındadır. Girişi güneybatıdan merdivenlerle sağlanan bodrum katının zemini düzgün kesme taş ile döşenmiştir. Yapının galeri katına ise zemin kattan yükselen tek kollu ahşap merdivenle giriş yapılmaktadır. Galeri bölümü ise kuzey – güney yönünde uzanan 3.70 x 15.65 m boyutlarındadır. Bu bölüm, kilisenin korosu için oluşturulduğu bilinmektedir (Öztürk, 2022: 8).

Batı cephesi 17.50 m uzunluğuna sahip yapının, kuzeybatı ve güneybatı köşelerdeki taşıyıcıları cepheden 0.15 m çıkıntı yapacak şekilde inşa edilmiştir. Cephenin yüzeyindeki kemer kalıntılarından anlaşılacağı üzere kiliseye girmeden önce kapı önünde bir sundurma yer almaktaydı. Cephe, bünyesinde ana kapıyı ve altı pencereyi barındırmaktadır. Bodrum kat, zemin kat ve galeri katını birbirinden ayıran ve duvardan 0.10 m çıkıntı yapan iki adet silme ile cephe yüzeyi üç bölüme ayrılmıştır. Zemin kat cephesinin ortasında yer alan, 1.75 m genişliğindeki kapı, yuvarlak kemerli olup orijinalde çift kanatlı ahşap kapı şeklindedir. Bu kapı kanatları günümüze gelememiştir. Cephedeki pencereler ise 0.80 m genişliğindedir. Alt kat pencereler dikdörtgen formlu, kaş kemerli iken üst kat pencerelerden kuzeybatı ve güneybatı köşedekiler de yine dikdörtgen formlu üç dilimli kemer ile hareketlendirilmiştir. Kapının hemen üzerinde yer alan iki pencere ise dikdörtgen forma sahipken, kemer detayı kullanılmamıştır. Bu pencerelerin ortasında cepheden çıkıntı yapan bir yüzey oluşturulmuş ve bu yüzey içerisinde de kalkık kemer formlu kör bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca kapı üzerindeki dikdörtgen formlu pencereler arasında duvardaki tuğlaların dizimi ile kemer görünümü elde edilmiştir. Cepheyi hareketlendiren bu düzenlemenin üzerinde ise çan kulesi yer almaktadır. Kapı üzerinden çan kulesine kadar olan bölüm, cephe yüzeyinden çıkıntı yapılarak oluşturulmuştur. Böylece cephedeki kapı ile beraber kör pencere ve devamındaki çan kulesi ön plana çıkmıştır (Öztürk, 2022: 6 –10), (Foto. 146).

Kilisenin kuzey cephesi 25.10 m uzunluğundadır. Batı cephesinde başlayan silmeler bu cephede de devam etmektedir. Cephenin kuzeybatı ile kuzeydoğu köşelerindeki taşıyıcı ayakları cepheden 0.15 m çıkıntı yaparken, cephe yüzeyindeki iki duvar payesi ise cepheden 0.65 m çıkıntı yapmaktadır (Öztürk, 2022: 6). Cephede dikdörtgen formlu dokuz pencere yer almaktadır. Bu pencerelerden alt kattaki dört pencere kaş kemerli iken bu pencerelerin hemen üzerindeki dört pencere ise üç dilimli kemerlidir. Son pencere ise üst örtüye geçmeden açılmış ve yuvarlak kemerli olacak şekilde tasarlanmıştır (Foto. 147).

Kilisenin doğu cephesi orijinalde apsis yarım dairesini barındırmaktaydı. Bu apsis günümüze gelememiştir. Doğuda dışa doğru taşıntı yaptığını bildiğimiz apsis, kemer başlangıcının olduğu kısımdan itibaren örülerek dıştan düz bir cephe haline getirilmiştir. Cephenin kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde yer alan taşıyıcılar yine 0.15 m çıkıntı yapmaktadır. Cepheyi üçe bölen silmeler bu cephede de devam etmektedir. Cephenin galeri katında yer alan iki pencere cephe köşelerinde olup dikdörtgen formlu, üç dilimli kemerli olacak şekilde tasarlanmıştır. Apsis üzerinde yer alan, dört yapraklı yonca biçimindeki pencere ise farklı tasarımı ile dikkat çekmektedir. Bu pencere örülerek kapatılmıştır. Dört yapraklı yonca tasarımlı pencerenin hemen üzerinde ise dairesel formlu dört pencere yer almaktadır. Bu pencerelerin üzerinde duvarda tuğlaların dizimi ile kemer görünümü verilmiş ve böylece cephe hareketliliği artırılmıştır (Foto. 148 – 149).

Kilisenin güney cephesi, kuzey cephesindeki pencere oluşumunu tekrar etmektedir. Silmelerin devam ettiği cephede, alt katta dikdörtgen formlu kaş kemerli dört pencere bulunmaktadır. Galeri katında yine dikdörtgen formlu üç dilimli kemer ile sonlanan dört adet pencere daha yer almaktadır. Son pencere ise kuzey cephedeki son pencere ekseninde yani cephe ortasında üst örtüye geçmeden hemen önce açılmıştır. Yuvarlak kemerli olan bu pencere de dikdörtgen formludur. Cephenin güneybatı köşesinde ise dışa çıkıntı yapan küçük bir kapı açıklığına yer verilmiştir. İki kademeli kapının asıl kapı bölümü, köşeleri üç dilimli ve düz atkı kemerli olup, sade bir alınlığa sahiptir. Asıl kapıdan çıkıntı yapan düzenleme ise tudor kemerlidir (Foto. 150).

Yapının batı cephesindeki, beşik kemerli, 1.75 m genişliğindeki kapıdan kilisenin iç mekânına girilmektedir. Batı duvarındaki pencerelerin üst kısımları dış cephede kaş ve üç dilimli kemerler şeklinde iken iç duvarda yuvarlak kemerler şeklinde sonlanmaktadır. Kapı üzerindeki dikdörtgen formlu pencereler ise aynı formu korumaktadır. Dış mimaride cephe yüzeyinde kapı üzerinden çan kulesine kadar olan bölümün çıkıntı yapması, iç mimaride de görülmektedir. Bu çıkıntının oluşturulması duvarın bu bölümünü ön plana çıkarmaktadır. Kapı üzerinde 0.40 m derinliğinde, 0.50 m genişliğinde beşik kemerli bir niş yer almaktadır (Öztürk, 2022: 9). Bu niş, yapının orijinalinde galeri katında yer almaktadır (Foto. 151).

Yapının kuzey duvarı dış mimarideki pencerelerin iç mimariye yuvarlak kemer şeklinde yansıtılmasıyla oluşturulmuştur. Duvarda, galeri katının zeminini oluşturan, ahşap hatıllara bağlı, ahşap zeminin kalıntıları bulunmaktadır. Galeri katının hemen üzerinde, duvardaki aynı kalıntılar ise ikinci galeri katın kalıntılarıdır. Duvar üzerinde yer alan iki adet taşıyıcı sütun, duvara bitişik olup kare bir kaide üzerinde yer almaktadır. Kaideden sütuna geçişte, bilezik formlu süsleme ile hem kaide hareketlendirilmiş hem de yarım daire sütuna geçiş vurgulanmıştır. Sütun başlığı ise iki kademeli bir düzenlemeye sahiptir. Sütundan, başlığa geçerken dışa taşıntı yapan yarım daire bölüm düzenlemenin ilk kademesini oluştururken, ikinci kademe ise ilk kademenin devamında daha büyük olacak şekilde oluşturulmuştur. Böylece iki halka görünümü elde edilmiştir (Foto. 152).

Yapının doğu duvarı apsis yarım dairesini barındırmaktaydı. Günümüze sağlam gelemeyen apsis 2.45 m genişliğe sahip olup sonradan düz duvar örülerek kapatılmıştır. Duvarda apsisin sağında ve solunda yer alan pencereler, iç mekândaki tüm pencereler gibi yuvarlak kemerlidir. Duvarın çatı alınlığındaki pencereler, iç mekândaki pencerelerden farklı forma sahiptir. Bu pencereler dairesel formlu olup apsis alınlığının üzerinde yer almaktadır. Apsis alınlığında yer alan freskin günümüze sadece kalıntıları gelebilmiştir. Bu fresk üzerinde ise yuvarlak kemer oluşturulmuş, bu oluşum ile duvar hareketlilik kazanmıştır (Foto. 153).

Yapının güney duvarı dış mimarideki pencerelerin iç mimariye yuvarlak kemer şeklinde yansıtılmasıyla oluşturulmuştur. Güney duvarındaki yarım daire sütunlar ve kaide formları kuzey duvarındaki gibi benzer özelliklere sahiptir. Kuzey duvarı ile

oluşturulan bu simetri haricinde bu duvarda doğu ucunda ikinci bir kapı yer almaktadır. Bu kapı, yapının orijinal halinde yer alan bodrum ve galeri katlarına çıkışı sağlayan kapıdır. Galeriye çıkış ve bodruma iniş bu kapı ile bir nevi ayrı tutulmuştur. Bu kapı ayrıca galeri katlarında, cemaat ve kilise korosu için ayrı bir giriş imkânı da sağlamaktaydı.

Kilisenin üst örtüsü eski fotoğraflardan ve kaynaklardan anlaşılabileceği üzere, dört yöne eğimli ahşap kırma çatı ve bu çatının ortada birleştiği yerde çokgen bir kasnak üzerine oturan bir kubbeden oluşmaktaydı. Bu kasnağın üzerindeki kubbenin formu ise alışılmışın dışında soğan kubbe ile inşa edilmişti. Günümüzde ise yapının üst örtüsü tamamen yıkılmıştır.

Batı cephesinin ortasında yükselen çan kulesi ise kare planlı olup 1.68 x 1.68 m ölçülerindedir. Dört köşe sütununun basık kemer ile bağlanması ile oluşturulan kule, kırma çatı ile son bulmaktaydı. (Öztürk, 2022: 14 – 15).

Süslemesi

Yapıda, apsis üzerinde yer alan kemer alınlığında fresko tekniğinde yapılmış resimler bulunmaktaydı. Ancak bu freskler küçük kalıntılar dışında tamamen dökülmüştür.

Pencerelerde kullanılan farklı üsluplu kemerler ile duvarlardaki taşıyıcı ayakların kaide ve başlık kısımlarındaki düzenlemeler de yapıya hareketlilik katmıştır.

Malzeme ve Tekniği

Yapının beden duvarları yerden 2.30 m yüksekliğe kadar kaba yontu taş ile örülmüştür. 0.80 m genişliğinde olan bu bölüm üzerinde ise doğu ve batıda moloz taş; kuzey ve güneyde ise tuğla, ana malzeme olarak kullanılmıştır. 0.80 m genişliğindeki alt bölüm duvarı üzerindeki duvar 0.60 m olacak şekilde örülürken kireç harcı ile birbirine bağlanmıştır (Öztürk, 2022: 11 - 18).

Yapının batı ve güneybatıdaki kapıları düzgün kesme taş ile oluşturulmuşken, güneybatıdaki kapının kemeri tuğla ile oluşturulmuştur. Ayrıca cephede yer alan pencere kemerlerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Galeri katını zemin kattan ayıran

ikinci silme kuşağının üst kısmı cephelerde oluşan üçgen alınlıklar dâhil bütün duvarları kapsayacak şekilde tamamen tuğla malzemeden örülmüştür.

İç mekânda ikinci katı taşıyan ahşap hatılların izleri bugün de seçilebilmektedir.

Yapının iç bölümünde sıva kalıntılarının olması nedeniyle iç mekân sıvalı olduğu düşünülmektedir.

3.2.4.2.Surp Hagop Kilisesi

Katalog No	: 3.2.4.2.
Yapının Adı	: Surp Hagop Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Merkez ilçesi / Kuyumcular Mahallesi
Çizim	: 16
Fotoğraf	: 154 – 160
İnceleme Tarihi	: 03.06.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Kilise, Harput Mahallesinin girişinde, yolun sol tarafında eski ismi Şehroz olan, Kuyumcular Mahallesinde yer almaktadır.

Yöre halkı tarafından Surp Agop olarak da adlandırılan yapı, Surp Hagop ismi ile tescillenmiştir.

Ertuğrul Danık ise 2005 yılında yaptığı yüzey araştırmasında kiliseyi, Mazgirt Yukarı Kilise olarak adlandırmıştır (Danık, 2005: 237).

Mahalleye girmeden yolun hemen altında yer alan yapı, doğudan batıya doğru eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiştir.

Sunguroğlu'nun verdiği bilgiler yapının günümüzde bulunmayan üst örtüsü hakkında oldukça önemlidir. İçten tonoz dıştan ise bir kubbenin olduğu kilisenin üst örtüsündeki diğer kısımların dıştan toprak dam olduğu bilgisine ulaşmaktayız (Sunguroğlu, 1958: 343). Kiliseden günümüze sadece kuzey – güney beden duvarlarının bir kısmı gelebilmiştir. Üst örtüsü bulunmayan yapının güney beden duvarı daha sağlamdır. Doğu ve batı duvarları ise temel seviyesine kadar yıkılmıştır.

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Yapının kesin inşa tarihi bilinmemektedir. 16. yy'da haç yolculuğu için geçtiği yerleri seyyah gözü ile kaleme alan Simeon, Harput'tan geçtiği zaman Surp Hagop kilisesini de kitabına eklemiştir (Simeon, 2016: 127). Kilisenin sadece isminin zikredildiği yazıda, tarihçesi hakkında bilgi verilmemiştir.

19. yy'da Vahan Bardizaksi vd. tarafından yazılan raporlarda da yine kilisenin ismine yer verilmişken başka bir özelliğine değinilmemiştir (Yarman, 2010, II: 169, 410, 445).

Ertuğrul Danık 2005 yılındaki yaptığı yüzey araştırmasında yapıyı 16. ile 17. yy arasında inşa edilmiş olabileceğini bilgisini vermektedir (Danık, 2005: 237).

1958 yılında bölgeyi ziyaret eden İshak Sunguroğlu, kilise hakkında kısa da olsa bilgi vermiştir. Yapının büyüklüğünden bahseden Sunguroğlu, Osmanlı vesikalarına göre kilisenin 1859 yılında büyük bir onarım gördüğünü yazmıştır (Sunguroğlu, 1958: 343).

Kilisenin ilk inşa tarihini ile ilgili net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buna karşın onarım ve tamir bilgileri bulunmaktadır. Eski fotoğraflardan yıkılmadan önceki halini görebildiğimiz bu kilisenin 19. yy'daki (1859) onarımlardan sonraki yapı olduğunu söylememiz mümkündür.

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Yapı, doğu – batı doğrultusunda uzanan 14.00 x 16.00 m ölçülerinde dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Kubbeli ve tek nef planlı yapıdan günümüze sadece kuzey ve güney beden duvarları gelmiştir (Çiz. 16).

Yapının batı cephesi tamamen yıkılmıştır. Günümüze gelemeyen cephenin uzunluğu 14.00 m olup eski fotoğraflardan cephede beş pencere ve bir kapı bulunduğu görülmektedir. Cephe ortasında giriş kapısı ve kapının sağ ile solunda birer pencere yer alırken, diğer üç pencere ise üst hizada yer almaktadır (Foto. 154).

Yapının kuzey cephesi büyük oranda yıkılmıştır. Ancak cephenin kuzeybatı köşesindeki 8.20 m'lik bir bölümü kısmen ayakta kalabilmiştir. Cephenin günümüze gelebilen bölümünde yer alan iki katlı pencere sistemi, cephenin yıkılan bölümlerinde

de olması muhtemeldir. Bu pencereler ise tahrip olduğu için kemer kısımları görülmemektedir. Alt kat pencerenin üst kata göre daha büyük tutulduğu ayrıca dikkat çekmektedir (Foto. 155).

Yapının 14. 00 m uzunluğundaki doğu cephesi de batı cephesi gibi tamamen yıkılmıştır. E. Danık'ın verdiği bilgilerden genel olarak kiliselerde dışa yarım daire olarak çıkıntı yapan apsisin bu yapıda çıkıntı yapmadığı görülmektedir (Danık, 2005: 237).

Yapının güney cephesi, kilisenin en sağlam cephesidir ve kuzeydeki cephe ile benzer özelliklere sahiptir. Bu cephenin güneybatı bölümünden 2.00 m, güneydoğu bölümünden ise 1.50 m'lik bölümü yıkılmışken 12.70 m uzunluğundaki duvar cephesi günümüze gelmiştir. Bu sağlam bölümde yine iki kat pencere sistemi uygulanmıştır. Güneybatı köşedeki alt pencereyi E. Danık kilisenin giriş kapısı olarak belirtmiştir (Danık, 2005: 237). 1.12 m genişliğindeki bu açıklık kuzeydoğu cephesindeki alt kat penceresi ile aynı özelliklere sahip olması bakımından Danık'ın giriş kapısı olarak belirttiği bu bölümün de pencere olduğu düşünülmektedir. Kapı olarak belirtilen yuvarlak kemerli pencerenin hemen üzerinde dikdörtgen formlu ve düz atkı kemerli bir pencere yer almaktadır. Doğusundaki pencere yine dikdörtgen formlu olup alınlık kısmı tahrip olmuştur. Bu pencerenin altında yer alan pencere ise toprak ile dolmuş çok az bir açıklığı kalmıştır. Bu pencerenin ise yuvarlak kemerli olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. (Foto. 156).

Eski fotoğraflardan batı cephenin ortasındaki günümüze gelemeyen kapı ile iç mekâna giriş sağlamaktadır. Ancak günümüzde bu duvar tamamen yıkılmış durumdadır. Bu alan Danık'ın çiziminde sağır, sade bir duvar olarak gösterilmiştir. Fakat eski fotoğraflarda bu duvarda pencereler ve giriş kapısı görülmektedir.

Kilisenin kuzey duvarı büyük oranda yıkılarak günümüze sadece kuzeydoğu bölümünün bir kısmı gelebilmiştir. Cephenin alt katındaki pencere, yarım daire şeklindeki alınlığı ile dikkat çekmektedir. Bu pencerenin hemen üzerinde yer alan dikdörtgen formlu pencere alınlığı tahrip olsa da güney duvardaki pencerelere binaen bu pencerede muhtemelen yuvarlak kemere sahipti (Foto. 157).

Kilisenin doğu duvarı tamamen yıkılmış durumda olup temel seviyededir. Doğu duvarının bünyesinde apsisi barındırması kiliselerde görülen genel özellik olması nedeni ile bu alanda da apsisin olduğu düşünülmektedir. Fakat günümüzde toprak altında kalmıştır (Foto. 158).

Kilisenin içten güney duvarı, bünyesinde dört pencereyi barındırmaktadır. Güneydoğu köşedeki iki katlı pencerenin alt kat penceresi yuvarlak kemerli olup büyük oranda toprak ile dolmasıyla çok az bir açıklığı kalmıştır. Bu pencerenin hemen üzerinde yer alan ikinci kat pencere dikdörtgen formu olup kalıntılardan yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Duvarın güneydoğu pencerelerinin hemen solunda yer alan duvardan çıkıntı yapmış kalıntılar apsisin başlangıç noktasıdır. Bu alan, yapıdan ayrı inşa edilmiş görünümü verilerek apsis bölümü vurgulanmak istenmiştir. Güneybatıda yer alan pencere açıklığı yarım daire şeklinde alınlığa sahipken kuzeydoğu duvarındaki alt kat penceresini anımsatmaktadır. Yuvarlak kemerli bu pencerenin hemen üzerinde yer alan pencere ise yine dikdörtgen formu olup, yuvarlak kemerli olacak şekilde tasarlanmıştır. (Foto. 159 – 160).

Yapının eski fotoğraflarından ve eski kaynaklardan anlaşılabileceği üzere üst örtüsü, ortada küçük bir kubbe ve diğer alanlarda ise tonozlar ile kapatılmıştır (Danık, 2005: 237; Sunguroğlu, 1958: 343). Dış mimaride kuzey – güney yönünde hafif eğimli çatı ile kapatılmıştır. Yapının ortasındaki kubbesi ise pencereler ile hareketlendirilmiş bir kasnağa oturtulmuştur.

Süslemesi

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru tespit edilememiştir.

Malzeme ve Tekniği

Kilisenin beden 0.65 m genişliğindedir. Dolgu duvar tekniğinde inşa edilen kilisede kullanılan ana malzeme moloz taştır. Orta kısımlarının küçük boyutlu moloz taşlarla doldurulduğu ve kireç harcı ile tutturulduğu görülen duvarın dış yüzeyleri daha iri yer yer blok taş şeklinde kullanılan moloz taşlarla örülmüştür.

Büyük oranda moloz taşın kullanıldığı yapının pencerelerinde yer yer düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Yapıda, dış mimaride sıva izi olmaması genel olarak kiliselerin cephelerinde sıvanın kullanılmamasına bağlanılabilir. Dış mimariye karşın iç mimaride sıva izleri görölmektedir. Özellikle alt kat pencerelerin yarım daire şeklinde olmasından ve alınlık kısımlarında sıva kalıntılarının görölmesinden dolayı bu alanlarda fresk süslemelerin kullanılmış olması da muhtemeldir.

3.2.5. Palu İlçesindeki Kiliseler

3.2.5.1. Kindik Kilisesi

Katalog No	: 3.2.5.1.
Yapının Adı	: Kindik Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Palu ilçesi / Aşağı Palu Mahallesi
Çizim	: 17
Fotoğraf	: 161 – 170
İnceleme Tarihi	: 06.09.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Kilise, Elazığ'ın 73 km doğusundaki Palu ilçesinin Aşağı Palu Mahallesi'nde yer almaktadır. Bu yapıya Tarihi Palu Köprüsü'nden geçilerek ulaşılır. Köprüden geçtikten sonra yolun sağında yer alan Murat Çayı kayalıklarının üzerindeki yapı her ne kadar kilise olarak tescillenmişse de kesin olarak işlevi bilinmemektedir.

Yapının, herhangi bir kitabesi bulunmadığı için hangi işlevde kullanıldığı da bilinmemektedir. Ancak Palu Kaymakamlığı 2014 yılında yapının batı cephesine, hem kilise hem de daha sonra camii olarak kullanıldığını belirten bilgi tabelaları yerleştirmiştir.

Yapının kilise olarak adlandırılabilmesi için kilise özelliklerini göstermesi gerekir. Buna rağmen yapıda kilise özellikleri görülmemektedir. Kiliselerin doğu duvarında yer alan apsis, Kindik' de görülmemesine karşın doğu duvarından iki açıklık ile ayrı bir mekâna girilmektedir. Bu mekânda yapı kilise olarak inşa edildiği zaman burada bir apsis yarım yuvarlağının olması muhtemeldir. Ancak kilise daha sonra cami olarak kullanıldığında bu bölümdeki apsis olgusunun kaldırıldığı düşünülmektedir.

Kaymakamlığın hazırladığı bilgi tabelasındaki camii bilgisi ise Artuklu dönemine tarihlendirilmektedir. Ülkemizdeki camilerin güney duvarında yer alan mihrap,

yapılardaki camii aidiyetinin en belirgin olduğu özelliktir. Fakat bu yapının güney duvarı tamamen yıkılmış olduğundan mihrap kalıntısı bulunmamaktadır.

Yapının kuzeybatısındaki Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi, piskoposluk merkezi olarak düşünüldüğünde ve Kindik yapısının da Lusavoriç Kilisesine yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda, Kindik yapısının piskoposluğ  bağlı dini mimari dışında bir yapı olarak inşa edilmiş, daha sonra ise bölgenin İşlam hâkimiyetine girmesi ile mescide çevrildiği düşünülebilir.

Tarihçesi

Yapının inşa kitabesi bulunmadığı için kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak Palu Kaymakamlığı yapının yanına iki farklı bilgilendirme tabelası bırakmıştır. Bu tabelalardan ilk bilgiye göre yapı 476 – 1453 yıllarında kilise olarak inşa edilmiştir. İkinci tabeladaki bilgide ise 1102 – 1407 Artuklu döneminde cami olarak kullanıldığı yazılmıştır. Ancak bu bilgileri doğrulamayabilecek herhangi bir materyale veya yazıta ulaşılamamıştır.

Plan Tipi ve Mimari  zellikleri

Doğu – batı doğrultusunda inşa edilen yapı, 5.15 x 15.45 m boyutlarında, tek nefli bir plana sahiptir. Kilisenin doğusunda olması gereken apsis bölümü günümüzde iki açıklık ile geçilen beşik tonozlu dikdörtgen bir mek ndır. Kuzey – güney doğrultusunda 3.15 x 5.45 m ölçülerindeki bu mekânda herhangi bir apsis verisi bulunmamaktadır.

Yapının batı cephesi 9.30 m uzunluğunda olup tamamen sağır tutulmuştur. Genel hatları ile ayakta olan cephenin üst bölümleri tahrip olmuşken, güneybatı bölümü yıkılmış olup temel seviyesine gelmiştir (Foto. 161).

Yapının kuzey cephesi 15.40 m uzunluğunda olup bünyesinde giriş kapısı ile iki pencereyi barındırmaktadır. Ayrıca cephe köşelerinde kuzey – güney doğrultuda 3.30 m çıkıntı yapan duvarlar yapıya farklı bir özellik katmıştır. Yapının eski fotoğrafında, bu bölümdeki çıkıntı yapan duvarlar arasında kemerler görülmektedir. Bu kemerler ile son cemaat bölümü oluşturulmak istenmiş olabilir. Bu da yapının, camii / mescit olarak kullanılmış olabileceğini desteklemektedir. Cephenin ortasında yer alan kapı, 0.60 m genişliğinde olup dikdörtgen forma sahiptir. Yapının zemini dolduğu için kapının

yüksekliği ise bilinmemektedir. Dikdörtgen forma sahip her iki pencereden kapının batısındaki 0.60 x 0.80 m iken, kapının doğusundaki pencere ise 0.60 x 0.85 m boyutlarındadır. Kapı ve pencereler dışında cephe sağır bırakılmıştır (162 – 164).

Yapının doğu cephesi doğal kayadan oluşturulmuş ve sağır tutulmuştur.

Yapının güney cephesi uçurum kenarına oturtulmuştur. Ancak bu duvar cephesi günümüzde yıkılmıştır. Kilisenin kuzey cephesinde iç mekâna giriş sağlayan kapı açıklığı bulunmaktadır. İç mekân batı duvarı, dış cephede de görüldüğü gibi genel hatları ile ayakta olsa da özellikle güneybatı bölümü tamamen yıkılmış durumdadır. Batı duvarın ayakta olan kısmı ise tamamen sağır bırakılmıştır (Foto. 165).

Yapının kuzey duvarı; ortada giriş kapısı, kapının doğu ve batısında ise birer pencere bulunmaktadır. Bu oluşumlar haricinde sağır bırakılan duvarda pencerelerin üzerlerinde görülen kemer kalıntıları üst örtü hakkında bilgi vermektedir (Foto. 166).

Yapının doğu duvarında sivri kemerli iki açıklık, doğu duvarının gerisindeki apsis bölümüne girişi sağlamaktadır. Birbirine 0.50 m aralıklı, doğu duvarındaki bu iki kemer 2.30 m genişliğindedir (Foto. 167).

Yapının güney duvarı, tamamen yıkılmıştır.

Doğu duvarının ardındaki kuzey – güney doğrultusundaki apsis bölümü genel hatları ile ayakta. Mekânın batı duvarı, ana yapının doğu duvarını teşkil etmektedir. Kuzey duvarı ise tamamen tahrip olmuştur (Foto. 168).

Apsisin doğu duvarının alt kısmı doğal kayadan oluşmaktadır. Kayanın üzerine örülen duvar ise büyük oranda yıkılmıştır (Foto. 169).

Apsisin güney duvarı da tıpkı ana yapının güney duvarı gibi tamamen yıkılmıştır (Foto. 170).

Ana yapının üst örtüsü, kemer kalıntılardan anlaşıldığı üzere tonozla kapatılmıştı. Yapıdaki iki kemer, kuzey – güney duvarları doğrultusunda oluşturulmuş, duvar yüzeylerinde son bulmaktadır.

Apsis bölümünün üst örtüsü kuzey – güney doğrultusunda tonoz ile kapatılmıştır. Bu bölümün üst örtüsü, kısmen de olsa günümüze gelebilmiştir.

Süslemesi

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniğı

Kilisenin kuzey ve güney beden duvarları 1.00 m genişliğinde iken, ana yapının batı beden duvarı ile kuzey cephesindeki çıkıntı yapan duvarlar 0.85 m genişliğindedir.

Yapının beden duvarları genel olarak moloz taştan oluşturulmuşken yer yer de bazalt taş kullanılmıştır. Köşelerde, daha düzgün moloz taş kullanılmış, bununla birlikte düzgün kesme taş da görülmektedir.

Yapının kapı ve pencere söveleri ile kemerlerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kilisenin üst örtüsünde kullanılan malzeme ise günümüze geldiğı kadarıyla moloz taş malzeme olduğu tespit edilmiştir.

İç mekânın dökülmüş sıva kalıntıları, buranın daha önce sıvanmış olduğunu düşündürmektedir.

3.2.5.2.Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi

Katalog No	: 3.2.5.2.
Yapının Adı	: Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Palu ilçesi / Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi
Çizim	: 18
Fotoğraf	: 171 – 190
İnceleme Tarihi	: 06.09.2021

1. Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'a 73 km uzaklıktaki Palu ilçesinin sınırlarında yer alan Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, eski yerleşim alanı olan Aşağı Palu'da yer almaktadır. Kilise tarihi Palu köprüsünden geçtikten sonra dağa çıkan yolun düzlüğe ulaştığı yerde bulunmaktadır. Konumu itibari ile bölgeye hâkim durumdadır.

Yapının piskoposluk merkezi olabileceği kimi kaynaklarda geçtiği gibi (Kurucu, 2018: 59) yöre halkı ile yapılan kişisel görüşmelerde de bu bilgi dile getirilmiştir. Yapının bölgeye hâkim görünümünde olması, bölgedeki diğer kiliselere göre daha abidevi olacak şekilde inşası, piskoposluk merkezi olabileceği fikrini destekler niteliktedir.

Bardizaktsi, 1878 raporlarında kiliseye ait beş dükkânın yanı sıra Fermanyan Bağdasar'ın on mağazası ile birlikte yıllık bin kuruştan fazla kâr sağladığını bildirmektedir. Ayrıca kilise adı ile anılan bir de okuldan da bahsetmektedir (Yarman, 2010, II: 101 - 103).

Yapının rölöve ile restitüsyon planı çizen ve kilise ile ilgili bir makale ele alan Prof. Dr. İsmail Aytaç, rölöve çalışmaları öncesi 2018 yılında kısmi kazı çalışması yapıldığını bildirmektedir. Kazı çalışmalarında kilisenin toprak altında kalan duvar izleri ortaya çıkarılmıştır. Giriş kapısının sağ ve sol yanlarında sütunları taşıdığı düşünülen kesme taş ayaklar ve üzerlerindeki metal kenet izleri bulunmuştur (Aytaç, 2020: 106).

Yapı, genel olarak ayakta olsa da büyük oranda tahrip olmuştur. Giriş kısmında sonra gelen batı tonozu, kubbe ve kubbe kasnağının doğu tarafı, güney ve kuzey duvarının orta kısımları ile vaftiz odasının doğu duvarı yıkılmıştır. İç mekândaki fresk tekniğinde yapılmış resim örneklerinin de sıvalarının düşmesi sonucu büyük oranda günümüze gelemediği görülmektedir.

340 ada, 16 parsel de bulunan kilise, KTVKYK (Kültür Ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu) tarafından 13.02.1986/1838 ve Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 30.03.2012/446 tarihinde 1. grup yapı olarak tescillenmiştir

Yapı günümüzde metruk haldedir.

Tarihçesi

Yapının inşa kitabesi bulunmadığı için kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Buna karşın Simeon 16. yy'da yapının isminden bahsetmektedir (Simeon, 2016: 131).

Ertuğrul Danık ise 2005 yılındaki yüzey araştırmasında yapıyı 16. – 17. yy'a tarihlendirmiştir (Danık, 2005: 238).

1878 de bölgeyi gezip raporlaştıran yayınlarda bu tarihlerde kilisenin yeni inşa edildiği bilgisi mevcuttur. Bardizaksi'nin verdiği bilgi şu şekildedir: “*Şehirde Ermenilere ait dört kilise bulunuyor. Surp Sahak, Surp Lusavoriç, Surp Asdvadzadzin ve Surp Giragor adına edilmiş bu kiliselerden Surp Lusavoriç Kilisesi yeni inşa edilmiştir ve haç şeklinde bir kubbesi vardır. Surp Lusavoriç Kilisesinin beş dükkânı ve Fermanyan Bağdasar Ağanın üzerine kayıtlı on mağazası bulunuyor. Bu mülkler yılda bin kuruştan fazla kar sağlamaktadırlar. Kilisenin adıyla anılan ve yüksekçe bir binadan ibaret olan okul, diğerine kıyasla daha düzenli. Yüz elliden fazla talebe çeşitli sınıflara ayrılmış durumdadır. Okuma, dilbilgisi, matematik, Ermeni tarihi, Hristiyanlık, güzel yazı gibi dersler okutuluyor.*” (Yarman, 2010, II: 101 - 103).

Kilisenin restorasyon ve kazı çalışmaları neticesinde bir makale yazan Fırat Üniversitesi akademisyeni Prof. Dr. İsmail Aytaç ise yapıyı, 19. yy'ın başlarına tarihlendirmektedir (Aytaç, 2020: 105).

Elde edilen bilgilerden kilisenin ilk inşaa tarihi 16. yy'a kadar indirilmektedir. Ancak günümüze gelebilen yapı, gerek mimari formları ve gerekse tarihi bilgilerden yola çıkarak 19. yy'ın ilk yarısı veya ortalarında inşa edilmiş olmalıdır.

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Doğu-batı yönünde kilise dıştan 11.60 x 22.60 m ölçülerindedir ve dikdörtgen forma sahiptir. Yapı tek nefli kilise plan tipinde inşa edilmiştir. Orta kısmı kubbe, doğu ve batı kısımları ise beşik tonoz ile kapatılmıştır. Bu mekânların hepsi bir bütün olarak naos kısmını oluşturmaktadır. Girişin batıdan sağlandığı yapının doğu kısmı apsis ile sonlanmaktadır.

Naosun tonozlu batı bölümü üst örtüsüyle beraber tamamen yıkılmıştır. Batı girişinden sonra gelen bu bölümün sadece güneydoğu köşesindeki bir parça duvarı ile tonoz başlangıcı ayaktadır. Yapılan kazı çalışmaları sonucu duvar izleri ve batı cephesinden açılan kapı girişi ortaya çıkarılmıştır.

Yapının batı cephesi 11.60 m uzunluğundadır. Ancak günümüze gelememiştir. Cephenin ortasında yer alan kiliseye giriş kapısı, günümüzde yine toprakla dolmuş olmasına rağmen kazı fotoğraflarından yaklaşık 0.60 - 0.70 m arası olduğu görülmektedir. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere kapı, düzgün kesme taştan oluşturulmuş dikdörtgen forma göre devam etmekteydi. Ayrıca kapının çevresini de silmelerin çevrelediği kalıntılardan anlaşılmaktadır. Batı cephesinde, genellikle kapının sağında ve solunda görülen pencere uygulamaları muhtemelen bu yapıda da bulunmaktaydı (Foto. 171 – 172).

Yapının kuzey cephesi vaftiz odasına kadar 12.10 m'dir. Cephe tam uzunluğu ise 19.25 m'dir. Vaftiz odasından başlayan bir silme cepheyi ortadan iki bölüme ayırmaktadır. Bu cephede görülen yatay silme belirgin bir şekilde yüzeyden taşıntı yapmaktadır. Muhtemelen batı cepheyi de dolanan bu silme güney cephede de devam etmektedir. Cephenin batı kısmı tamamen yıkılmış, orta kısımdaki duvarın ise 3.80 m'lik bölümünde büyük ölçüde tahribat oluşmuştur. Vaftiz odasının birleştirildiği kuzeydoğu tarafı sağlam durumdadır.

Silmenin hemen üzerinde yer alan üç pencere ise cephenin hareketliğini sağlayan önemli açıklılardır. Ortadaki pencerenin üst kısmı yuvarlak kemere sahipken, bu

pencerenin sağ ve solundaki pencere basık kemerlidir. Pencere kemerleri tuğladan oluşturulmuştur. Bu pencereleri çevreleyen yine tuğladan oluşturulan yuvarlak kemer cepheye ayrıca hareketlilik katmıştır. Cephesinin kuzeydoğu köşesinde vaftiz odası bulunmaktadır. Kilisenin iç mekânındaki doğu tonozlu bölümünün kuzey duvarına açılan kapı ile vaftiz odasına giriş yapılmaktadır. Vaftiz odasının bitimi ile doğu duvarından itibaren 4.40 m'lik zemindeki bir duvar izi eğilimli bir şekilde güneydoğuya yönüne devam etmektedir. Ancak işlevi ne amaçla yapıldığı bilinmeyen bu kalıntıların işlevi tespit edilememiş ve çizimi gerçekleştirilmemiştir. Bu kalıntılar doğu cephe boyunca devam etmektedir (Foto. 173).

Kilisenin doğu cephesi, üst kısımda dışa taşıntı yapan apsis ve apsis çıkıntısının köşelerinde oluşturulan odaları barındırmaktadır. Kalan izlerden apsisin her iki yanındaki bu odaların dıştan apsis yarı yüksekliğine kadar oluşturulduğu görülmektedir. Bu uygulama doğru cepheyi apsis yarı yüksekliğine kadar düz bir cephe haline getirmekte, bu kısımdan yukarı doğru ise üç cepheli ve dışa taşıntılı hale sokmaktadır. Köşe odaları ve apsisin üst örtüsü naosun üst örtüsünden kademeli bir şekilde daha aşağı bir seviyede tutulmuştur. Cephedeki apsis, 5.50 m çıkıntılı iken apsis ön yüzeyi 2.30 m'dir. Bu oluşum ile apsis, dış mimariye çokgen olarak yansıtılmıştır. Apsisinin çıkıntı yapan duvarlarında yer alan birer pencere, tahrip olmasına rağmen kalıntılardan yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu pencereler haricinde, apsisin ön yüzeyinde oldukça küçük bir pencere daha yer almaktadır. Doğü cephesindeki bu oluşumlarda apsis, daha alçak seviyede oluşturulurken, köşelerdeki odalarda apsisten daha alçak seviyede oluşturulmuştur. Doğü cephesinin üst kısmında tuğladan oluşturulan yuvarlak kemer, bu cepheye ayrı bir hareketlilik kazandırmıştır (Foto. 174).

Apsis yarım kubbesinin ortasında kısmi bir tahribat oluşmuştur. Apsisin her iki köşesindeki bulunan ve çok büyük oranda yıkılmış olan bu odalara içten ve dıştan giriş tespit edilememiştir. Normalde bu odaların pastoforium hücreleri olması gerekmektedir. Temel seviyesindeki bu oda da diğer oda da olduğu gibi inşasında iki görüş bulunmaktadır. Odanın, yapının orijinal duvar örgüsünü devam ettirmesi ile kilise ile beraber inşa edildiği görüşü birinci görüş iken bir diğer görüş ise sonradan kiliseye ilave olarak yapıldığı görüşüdür. Her iki odanın da dış mimariden girişi olmadığı gibi iç mimaride de bir kapısı bulunmaması nedeni ile odaların işlevi

bilinmemektedir. İç mimaride apsis pencereleri odalara açılmakta, bu da odaların sonradan inşası yapıldığını, apsis pencerelerinin ise giriş kapısı olarak kullanıldığı fikrini akıllara getirmektedir. İşlev olarak bu odalar pastoforium hücreleri olarak kullanılmış olabileceği gibi, aziz mezarları için de yapılmış olabilir. Bu bilgilere binaen odaların kesin olarak hangi işlevde kullanıldığı bilinmemektedir.

Sal taş silmelerle yatay da iki kısma ayrılan cephe 19.65 m uzunluğundadır. Kilisenin güney cephesi, kuzey cephesindeki oluşum ile benzerlik göstermektedir. Fakat kuzey cephesine göre daha fazla tahribat söz konusudur. Cephenin batı kısmı tamamen yıkılmış, orta kısımdaki duvarın orta kısmı ise üstteki üçlü pencerelerin kemerlerine kadar yıkılmıştır. Güneybatı tarafı temel seviyesindedir. Fakat bu cephe yapı hakkında kuzey cepheye göre daha fazla bilgi vermektedir. Cephedeki silmenin güneydoğu üst bölümünde yer alan pencerenin kemer kalıntısı, orta bölümdeki üçlü pencere uygulamasının batı tonozlu kısmında da kullanılmış olabileceğinin önemli verisini oluşturmaktadır. Silmelerin hemen üzerinde yer alan pencereler, kuzey cephedeki pencerelerin tekrarı niteliğindedir. Ortadaki pencere yuvarlak kemerli, dikdörtgen forma sahipken, pencereni sağ ve solundaki pencereler yine dikdörtgen formlu fakat kemerleri basık olarak tasarlanmıştır. Üçlü pencere düzenlemesini çevreleyen yuvarlak kemer ise cephede bu bölümü daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Cephenin 7.35 m uzunluğundaki doğu kısmı oldukça sağlamdır ve sağır bırakılmıştır (Foto. 175).

Yapı dıştan ortada kubbe, diğer yönlere ise hafif eğim yapan kırma çatı ile kapatılmış olmalıydı. Dikdörtgen naos bölümünün ortasındaki kare mekânın üzerini kapatan kubbe yıkılmış olup, kubbe kasnağının güney ve batı tarafı ayakta. Kasnak sekizgen biçimde tasarlanmıştır ve her yüzeyinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencereler, dikdörtgen formlu olup yuvarlak kemerlidir.

2018 yılında yapılan kazı sonuçlarında kiliseye batı cephesinden girişin yapıldığı anlaşılmıştır. Girişten sonraki ilk alan içten içe 5.70 x 2.80 m boyutlarındadır. Kuzey ve güney duvarlarındaki çok az kalıntılar haricinde günümüze gelememiştir. Bu bölümün güneydoğu köşesindeki kalan izlerden üst örtüsünün beşik tonozla kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Tonozlu girişten hemen sonra yapının orta kısmı bulunmaktadır. İçten içe 7.80 x 9.30 m boyutlarındadır. Kuzey ve güney duvarlarda ikişerden dört adet duvar payesi üzerine yuvarlak kemerler oturmaktadır. Bu kemerlerin köşelerindeki pandantiflerle geçilen sekizgen kasnak üzerindeki yuvarlak kubbe orta mekânı kapatmaktadır. Kubbe 7.80 m çapındadır ve günümüze gelememiştir. Sekizgen kasnağın ise batı kısımları ayakta.

Duvar yüzeyinden 0.75 m çıkıntı yapan, yüzeyleri 1.30 m genişliğindeki taşıyıcı duvar payeleri üzerinde oluşturulan yuvarlak kemerler kare mekânı dört yönden çevrelemektedir. Bu kemerler arasında gergi demirleri bulunmaktadır.

Orta bölüm kuzey duvarı, duvarı iki bölüme ayıran silme ile hareketlendirilmiştir. Bu silme, kuzeybatı köşedeki taşıyıcı ayaktan başlayıp, iç mimaride tüm duvarları çevreleyip, güneybatı köşedeki taşıyıcı ayakta bitmektedir. Kuzey duvarında, silmenin hemen altında yer alan 0.05 m çıkıntı yapan plasterler duvara hareketlilik katmıştır. Bu plasterler, duvar yüzeyinde dört kez tekrarlanmıştır. Plasterler arasında yer alan üç niş ise, duvara 0.05 m girinti yaparak oluşturulmuştur. İki kademeli bu nişlerden kuzeybatı köşedeki sağlam iken, diğer nişler günümüze gelememiştir. Nişin ilk kademesi dikdörtgen formlu olup silme ile son bulmaktadır. Silme üzerinde ise nişin yuvarlak kemerli alınlığı bulunmaktadır. Bu kemerin ortasında ise duvar silmesi arasında küçük bir plaster bulunmaktadır. Kemer üzerine yapılan bu düzenleme oldukça dikkat çekicidir. Duvarı ikiye bölen silmenin üzerinde yer alan üç pencerenin özelliklerine, dış mimaride, cephe anlatımında değinilmiştir. Duvarda, silmenin hemen üzerinde yapıyı sağlamlaştırma adına gergi demiri yer almaktadır. Fakat bu demirin, taşıyıcı ayaklarda, sadece baş kısımları günümüze gelebilmiştir (Foto. 176 – 177).

Kilisenin içten güney duvarı, kuzey duvarındaki oluşumun tekrarı niteliğindedir. Kuzey duvara göre daha fazla tahrip olmasına rağmen kalıntılardan, burada da silme altında üç niş ve bu nişleri birbirinden ayıran plasterlerin olduğu anlaşılmaktadır. Duvarda silmenin hemen üzerinde yer alan üç pencereye dış mimaride, cephe özelliklerinde değinilmiştir. Güney duvarında da yine sağlamlaştırma adına gergi demiri bulunmaktadır. Fakat bu demirin, taşıyıcı ayaklarda, sadece baş kısımları günümüze gelebilmiştir (Foto. 178).

İç mekânın doğusu duvar payelerinin üzerine atılan kemerle ayrılmış olup 4.35 x 9.30 m boyutlarındadır. Bu kısımda da duvarı iki bölüme ayıran silmeler devam etmektedir. Silmelerden hemen sonra başlayan 4.35 m enindeki beşik tonozla kapatılmıştır. Kuzey duvarında açılan yuvarlak kemerli kapı ile vaftiz odasına geçilmektedir. Kapı yuvarlak kemerli ve 0.70 m genişliğindedir (Foto. 179).

İç mekân doğu duvarı, apsis yarım dairesi ile apsis sağ ve solunda yer alan birer nişi barındırmaktadır. Duvar ortasında yer alan 5.25 m genişliğindeki apsis, 2.45 m derinliğindedir. Apsis içerisinde yer alan, günümüzde tahrip olmuş iki pencere, kalıntılardan anlaşıldığı üzere dikdörtgen formlu, yuvarlak kemerli bir düzenlemeye sahipti. Apsisi kapatan yarım kubbeye geçiş yuvarlak kemer ile sağlanmış ve bu kemerin hemen üzerinde bir pencere daha yer almaktadır. Bu pencere diğer pencere formlarından farklı olarak dairesel bir forma sahiptir. Apsisin kuzey ve güneyinde yer alan plasterler apsise farklı bir alan görünümü katmıştır. Doğu duvarının kuzey köşesinde yer alan niş dikdörtgen forma sahiptir. Bu bölümde tahribat söz konusudur. Bir silme ile alınlık kısmına geçilen nişte, alınlık çeyrek daire şeklinde iken yuvarlak kemerli olacak şekilde tasarlanmıştır. Duvarın güney köşesindeki niş de kuzey köşedeki niş ile aynı özellikleri göstermektedir (Foto. 180 – 182). Güney duvarı, silmeler ile iki bölüme ayrılmışken, duvar yüzeyindeki her iki bölüm de sağır bırakılmıştır. Fakat duvarın sağ alt tarafında yer alan dikdörtgen pano bu alanda bir süslemenin olabileceği fikrini oluşturmaktadır. Pano içerisindeki sıva günümüzde dökülmüştür (Foto. 183).

Süslemesi

Yapıda, günümüze çok az bir bölümü ulaşsa da yoğun bir fresk süslemenin olduğu anlaşılmaktadır. Bu fresklerden günümüze doğu duvarındaki ve kubbeye geçişi sağlayan pandantiflerdeki gelebilmiştir. Freskler haricinde yapının naos bölümündeki paye görünümlü çıkıntılar, iç mimariye hareketlilik katmıştır. Aynı şekilde pencere kemerleri de yapıda hareketliliği artıran bir diğer unsurdur.

Kubbeye geçişte kullanılan pandantifte yer alan madalyonlar belirginken, madalyon içlerindeki fresk süslemeler günümüze kısmen gelebilmiştir. Madalyon içlerindeki figürler tahrip olduğu için figürler tanımlanamamaktadır. Fakat Hristiyan mimari süslemesindeki düzenlemeler düşünüldüğü zaman, muhtemelen bu yapıda,

kubbe içerisinde Pantokrator İsa figürü yer alırken, pandantiflerdeki dört madalyonda da dört İncil yazarı yer almaktaydı. Madalyonları kalın bir şerit oluştururken, mavi renk kullanılmıştır. Aynı zamanda madalyon içlerindeki figürlerde de mavi renk kullanımı görülmektedir (Foto. 184 – 187).

Yapıdaki son iki fresk ise apsisin sağ ve solunda yer alan nişlerin hemen üzerlerindedir. Bu figürler ayakta durur halde ve uzun elbisesi ile oluşturulmuşken yine mavi renk kullanılmıştır. Bu freskler de günümüze oldukça tahrip bir şekilde gelmiştir. Dolayısıyla fresklerdeki bu figürler hakkında da kesin bilgiler bulunmamaktadır. Fakat sağ niş üzerinde yer alan figürün üst kısmında yer alan kanat benzetmesi bu figürlerin melek figürü olabileceğini göstermektedir (Foto. 188 – 189).

Malzeme ve Tekniği

Yapıda ana malzeme olarak moloz taş kullanılmıştır. Yer yer kaba yontu taş ve kısmen düzgün kesme taş ile üst örtüde tuğla kullanıldığı görülmektedir. Dolgu duvar tekniği ile örülen beden duvarları taş – tuğla almasıyla örülmüştür. Güney cephede yer yer renkli taş alması da görülmektedir.

Silmenin altı, 2 sıra tuğla arasında, 5 – 6 sıra halinde, yer yer düzgün kesme taş yer yer de kaba yontu taş ile alması sistem oluşturulmuştur. Silmenin üzerinde ise yine 2 sıra tuğla arasında moloz taş kullanımı ile alması sistem oluşturulmuştur.

Yapının doğu cephesindeki apsis çıkıntısı ise genel olarak moloz taş ile oluşturulmuşken yer yer tuğla malzeme de görülmektedir. Apsis çıkıntısı haricinde, apsisin her iki yanında yer alan birer odanın inşa malzemesi de moloz taştır. Yapıda inşa malzemesi olarak kullanılan kaba yontu taş, moloz taş, tuğla ve düzgün kesme taşlar birbirine harç ile bağlanmıştır. Dış mimaride silmenin alt kısmında sıva izlerine rastlanmamışken, silmenin üzerinin sıvalı olduğu dökülen sıvalardan anlaşılmaktadır.

Yapıda yer alan pencerelerin kemerlerinde tuğla malzeme kullanılmıştır.

Beden duvarlarında oluşturulan inşa stili iç mimariye yansıtılmamak için sıvanmıştır. Mimari özelliklerden tonoz olduğu anlaşılan üst örtüsünde de tuğla malzeme kullanılmış olması muhtemeldir. İç duvarlarının sıvalı olduğu görülen yapıda, kubbe kemerlerini taşıyan duvar payeleri silmelere kadar kesme taş ile oluşturulmuşken, silmenin üzerinden itibaren tuğla malzeme ile devam edilmiştir.

Naos bölümünde sağlamlığı artırmak adına kubbeyi taşıyan dört ayağı birbirine bağlayan demir gergiler kullanılmıştır.

Kubbeyi taşıyan kemerler ve kubbeye geçişi sağlayan pendentifler de de tuğla malzeme kullanılmıştır. Devamındaki kubbe kasnağında da tuğla malzeme kullanılmıştır. Günümüzde bulunmayan kubbede de mimariye uygun olması açısından tuğla malzeme kullanılmış olması muhtemeldir.

2. Vaftiz Odası

Kilisenin kuzeydoğu köşesinde yer alan oda, içten 2.30 x 4.10 m boyutlarındadır. Odanın batı ve doğu beden duvarları temel seviyesinde iken kuzey beden duvarında da tahribatlar olmasına rağmen genel olarak ayaktadır. Odanın güney duvarı ise kilisenin kuzey cephesini oluşturmaktadır. Odaya giriş ise, güney duvarından yani kilisenin kuzeybatı köşesinden sağlanmaktadır. Dış mimariye kapalı inşa edilen odada tek giriş olan bu kapı, yuvarlak kemerli olup 0.70 m genişliğindedir. Odanın üzeri ise beşik tonoz ile kapatılmıştır (Foto. 190).

Süslemesi

Bu bölümde süsleme bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniği

Moloz taş ile inşa edilen vaftiz odasında beden duvarları harç yardımı ile birbirine bağlanmıştır. İç mimarisinin de kilisede olduğu gibi sıvanmış olduğu görülen odanın üst örtüsü ise sal taş malzeme ile örülmüştür.

3.2.5.3.Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi

Katalog No	: 3.2.5.3.
Yapının Adı	: Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi
Bulunduğu Yer	: Elazığ / Palu ilçesi / Keklikdere köyü
Çizim	: 19
Fotoğraf	: 191 – 197
İnceleme Tarihi	: 06.09.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Yapı, Palu ilçesinin 15 km güneybatısındaki Keklikdere köyünde yer almaktadır. Köy yerleşiminin hemen çıkışında, tarım arazileri içerisinde yer alan yapı günümüzde oldukça tahrip halde bulunmaktadır.

Oldukça küçük boyutlu yapının geniş duvarları dikkat çekicidir. Bölgenin iklimine göre bu şekilde inşa edildiği düşünülen yapının günümüzde zemini ve çevresi oldukça yükselmiştir. Buna karşın yapının çevresi dikkate alındığında düz bir alanda inşa edildiği düşünülmektedir.

Tarihçesi

Yapının günümüze gelen herhangi bir kitabesi olmadığı için kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Sadece üst örtüsü ve duvarlarının bir kısmı kalan bu yapıyı mimari özelliklerinden ve planından yola çıkarak 17. yy ve sonrasına tarihlemek mümkündür.

Bardizaksi'nin 1878 yılında hazırladıkları raporlarda ismi geçen kilise için bir tarihleme yapılmamıştır (Yarman, 2010, II: 136, 141).

Yapının sadece isminin zikredildiği bir diğer kaynak ise “1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler” adlı kitaptır (Kevorkian ve Paboudjian, 2013: 412). Başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Ertuğrul Danık ise 2005 yılındaki yüzey araştırmasında yapının ismini zikretmesine karşın tarihçesi hakkında bir bilgi vermemiştir (Danık, 2005: 238).

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Yapı içten 4.10 x 6.20 m boyutlarında olup tek nefli kilise plan tipinde inşa edilmiştir. Küçük boyutlu yapının apsisi ise çokgen biçimde dışa çıkıntı yapmıştır.

Günümüzde yapının neredeyse üst örtü seviyesine kadar dolmuş olan batı duvarı toprak altındadır. Muhtemelen yapıya girişin sağlandığı kapıyı bünyesinde barındırmaktaydı (Foto. 191).

Yapının kuzey cephesi, üst örtü seviyesine kadar toprak ile dolmuştur. Bu, her ne kadar yapıyı doğal olarak korusa da yapıda tahribatlar oluşturmuştur (Foto. 192).

Yapının doğu cephesi apsis çıkıntısını bünyesinde barındırmaktadır. Büyük bölümünün tahrip olduğu cephede apsisin çokgen şekilde dış mimariye yansıtıldığı görülmektedir. Cephenin köşelerinden 1.00 m sonra başlayıp, 2.25 m çıkıntı yapan apsisin ön yüzü ise 3.20 m'dir (Foto. 193).

Yapının güney cephesi, kuzey cephesinde olduğu gibi üst örtü seviyesine kadar toprak ile dolmuştur. Bu durum yine cepheyi her ne kadar doğal olarak korusa da, yapıda tahribatlara yol açmıştır (Foto. 194).

Doğu – batı doğrultusunda uzanan iç mekânın zemin kısmı döküntüler nedeniyle oldukça yükselmiş durumdadır. Yer yer tonoz başlangıcı ve apsis yarım kubbesine kadar bu dolgu görülmektedir. İç mekân kuzey duvarının ortasında bir duvar niş yer almaktadır. Günümüze gelebilen üst kısımdaki yuvarlak kemerinden buranın niş olduğu anlaşılmaktadır. Kemer kısmı hariç oldukça tahrip durumdadır (Foto. 195).

Yapının doğusu yarım daire şeklindeki apsis ile sonlanmaktadır. Apsis yarım dairesi 2.45 m genişliğinde iken yaklaşık 1.45 m derinliğindedir. Apsis yarım kubbesi tamamen yıkılmıştır. Apsis duvarının orta kısmı ise büyük ölçüde tahribata uğramıştır (Foto. 196).

Yapının güney duvarı ise dış cephede olduğu gibi döküntülerle dolarak kapanmıştır. Duvarın çok az kısmı görünmektedir ve kaplama taşları dökülmüştür (Foto. 197).

Yapının ana mekânı beşik tonoz ile kapatılmıştır.

Süslemesi

Yapıda süsleme bulunmamaktadır.

Malzeme ve Tekniği

Yapının 0.90 m genişliğindeki beden duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Genel olarak moloz taş ile yer yer de sal taşlarla oluşturulmuştur.

Beşik tonozlu üst örtüsünde ise genel olarak sal taşlar kullanılmışken yer yer de moloz taş kullanımı görülmektedir. Apsis kubbesi de muhtemelen tonoz malzemesine paralel olarak inşa edilmişti.

İç mimaride çok az da olsa görünen sıva izleri yapının orijinalde sıvalı olduğunu göstermektedir.

3.3. Süryani Manastırları

3.3.1. Baskil İlçesindeki Manastırlar

3.3.1.1. Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastırı

Katalog No : 3.3.1.1.

3.3.1.2.Yapının Adı : Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastırı

Bulunduğu Yer : Elazığ / Baskil ilçesi / Işıklar köyü

Çizim : 20

Fotoğraf : 198 – 212

İnceleme Tarihi : 08.09.2021

1. Manastır

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın 40 km batısında yer alan Baskil ilçesine bağlı Işıklar köyünde yer almaktadır. Köy yerleşimi ilçenin 44 km batısındadır. Manastır köyün yakınındaki Muşar Dağı'ndadır.

1.392 m yüksekliğe sahip, (peakvisor.com Erişim Tarihi: 21.03.2022) dağın zirvesindeki manastıra ulaşım oldukça zorludur. Dağın zirvesindeki yapıya; güney, kuzey ve batı yönünden erişim sağlanamamaktadır. Tek erişim yönü dağın doğusunda yer alan taş ocakları yolunun devamındaki arazi yolundan sağlanmaktadır. Araçla bu yoldan yaklaşık 10 km ilerledikten sonra 1 saatlik yürüyüş ile yapıya ulaşılmaktadır. Muşar Dağı her ne kadar köyün yanında olsa da manastıra ulaşım konumu itibari ile oldukça uzun ve zahmetlidir.

Manastır yapılarından günümüze sadece manastır kilisesi gelebilmiştir. Kilise ise genel olarak ayakta olsa da tahribatlar söz konusudur.

Bardizakti, bölgedeki insanların, manastır kilisesini henüz pagan inancına sahipken inşa etmiş olabileceklerini belirtirken ayrıca buranın yıldızları incelemek için rasathane görevinde de kullanılan bir yapı olabileceğini belirtmiştir. Bardizakti, bölgeyi ziyaret ettiğinde bölge halkının manastırı Ermenilere ithaf ettiğini de

belirtmiştir (Yarman, 2010, II: 323). Thierry ise manastırın Ermeniler tarafından ele geçirildiğini daha sonra buradan ayırdıklarını belirtmiştir (Thierry, 1993: 188).

Tarihçesi

Manastır hakkında ilk bilgiler Bardizaktsi'nin raporlarında görülmektedir. Bardizaktsi manastır hakkında fazla bilgi vermese de, yapının nerede ve o günkü halinin ne durumda olduğunu anlatmıştır. Bardizaktsi 1878 raporlarında manastırın o dönemde terk edilmiş olduğunu belirtmiştir. Yerli halkın da manastır hakkında başka fikirler sunmasıyla, manastırın o tarihten uzun süre önce terk edildiğini göstermektedir (Yarman, 2010, II: 323).

Kesin olarak tarihçenin verilmesi ise Jean - Michel Thierry tarafından olmuştur. Yazar, manastırı ziyaret ettiğinde de kilisenin bu günkü haline yakın halde olduğu anlaşılmaktadır. Thierry, 1993 yılında Fransızca yayınladığı *Monuments chrétiens inédits de Haute-Mésopotamie* (Yukarı Mezopotamya'nın Yayımlanmamış Hristiyan Anıtları) eserinde manastır kilisesinin 10. yy'ın ikinci yarısına tarihlenmektedir (Thierry, 1993: 190).

Elazığ Meryem Ana Vakfı Başkanı, İshak Tanoğlu ise “Her Yönü İle Baskil Sempozyumu” nda manastır hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgilerde ise manastırın din görevlileri ve burada bulunmuş önemli kişiler yer almıştır (Tanoğlu, 2020: 185).

Bu bilgilerle beraber, yapının mimari özellikleri de dikkate alındığında manastırın 9. – 10. yy'lar da inşa edilmiş olduğu kabul edilmektedir.

1.1. Mor Ahron (Muşar Dağı) Kilisesi

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Narteks, naos ve bema bölümünden oluşan yapı, doğu – batı yönde uzanan dikdörtgen bir alana oturmaktadır. Tek nefli kilise plan tipinde inşa edilmiştir. Eğimli ve kayalık bir zemin üzerine oturtulan kilisede destek kuleleri önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca yapıda ikinci bir kat daha öngörülmektedir. Ancak bu görüşle ilgili sağlıklı bir bilgi elde edilememiştir (Çiz. 20 - 21).

Kilisenin batı cephesi, yapıya girişin sağlandığı kapı ile güneybatı köşedeki destek kulesini bünyesinde barındırmaktadır. Eski çizimlerden kuzeybatı köşede de bu

kulenin aynısının olduğu bilgisi verilmektedir. Ancak bu kısım tahrip olduğu için kuzeybatıdaki kule günümüze gelememiştir. Cephe ortasında yer alan kapı, iki kademeli özelliği ile dikkat çekmektedir. Cepheden 0.50 m girinti yaparak oluşturulan giriş büyük ölçüde tahrip olmuştur. Günümüzde yaklaşık 2.30 m eninde bir açıklık olmuştur. Kapı kemeri günümüzde bulunmasa da kalıntılardan yuvarlak kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Ana girişi içine alan ve girişin üstünde cephe boyunca devam eden yuvarlak kemerli büyük bir alınlık bulunmaktadır. Bu alınlığında üst kısmının taşları dökülmüştür. Bu kısım asıl kapının yaklaşık 2.00 - 3.00 m üzerinde sonlanmaktadır. Bu kemerin hemen üzerinde ise pencere olduğu düşünölen bir açıklık bulunmaktadır. Kapının sağında, cephenin güney köşesindeki destek kulesi yapıdan yüksek tutulmuştur. Kulenin içi dolu olmasına rağmen yer yer küçük pencere tarzında açıklıklar bırakılması dikkat çekicidir. Yarım daire şeklindeki kulenin çapı ise yaklaşık olarak 1.00 m'dir. Cephenin kuzey köşesi ise oldukça tahrip olmuştur. Cephenin kuzeydoğusunda -cephe sonunda- yer alan oldukça küçük bir pencere yapının üzerinde ikinci katın olup, olmadığının sorusunu sordurmaktadır. Yapı hakkında detaylı kaynak olmayışı ve yapının oldukça tahrip durumda olması bu soru için kesin sonuçlar elde etmemize engel oluşturmıştır. Yapının bir manastır kilisesi oluşu, bulunduğu alanın coğrafi özelliklerinden dolayı yakınlarında farklı yapılar inşa etmenin zorlu olduğu düşünöldüğü zaman ikinci bir kat haklı bir sebep olmaktadır. Ayrıca destek kulelerinin de cephelerden daha yüksek tutuluşu bu fikri destekler niteliktedir (Foto. 198).

Kilisenin kuzey cephesi, genel olarak ayakta olsa da kuzeybatı köşe ve cephenin üst bölümünde oldukça fazla yıkıntı olmuştur. Cephenin doğu köşesinden 8.00 m sonra oluşturulan destek kulesi, uzun cepheyi sağlamlaştırmaktadır. Kulenin sağında ve solunda yer alan mazgal pencereler dış mimariye oldukça dar bir şekilde yansıtılmıştır. Kulenin, cephenin doğu köşesine olan uzaklığı ise 8.15 m'dir. Cephe, destek kulesi ile kulenin sağında ve solundaki birer pencere haricinde sağır bırakılmıştır. Bu cephenin kuzeybatı köşesinde bulunması muhtemel olan destek kulesi köşe duvarının temel seviyesine kadar yıkılması sonucu günümüze ulaşamamıştır (Foto. 199).

Doğuya doğru eğimli bir kaya kütleinin üzerine oturtulan kilisenin doğu cephesinin alt kısımları ana mekânda düz bir zemin elde edebilmek amacıyla altta iri blok taşlar örölerek yükseltilmiştir. Bu uygulama ile iç mekânda düz bir zemin elde

edilmiştir. Cephe apsis yarım dairesinin dışa çıkıntısını barındırmaktadır. Cephe köşelerinden 2.00 m sonra çıkıntı yapan apsis yüzeyinde yer alan üç pencere, dış mimariye oldukça dar yansıtılmıştır. Apsisin üzerindeki cephe düzenlemesi, apsisin şekline göre yükselmemektedir. Apsis yarım kubbesinin üzerinde kalan cephe kısmı ise kuzey ve güneydeki köşe duvarlardan kalan izlerden düz bir duvar şeklinde örüldüğü izlenimi oluşturmaktadır. Bu uygulama ile apsisin doğu cepheadeki üst örtüden daha alt seviyede tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulama bölgede diğer kiliselerde de karşımıza çıkmaktadır. Diğer cephelere göre daha sağlam durumda olan bu cephenin apsis yarım kubbesinin üst kısmı ile bunun üzerinde kalan cephenin orta kısmı yıkılmıştır (Foto. 200).

Kilisenin güney cephesi, kuzey cepheye göre daha iyi durumdadır. Orta kulenin batı kısmındaki duvarında oluşan bazı tahribatlar dışında genel olarak ayaktadır. Özellikle kuzey cephesine kıyasla çok daha iyi durumda olan güney cephesi, yapı hakkında daha fazla bilgi edinilmesini sağlamaktadır. Cephenin doğu köşesinden 8.15 m sonra oluşturulan destek kulesi, yapıdaki diğer destek kulelerinin özelliklerini karşılamakla beraber en sağlam olanıdır. Bu alanda alt tarafta kısmi tahribatlar bulunmaktadır. İkinci kat olarak attettiğimiz alan da ise farklı boyutlarda küçük dört pencere yer almaktadır. Destek kulesinin her iki yanında yer alan birer pencere ise kilise içini aydınlatan mazgal pencerelerdir. Destek kulesinden cephenin batı köşesine kadar olan mesafe ise 8.00 m'dir. Bu alanda kilisenin narteks bölümüne denk gelen yerde bir pencere bulunmaktadır. Bu pencere küçük boyutlu, dikdörtgen formlu bir düzenlemeye sahiptir. Bu pencerenin üzerinde -ikinci kat diye attettiğimiz yerde- yine dikdörtgen forma sahip bir pencere daha yer alırken bu pencere daha büyük boyutlu olup, tahribatlar söz konusudur (Foto. 201).

Batı cephesinden girişin sağlandığı kilisede ilk bölüm nartekstir. Bu alan 2.60 x 6.50 m boyutlarındadır. Narteksin içten batı duvarı giriş kapısı haricinde sağır bırakılmıştır. Fakat ikinci kata denk gelen kapı kemerinin üzerinde pencere, dış mimariye nazaran daha belirgindir.

Narteks kuzey duvarı temel seviyesinde iken orijinaldeki durumu bilinmemektedir (Foto. 202).

Narteksin doğu duvarı, kilisenin ana ibadet bölümü olan naosa girişin sağlandığı kapıyı bünyesinde barındırmaktadır. Kapıda tahribatlar mevcuttur fakat kalıntılarından yuvarlak kemerli olduğu ve yaklaşık 1.50 m açıklığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Duvarda kapı haricinde diğerk bölümler sağır bırakılmıştır. Kuzey köşede ise büyük oranda tahribatlar mevcuttur.

Narteks güney duvarı, bu bölümün en sağlam duvarıdır. Duvarda narteks bölümünü aydınlatan bir mazgal pencere yer alırken, ikinci kat için de bir pencere yer almaktadır (Foto. 203).

Narteksin doğu duvarındaki kapı ile 7.65 x 12.95 m boyutlarındaki naos bölümüne geçilmektedir. Bu duvar aynı zamanda naos bölümünün batı duvarını teşkil etmektedir. Duvarında, giriş kapısının sağ ve solunda 0.15 m çıkıntı yapan silmeler bulunmaktadır. Bu silmeler 0.60 m uzunluğunda olup, muhtemelen yapının içinin aydınlatılması için mumların konulduğu yerdi. Kapı ile silmeler dışında, duvar sağır tutulmuştur (Foto. 204).

Naos kuzey duvarı, üst örtüyü taşıyan ayakların duvar yüzeyinde oluşturulması ile bünyesinde üç kemer açıklığını barındırmaktadır. Taşıyıcı ayakların, kuzeybatıda olanı günümüze sağlam gelebilmişken, kuzeydoğudaki tahrip olmuştur. 0.80 m genişliğinde olan ayaklar, duvardan 0.60 m çıkıntı yapmıştır. Oluşan bu kemerlerdeki her bir kemer açıklığının arası 2.70 m’dir. Bir duvar köşesinden başlayıp, diğerk duvar köşesinde biten bu kemerler yuvarlak kemer düzeninde oluşturulmuştur. Oluşturulan yuvarlak kemerli bu düzenleme üst örtü yükünü, duvar köşeleri ile taşıyıcı ayaklara yüklemekle beraber kuzey duvarını da daha sağlamlaştırmıştır. Duvardaki kemerler arasında yer alan iki mazgal pencere, 0.55 m genişliğinde, 1.00 m uzunluğunda olup iç mekânı aydınlatmaktadır (Foto. 205 – 206).

Kilise naosunun doğusunda köşelerden kuzey – güney yönünde çıkıntı yapan duvarlar ile naos kısmı bemadan ayrılmıştır. Bu köşer duvarların üst kısmı yuvarlak kemer şeklinde sonlanmaktadır. Bu alanın kuzeydoğur köşesinde 0.70 m genişliğinde bir niş yer almaktadır. Bu nişin üzerinde muhtemelen iç aydınlatmada kullanılan mumların bırakılması için duvar yüzeyinde 0.30 m çıkıntı yapan taşlar yerleştirilmiştir. Kuzeydoğudaki bu oluşumun simetrik hali güneydoğur köşede de oluşturulmuş olsa da günümüze pek çoğur gelememiştir (Foto. 207).

Kilisenin güney duvarı, kuzey duvarına simetrik olarak oluşturulmuştur. Kemer açıklıkları arası yine 2.70 m iken kemerler de yine yuvarlak kemer düzenlemesine uygun şekilde oluşturulmuştur. Oluşturulan bu düzenleme, üst örtü ağırlığını duvar köşeleri ile taşıyıcı ayaklara dağıtmış, böylece duvar ağır yükten kurtulurken sağlamlığı da artmıştır. Duvarın güney köşesindeki kemer açıklığının alt kısmında oluşan bozulma ise duvardaki tek tahribattır. Kemerler arasındaki iki mazgal pencere kuzeydeki pencerelerden biraz farklıdır. Bu pencereler 0.60 m genişliğinde 1.00 m uzunluğundadır. Bir diğer pencere ise duvarın üst örtüye geçtiği noktada yer almaktadır. Bu pencere de mazgal pencere formunda olup, oldukça küçük boyutludur (Foto. 208 – 209).

Naos sonrasında yer alan bema bölümü 2.95 x 7.65 m boyutlarındadır. Bu alanın batı duvarını, naos ile bema arasındaki geçişi sağlayan, kuzey – güney yönünde çıkıntılı, yuvarlak kemerli taşıyıcı ayaklar oluşturmaktadır. Duvarın köşelerden çıkıntı yapması ile hem bema bölümü vurgulanmış, hem de bemanın kuzey ve güney yönündeki eyvan tarzı nişler daha belirgin hale getirilmiştir. Beşik tonozla kapatılan bir üst örtüye sahiptir. Tonozun doğu kısmı kısmen yıkılmıştır. Apsis önündeki bu bölüm kuzey ve güneyde oluşan eyvan tarzı bölümlerden oldukça yüksek tutulmuştur. Bu kısmın tonoz başlangıcı ise kuzey – güney yan bölümlerdeki kemerlerin üzerlerinden başlamaktadır.

Bema kuzey duvarı, 2.95 m genişliğindedir ve üst kısmı beşik tonozla kapatılmıştır. Bu kısımda 1.85 m derinliğinde bir eyvan formu oluşmuştur. Kuzey duvar tam ortasında ise dikdörtgen formlu 0.75 x 0.90 m boyutlarında bir duvar nişi yer almaktadır. Bir diğer niş ise eyvanın doğu duvarında olup, 0.65 x 0.85 m boyutlarında ve dikdörtgen formludur (Foto. 210).

Bema doğusu kilisenin apsis yarım dairesini barındırmaktadır. Apsis 3.25 m genişliğinde, 2.00 m derinliğindedir. Apsis yarım yuvarlağına açılmış üç mazgal pencere bulunmaktadır. Her bir pencere 0.30 m genişliğinde, 0.70 m yüksekliğindedir. Apsis yarım yuvarlağı pencere üst hizasından itibaren başlayan apsis yarım kubbesi ile kapatılmıştır. Bu yarım kubbenin bir kısmı yıkılmış ve bir bütün olarak günümüze gelememiştir. Ortadaki ve soldaki pencerenin alt kısımlarında hafif tahribatlar

bulunmaktadır. Apsis yuvarlak kemeri duvardan 0.10 m çıkıntı yapmaktadır (Foto. 211).

Bema güney duvarı, kuzey duvarına simetrik oluşturulmuştur. 2.95 m genişliğinde, 1.85 m derinliğindeki bu eyvan da yuvarlak kemerlidir. Eyvanın güney ve doğu duvarında günümüze oldukça deforme olarak gelen duvar nişleri yer almaktadır (Foto. 212).

Kilisenin narteks bölümünün üst örtüsü günümüze gelememiş olsa da kalıntılar tonoz ile kapatılmış olduğunu göstermektedir. Devamındaki naos bölümünde de üst örtü kısmen yıkılmalara rağmen günümüze gelebilmiştir. Bu alan ise beşik tonoz ile kapatılmıştır. Naos sonrası oluşturulan bema bölümü ile yan kısımlarının da üst örtüsü beşik tonozdur. Yapının tümünün üst örtüsünde içten beşik tonoz kullanılmıştır. Ancak her birimin yüksekliği farklıdır. Dış üst örtü ise yıkılmış olup günümüze gelememiştir.

Yıkıntılar ve kaçak kazılar nedeniyle iç mekân zemini oldukça yükselmiş olup orijinal zemini görme imkânı bulunmamaktadır.

Süslemesi

Yapıda herhangi bir süsleme unsuru tespit edilememiştir.

Malzeme ve Tekniği

Yapının batı beden duvarı 1.20 m iken diğer duvarlar 1.00 m kalınlığında olup dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Duvarlarda ağırlıklı olarak kaba yontu taş ile moloz taş malzeme kullanılmıştır. İçten ve dıştan bu kaplama taşların ortaları harçla tutturulmuş daha küçük boyutlu moloz taş malzemelerle doldurulmuştur.

Yapının iç mekânındaki duvar payeleri ve kemerler düzgün kesme taş malzeme ile örülmüştür. Düzgün kesme taşın kullanıldığı diğer alan ise yapıdaki pencerelerdir. Nişlerde ise büyük kaba yontu taşlar kullanılmıştır.

Yatay bloklar halindeki kaba yontu taşların alt kısımların oluşturduğu beşik tonozların üst orta kısımlarında ise ağırlıklı bir şekilde kayaç (şist) taşların kullanıldığı görülmektedir.

Apsisteki ve duvarlardaki kimi sıva kalıntıları ise yapının içerisinde orijinalde sıvalı olduğunu göstermektedir.

Yapıda tuğla malzeme kullanımı tespit edilmemiştir.

3.4. Süryani Kiliseleri

3.4.1. Merkez İlçedeki Kiliseler

3.4.1.1. Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi

Katalog No : 3.4.1.1.

Yapının Adı : Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilise

Bulunduğu Yer : Elazığ / Merkez ilçesi / Harput Mahallesi

Çizim : 22

Fotoğraf : 213 – 220

İnceleme Tarihi : 08.09.2021

Kilise

Konumu ve Genel Özellikleri

Elazığ'ın Merkez ilçesi olan Harput'taki yapı, Harput Kalesi'nin doğu duvarının alt kısmında yer almaktadır. Kiliseye ana yoldan merdivenlerle inilerek ulaşılmaktadır. Yapıya giriş kuzey duvarına sonradan eklenmiş alçak ve küçük bir bölümden sağlanmaktadır. Yapının kuzeyinde Surp Garabet (Kızıl) Manastırı yer alırken kuzeydoğusunda ise Dabakhane Mescidi yer almaktadır.

Yapı, her ne kadar Meryem Ana Kilisesi olarak bilinse de, kimi kaynaklarda Yakubi, Süryani, Kızıl ve Merşemuni isimleri ile de anılmaktadır.

Süryani Kadim Meryem Ana Vakfı bünyesinde koruma altında olan yapı, günümüzde özgün işlevine devam etmektedir. Özel mülkiyet statüsündeki yapı hakkında saha çalışması yapılamamıştır. Gerekli izinlerin alınmış olmasına rağmen Süryani Kadim Meryem Ana Vakfı başkanı İshak Tanoğlu, yapının incelenmesi için imkân sağlamamıştır. Tanoğlu; “Harput Süryani Kadim Ortodoks Meryem Ana Kilisesi'nin Dünü ve Bugünü” adlı makalesinde “*Meryem Ana Kilisesi, Harput'ta bulunan çok antik bir eserdir. Bu eser hepimizin eseri. Artık buna Hristiyanların veya Süryanilerin eseri demek yanlış olur. Bu Harput'un eseri ve bu eserin gelecek nesillere ulaştırılması gereğini, bu dünyanın vatandaşı olarak duyuyoruz.*” cümlelerini

kurmasına rağmen kilisenin gelecek nesillere aktarılması, kültürel mirasımıza sahip çıkmak adına yaptığımız bu tez çalışması için izin / fırsat vermemiştir.

Yapının incelenmesi bugüne kadar yapılmış olan yayınlar üzerinden gerçekleştirilecektir.

1950 yılından beri ibadete kapalı bulunan Meryem Ana Kilisesi, yenileme çalışmalarının ardından 11 Kasım 2001 tarihinde yeniden ibadete açılmıştır (Keser Kayaalp, 2016: 195).

Tarihçesi

Yapı hakkında yayınlar genel olarak ortak bir tarihe işaret etmektedir. Bu tarihlmeyi ilk tespit eden ise İshak Sunguroğlu' dur. Sunguroğlu, yapının 179 yılında politeist inanç için yapıldığını daha sonra bölgeye Hristiyanlığın gelmesi ile kiliseye çevrildiğini aktarmıştır (Sunguroğlu, 1958: 350).

Günümüzde bulunmasa da yapıya ait kitabelerin olduğu bilinmektedir. Bu kitabelerden ilki kilisenin giriş kapısının üzerinde yer alırken, kitabede 1134 yılında yapının Tatarlar tarafından onarıma tabi tutulduğu yazmaktadır (Sunguroğlu, 1958: 351). Ertuğrul Danık ise bu kitabenin, Artuklu Sultanı Fahrettin Karaaslan dönemindeki onarım kitabesi olarak belirtmiştir. Ayrıca kitabenin 1179 yılında gerçekleşen onarım için olduğunu da aktarmıştır (Danık, 1995: 29).

Bir diğer tamir kitabesi ise yapıya girdikten sonra kapının sol tarafında yer almaktaydı. Bu kitabede ise Betrus Kiryakos tarafından yapının onarıma tabi tutulduğu yazmaktaydı (Sunguroğlu, 1958: 354).

Bu genel tarihlleme dışında, Mustafa Balaban ve Ertuğrul Danık'ın hazırladığı Harput Gezi Rehberi'nde, Harput İç Kale'sinde kullanılan malzeme ve tekniğin kilisede kullanılan malzeme ve teknik ile benzerlik göstermesinden dolayı, kilisenin 6. yy'da inşa edildiği belirtilmiştir. Yapının tamir kitabesinde yer alan 1179 yılının yanlış tercüme neticesinde, 179 yılı olarak algılanıp, bu yılın da inşa yılı olabileceği sanıldığını da belirtmişlerdir (Balaban ve Danık, 2004: 28 – 29).

Polonyalı Simeon'un eserinde ise yapı hakkında şu cümleler ile bahsedilmektedir: *"Kaleye bitişik vaziyette olan Süryani kilisesinin kaleden daha eski bir bina olduğu söyleniyordu."* (Simeon, 2016: 128).

Doç. Dr. Elif Keser Kayaalp ise bir yayınında kilisenin günümüzdeki hali üzerinde detaylı bir inceleme yapmıştır. Farklı yapılarla da karşılaştırdığı bu kiliseyi plan tipi, mimari özellikleri ve kullanılan malzeme ile tekniğinden yola çıkarak 8. – 12. yy arasında yapılmış olduğunu bildirmektedir. Keser Kayaalp'ten aldığımız tarihçe ile bilgiyi olduğu gibi aktarıyoruz: *"Sonuç olarak, Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu yerde, erken tarihli başka bir kilise yapısı var olmuş olabilir ancak bugün ayakta duran yapı, yukarıdaki karşılaştırmalı analizden de anlaşılacağı üzere, en erken, 8. yüzyıl ile 12. yüzyıl arasında bir tarihe aittir. Bu yıllar arasında kilise ya ciddi bir onarımdan geçmiş ya da tamamen yeniden yapılmıştır. 1135 tarihine gönderme yapan kitabenin orjinal olup olmadığı belli olmadığından bu kitabe de yine yapıyı tarihlendirme için sağlam bir dayanak değildir. Burada yaptığımız mimari analiz, kilisenin Tur 'Abdin köylerindeki kiliselerle benzerliklerini ortaya koymuştur. Bu durum, kilisenin öteden beri Süryani kilisesi olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak yine de bu kilisenin sonradan başka cemaatlerce de kullanılmış olabileceği ihtimalini değiştirmez."* (Keser Kayaalp, 2016: 208).

Plan Tipi ve Mimari Özellikleri

Günümüzde aktif olan kilisenin görevlileri tarafından izin alıp çalışamadığımız ve içerisine giremediğimiz yapının plan tipi ve mimari özellikleri ile bilgiler hem kendi dış gözlemlerimiz hem de Elif Keser Kayaalp'in yayınından yararlanılarak gerçekleştirilmiştir.

Doğu – batı doğrultusundaki yapının, Elazığ Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü tarafından hazırlanan, Elazığ Gezi Rehberi'nde 8.00 x 20.00 m boyutlarında olduğu bilgisine ulaşılmıştır (Elazığ Valiliği, 2019: 72). Kilisenin planı doğu-batı aksında uzanmaktadır. Süryani mimari terminolojisinde Parochial¹³ plan tipi olarak adlandırılmaktadır. Yapı aslında doğu – batı doğrultusunda uzanan tek nefli kilise plan

¹³ Parochial: Bir cemaata ait olan köy kiliseleri ve "monastic" yani manastır kiliseleri. Köy kiliseleri doğu-batı aksında uzarken, manastır kiliseleri kuzey-güney aksında enine kiliselerdir. Harput'taki Meryem Ana Kilisesi plan şeması ile ilk kategoriye girmektedir (Keser Kayaalp, 2016: 205).

tipinde inşa edilmiştir. Naos, kuzey ve güney duvarlarda bulunan dörderden sekiz adet duvar payesinin üzerindeki kemerlerin taşıdığı beşik tonozlu bir naosdan oluşmaktadır. Doğusu da apsisle son bulmaktadır.

Kilisenin batı ve güney beden duvarlarını doğal kayalık oluşturmuştur (Foto. 213).

Kilisenin kuzey cephesi, giriş kapısının önüne sonradan yapıldığı tahmin edilen küçük bir mekân ile kuzey doğu köşesindeki nişi bünyesinde barındırmaktadır. İki kademeli oluşturulan cephede üst örtüye sonradan eklenen saçaklar cepheyi çevrelemektedir (Foto. 214 – 215).

Kilisenin doğu cephesi, hemen hemen uçurumun sınır noktasında yükselmektedir. Cephede apsisle denk gelen üç pencere ile bu pencerelerin hemen üzerinde daha büyük bir pencere yer alırken, iç aydınlatmada kullanılan farklı üç pencere daha yer almaktadır. Kuzey cephede başlayan saçak sistemi bu cephede de devam ederken belirli aralıklarla dört adet çörten yerleştirilmiştir (Foto. 216).

İç mekânın anlatımında yapı ile ilgili yayınlanan makalelerden yararlanılmıştır.

Keser Kayaalp'in iç mekân tanımlaması: *“Doğuda üç bölümlü apsis vardır. Ortadaki, tuğladan yarım bir kubbe ile örtülüdür. Bu kısmın doğu duvarında dışarıya doğru daralan üç pencere ve onların üstünde daha büyükçe başka bir pencere yer almaktadır. Yandaki odalarda da birer pencere bulunmaktadır. Apsisle naos arasında dikdörtgen ve üç bölümlü bir ara mekân vardır. Bu ara mekân payelerle naostan ayrılmıştır. Bu yüzden naostan bakıldığında apsis tek bir yarım daireden oluşuyor gibi görünmektedir. Apsisin güney kısmında sonradan eklenmiş küçük bir oda daha vardır. Naos kısmının güney ve kuzey duvarlarındaki payeler kemerlerle birleşerek yukarıda dört kısma ayrılmış beşik tonoz gibi görünen üst örtüyü oluşturmaktadır. Bu örtü, beş taş kemer ve aralarında manastır tonozu gibi yapılmış tuğla tonozlardan oluşur. Bunlardan apsis tarafından ikincisinde bir tepe penceresi vardır ancak bunun orjinal bir açıklık olma ihtimali düşüktür. Muhtemelen sonradan açılmıştır. Kiliseye giriş kuzey duvardandır ve girişin önüne sonradan alçak tavanlı küçük bir yapı eklenmiştir. Bu yapı bazı devşirme malzemeler içermektedir. Kilisenin kuzey duvarı kısmen kayaya dayanmıştır. Batı duvarını ise doğal kaya oluşturmaktadır.”* (Keser Kayaalp, 2016: 201 – 202), (Foto. 217 – 220).

Süslemesi

Konu hakkında bir veriye ulaşılamamıştır.

Malzemesi ve Tekniği

Yapının beden duvarları moloz taştan örülmüştür. Dış mimariye yansıyan pencereler ise düzgün kesme taştan oluşturulmuştur.

Kilisenin iç mekânında, kuzey ve güney duvarlarında kullanılan payeler, devamındaki üst örtüyü taşıyan sivri kemerler ile kapı kemerinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Ayrıca iç mekândaki renkli taşlar da iç mekâna hareketlilik katmaktadır. Beşik tonoz üst örtü ise tuğladan oluşturulmuştur (Keser Kayaalp, 2016: 201 – 202).

4. GÜNÜMÜZE GELEMİYEN YAPILAR

Tez kapsamında incelenen Hristiyan dini mimarisi, bölgede hem Ermeni hem de Süryani yapılarını karşımıza çıkartmaktadır. Tezin katalog bölümünde incelenen yapılar, Ermeni veya Süryani dini mimarisi olarak atfedilmeden önce kaynaklar yeterince irdelenmiş buradan yola çıkarak tezde de bu atıf yapılmıştır. Günümüze gelemeyen yapılar ise her ne kadar kaynaklarda geçse de çok az bir bilgi verilerek hangi etnik gruba ait oldukları bilinmemektedir. Herhangi bir fiziksel kalıntı olmadığı için bir yaklaşım da yapılamamaktadır. Bu konuda yerel halktan bilgiler edilmeye çalışılmıştır. Yerel halk, Merkez İlçedeki Mar Şamun Kilisesini Süryani Kilisesi olarak atfederken, diğer kiliseleri ise Ermeni Kilisesi olarak atfetmektedirler.

4.1. Alacakaya İlçesi

4.1.1. Bağın Kilisesi

İlçenin Bağın köyünde yer alan yapıyı incelemek için gittiğimizde bulunduğu yerde hiçbir iz tespit edilememiştir.

Bardizaktsi 1878 yılı raporlarında Bağın'de herhangi bir kilisenin bulunmadığını aktarmıştır (Yarman, 2010, II: 128).

Yapının, yerel halk tarafından kale olarak atfedilen yerde bulunduğunu belirten Danık ise yapıyı tek nefli bazilikal planlı olarak aktarmıştır. Danık yapının kesin inşa tarihini ise belirtememekle beraber 19. yy'a tarihlemektedir (Danık, 2005: 239).

4.2. Merkez İlçe

4.2.1. İğdeli Kilise

Kilise hakkında bilgiler İshak Sunguroğlu'ndan alınmaktadır. Sunguroğlu, yapının Çelebi Mahallesi'nde yer aldığını aktarmaktadır. Tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında bilgi verilmeyen yapı, günümüzde bulunmamaktadır (Sunguroğlu, 1995: 343).

İncelemek için gittiğimiz yapının bulunduğu yerde herhangi bir kalıntı yoktur.

4.2.2. Mar Şamun Kilisesi

Kilisenin Sinabut Mahallesi'ne yakın bir yerde olduğu aktaran Sunguroğlu, yapının kesin inşa tarihi hakkında bilgi vermese de 1883 / 1884 yıllarına ait tamir bilgisini aktarmaktadır. Bu bilgiler dışında mimari ve özellikleri hakkında bilgi verilmeyen yapı, günümüze gelememiştir (Sunguroğlu, 1995: 349).

Ziyaret ettiğimiz yapı ayakta değildir.

4.2.3. Sinabut Kilisesi

Mimari ve plan özellikleri hakkında bilgi verilmeyen yapı, mahalle ile aynı ismi taşımaktadır. Sunguroğlu, Harput Kalesi'nden kopan büyük bir kayanın kiliseyi yıktığını ve tekrar inşa edilmediğini aktarmaktadır. (Sunguroğlu, 1995: 348).

4.2.4. Surp Mikail Kilisesi

İlçenin Değirmenönü köyünde yer alan yapının 8.00 x 7.00 m boyutlarında olduğunu belirten Danık, 2004 yılındaki yüzey araştırmasında yapı hakkında; apsis bölümünün genel olarak sağlam olmasına karşın diğer bölümlerin temel seviyesinde olduğunu belirtmektedir. Yapıda düzgün kesme taş, moloz taş ve kaba yontu taş kullanıldığı kalıntılardan anlaşıldığını aktaran Danık, yapının kesin inşa tarihinin ise bilinmediğini belirtmektedir (Danık, 2004: 161), (Çiz. 23).

Günümüzde inceleme amacıyla gittiğimiz yapıdan hiçbir iz kalmamıştır.

4.2.5. Surp Nişan Kilisesi

Yerel halktan alınan bilgiye göre Hazar Gölü üzerindeki küçük bir adada yer alan kilise günümüzde sular altındadır.

Kaynaklarda kubbeli, küçük bir yapı olarak geçen kilisenin kesin inşa tarihi bilinmemektedir (Hovannisian, 2016: 217).

4.2.6. Til Kiliseleri

Saha çalışmamız sırasında bölgede yaşayan insanlardan aldığımız bilgiye göre Fırat Nehrini besleyen önemli kollarından biri olan Murat Çayının eteklerinde birden fazla kilise bulunmaktaydı. Ancak bu kiliselerden sadece üç tanesine

taradığımız kaynaklarda ulaşılabilmiştir. Bu yapılar Fırat nehrinin üzerinde inşa edilmiş olan Keban barajı sularının altında kalmıştır. Hovannisian 3 kiliseden bahsetmektedir. Birinci kilise Trikonkhos planlı (Çiz. 24), ikinci kilise serbest haç plana sahipken (Çiz. 25), üçüncü kilise ise tek nef planlıdır (Çiz. 26), (Hovannisian, 2016: 219 – 223).

4.3. Palu İlçesi

4.3.1. Caro Kilisesi

Palu'nun Karacadağ köyündeki Caro kilisesinden bahseden Ertuğrul Danık, 2005'de yapının temel seviyesinde olduğunu belirtmiştir. 15.00 x 13.00 m boyutlarında olan yapının kesin tarihi de bilinmezken geç döneme tarihlenmektedir (Danık, 2005: 238).

Günümüzde herhangi bir veriye ulaşamamıştır.

4.3.2. Venk Kilisesi

İlçedeki bir diğer yapı ise Yeşilbayır köyündeki Venk Kilisesidir. Temel seviyesindeki yapının 20.00 x 20.00 m boyutlarında olduğunu belirten Danık, bu yapının kilise dışında manastır yapısı da olabileceğinin belirtmektedir. Yapının kesin tarihi bilinmemekle beraber geç dönemlere tarihlenmektedir (Danık, 2005: 239).

Yerinde incelemek amacıyla gittiğimiz yapı ile ilgili herhangi bir kalıntıya ulaşamamıştır.

5. DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

Anadolu, kesintisiz bir kültür devamlılığı ile dünyanın en büyük açık hava müzesi konumundadır. Bu coğrafyada yer alan Hristiyan mabetlerinin inşası ise 4. yy'da Hristiyanlığın bölgeye yayılmasıyla birlikte başlamıştır.

Tez çalışmamızın “Katalog” kısmında ağırlıklı bir şekilde Ermenilere ait manastır ve kiliseler ele alınarak incelenmiştir. Süryanilere ait ise sadece bir manastır ve kilise tespit edilmiştir.

Tez kapsamındaki dini mimaride genel olarak Ermenilere ait eserlerin görülmesi bölgedeki nüfusun daha çok Ermeni olmasından kaynaklanmaktadır. Bölgede yaşayan Süryaniler, Ermeni nüfusuna oranla daha az sayıda bir nüfusa sahiptirler. Süryanilere ait eserlerin de az sayıda olması bu nedene dayanmaktadır.

313 yılında Constantin tarafından ilan edilen Milano Fermanı ile Hristiyanlık serbest bırakılmıştır. Bu olay çok uzun süre baskı altında olan ve inançlarını gizli bir şekilde yaşamaya çalışan Hristiyanların serbestçe hareket edebilmesi ve ibadethanelerini yapma imkânı tanımıştır. Hristiyanlık, her ne kadar bu ferman ile serbest bırakılmış olsa da ilerleyen zamanda konsillerde alınan kararlar Hristiyanlık içinde bölünmelere neden olmuştur. 451 yılında yapılan ve 4. Konsil olan Kadıköy Konsili'nde (Kalkedon) alınan kararları kabul etmeyen Ermeniler Monofizit mezhebini kabul etmişlerdir. Bu süreçte Ortodoks mezhebinde olan Bizans İmparatorluğu diğer mezhepler üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. Bizans'ın özellikle Ermeniler üzerinde uyguladığı yoğun baskı Ermenilerin mimariye fazla odaklanamamalarına neden olmuştur. Bizans'ın baskı uygulandığı bir diğer halk ise Süryaniler olmuştur. Daha çok Tur Abdin bölgesinde yaşayan Süryaniler, Ermenilere nazaran daha rahat ortam oluşturmuş, bölgelerinde mimari etkinliklerini korumuşlardır.

İslam ordularının Anadolu coğrafyasında fetihlere başlamasından önce Müslüman halkın küçük topluluklar halinde Anadolu'ya gelerek yerel halk ile bağlantı kurduğu bilgileri mevcuttur. 640'lı yıllarda Doğu Anadolu Bölgesi ile başlayan fetihler sonrasında yerel halk bir nebze Bizans'ın mezhepsel baskısından kurtulmuştur. Müslüman yöneticiler ise İslam dininden de kaynaklı olarak gerekli inanç özgürlüğünü

sağlamıştır. Yoğun baskıdan kurtulan Hıristiyan halk, İslam hoşgörüsüyle sağlanan daha rahat ortam sayesinde imar çalışmalarına daha fazla yoğunluk verme olanağını da bulmuştur. Oluşan bu ortamda mabetlerini inşa eden Hıristiyan halkın, genel olarak günümüze gelen yapılarının da bu fetihlerden sonra olması şaşırtıcı değildir.

Tez dâhilinde ele alınan yapılar, günümüz Elazığ sınırları temel alınarak incelenmiştir. Bu yapılar geniş kapsamlı bir inceleme sonucunda bilim dünyasına kazandırılmıştır. Bölgedeki saha çalışması sonucunda beş manastır tespit edilmiştir. Bu manastırlardan biri Süryani Manastırı iken, dördü Ermeni Manastırı'dır. Kilise statüsündeki on yapı Ermeni Kilisesi iken, bir yapı Süryani Kilisesi'dir. Dokuz yapı ise günümüze gelemeyen yapıları oluşturmaktadır. İncelediğimiz bu yapıların diğer özelliklerini değerlendirmeden önce manastır ile kilise oluşumlarının gelişim sürecini kısaca açıklamak diğer başlıkları tamamlamak adına önemlidir.

Manastır kelimesi, Yunanca “monos” kelimesinde türeyip “monaterion” kelimesini karşılamaktadır. Türkçesi “inziva yeri” olan monasteion dünyadan uzaklaşıp, hayatını dine adanmış kişilerin kurdukları, yerleşim alanlarının dışında oluşturulan komplekslerdir. Kompleks içerisinde, ana kilise ile bazen daha küçük ikinci bir kilise ile vaftizhane, şapel, kütüphane, yemekhane, hamam, misafir odaları ile birçok dinsel ve sosyal aktivite amaçlı yapılar bulunmaktadır (Karaca, 2004: 266; Gündüz, 2017: 316; Hasol, 2020: 307; Güden, 2021: 50).

Manastır yaşantısı (Monastisizm), ilk kez keşiş yaşamını tercih eden din adamları tarafından 4. yy'da Mısır'da başlatılmıştır. Mısır'dan sonra Ortadoğu ve Yunanistan'da gelişen manastırların çekirdeği keşiş kulübeleridir. Başlangıçta bir yolun iki kenarına dizilen bu kulübelerin etrafına, zamanla savunma amaçlı duvarlar inşa edilmiş ve zamanla içerisi çeşitli dini ve sosyal işlevli yapılar ile doldurulmuştur. Manastırlar, Protestan mezhebi hariç tüm Hıristiyan mezheplerinde bulunmaktadır (Aytekin, 1996: 313; Karaca, 2004: 267).

Manastırlar, Bizans İmparatorluğu zamanında da İstanbul ve çevresi başta olmak üzere Anadolu ve Suriye'de yaygın bir şekilde inşa edilmişlerdir. Günümüze gelebilen ve İstanbul'un en erken tarihli dini yapısı olan 454 - 463 yıllarından kalma Studios Manastırı güzel bir örnektir. İstanbul ve çevresinde kurulan diğer manastırlar ise daha sonraki zamanlarda çeşitli değişikliklere uğramışlardır. Akdeniz bölgesinde Mut –

Karaman yolu üzerinde bulunan bir dağ yamacındaki Alahan Manastırı (450-550), mevcut yapısıyla Bizans manastır oluşumunu günümüze taşıyan en iyi örneklerden bir diğer manastır kompleksidir (Verzone, 1955: 10; Eyive, 1971, 89 – 105; Pekak, 2000: 101 – 103; Karaca, 2004: 267 - 268).

Gürcülerin yaşadıkları bölgelerde de manastırlar bulunmaktadır. Bu manastırlar Artvin ve Erzurum'da yoğunlaşmaktadır. Artvin topraklarındaki ilk manastır, İberyâ Kralı 1. Vahtang Gorgasal tarafından 5. yy'da inşa ettirilen Bağcılar (Opiza) Manastırı'dır. Gürcü dini mimarisine ait Artvin ve ilçelerinden günümüze ulaşan ve 8. - 11. yy'a tarihlendirilen birçok manastır ve kilise bulunmaktadır.

Ermeniler ile paralel bir süreçte Süryaniler tarafından özellikle Mardin ve çevresi ile Diyarbakır'da manastırlar inşa edilmiştir. Bunlardan Mardin'in Midyat ilçesi yakınlarındaki 5. - 6. yy'a tarihlendirilen Mor Gabriel Manastırı (Kartmin) ile Diyarbakır'ın içinde bulunan ve kuruluş tarihi kesin olarak aydınlatılamayan Meryem Ana Manastırı, Süryani Manastır oluşumunu yansıtan güzel örnekler olarak günümüzde de dini işlevlerini sürdürmektedir (Karaca, 2004: 268; Keser Kayaalp, 2002: 14; Tchilingirian, 2019: 71).

Ermenilere ait manastırın ilki Aziz Gregoir (Krikor) tarafından günümüz Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Vağarşabat (Eçmiyadzin) şehrinde kurulmuştur. 4. yy'ın başlarında kurulan bu manastır, Ermenilerin en büyük dini merkezi olan Katagigos'luğu bünyesinde barındırmaktadır. Bu manastır "Tanrı'nın oğlu İsa'nın indiği" yer olarak kabul edilmesi nedeniyle kutsal sayılmaktadır.

Ermeniler yaşadıkları toprakların özellikle kırsal ve dağlık bölgelerinde çok sayıda manastır inşa etmişlerdir. Bu manastırların içinde ana kilise, jamatun, şapeller, rölik odası, vaftizhane, çan kulesi, keşiş hücreleri, kütüphane, yemekhane, yatakhane, kiler, revir, konuk odaları, hamam, çeşme, mezarlık gibi dini ve sosyal işlevli mekânlar yer almaktaydı. Manastırların çekirdeğini kiliseler oluşturmakta ve mimari açıdan özen gösterilen yapıların başında kiliseler gelmektedir. İncelenen manastırlarda şapeller vazgeçilmez mimari mekânlardır (Karaca, 2004: 270).

Kilise kelimesi ise, her ne kadar Yunanca "ekklêsia" kelimesinden türese de bu kelimenin tam anlamı kısaca "halk meclisi" anlamına gelmektedir. Daha özelde ise

“toplantı” anlamına gelmektedir. Kiliseler manastırlardan ziyade genellikle yerleşim alanlarının içinde bulunmaktadır (Gündüz, 2017: 285; Hasol, 2020: 264).

Yukarıda verilen bu ön bilgilerden sonra tez çalışmamız olan Elazığ’daki dini yapıların değerlendirme ve karşılaştırılması yapılmıştır. Elazığ ve ilçelerinde toplamda beş manastır ve on bir kilise yapısı değerlendirme kapsamına alınmıştır. Bunlardan ikisi Süryanilere, diğerleri Ermenilere aittir. Bugün kilise işlevini aktif olarak yürüten tek bir yapı vardır. Elazığ Merkez’deki Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi ibadete açıktır. Diğer yapıların herhangi bir dini işlevi bulunmamaktadır.

İki manastırda kiliselerin batısına eklenen jamatun yapısı tespit edilmiştir. Bunlar; Merkez ilçedeki Sain Georges (Hulevank) Manastırı’ndaki jamatun ile aynı ilçedeki Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı’ndaki jamatundur (Çiz. 3 – 6, 8 – 9).

Kiliselerden sadece ikisinde şapel yapısı bulunmaktadır. Bu şapellerden ilki Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı’ndaki jamatunun güney cephesinin orta kısmına bitişik yapılmıştır. Diğer şapel ise Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesinin kuzeydoğu köşesine bitişik olarak yapılan ve kilisenin içinden geçen vaftiz şapelidir (Çiz. 8 – 9, 18).

Ele aldığımız yapıların biri kilise, bir diğeri ise depo olarak kullanılmaktadır. Diğer yapılar işlevsiz olup metruk haldedir. Bu nedenle zaman içerisinde işlevsiz kalan yapıların çoğunda gerek doğal gerekse kaçak kazılar yapılması sonucu tahribat oluşmuştur. Çoğunun üst örtüsü yıkılmış durumdadır.

Manastır ve kiliselerin yapım tarihlerini net bir şekilde belirleyebilecek çok az sayıda materyal ve yazıta ulaşılabilmektedir. Bu nedenle yapıların tarihlendirilmesi ağırlıklı bir şekilde plan tipi, yapıda kullanılan malzeme ve teknik ile mimari özelliklerinden yola çıkılarak yaklaşık bir tarihlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Kitabelerden yola çıkılarak kesin tarihi bilinen yapılar şunlardır; Merkez ilçedeki Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi (1851) ve aynı ilçedeki Protestan Kilisesi (1904 veya 1909)’dir.

Jamatun yapılarından ise Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastırı’ndaki jamatunun kitabesine göre inşa tarihi 1615’dir. Aynı ilçedeki Surp

Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı'ndaki jamatunun inşa kitabesi bulunmamaktadır. Plan tipi ve mimari özelliklerinden yola çıkarak 17. yy veya sonrasına tarihlenmektedir.

Günümüze gelemeyen yapılar başlığında incelenen kiliseler sağlıklı veriler elde edilemediği için değerlendirilme kapsamı dışında tutulmuştur.

5.1. Plan ve Mekân Anlayışı

Saha çalışmamızda günümüze gelebilen yapıların dört farklı plan tipinde inşa edildikleri tespit edilmiştir. Bunlar; tek nef planlı kiliseler, üç nefli bazilikal planlı kiliseler, Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler ve trikonkhos (üç yonca yapraklı) planlı kiliselerdir. Her plan tipinin kendi içinde alt versiyonları bulunmaktadır. Değerlendirme ve karşılaştırma yapılırken bu plan tipleri ayrı ayrı alt başlıklar halinde ele alınmıştır.

Tek Nef Planlı Kiliseler

Ermeni dini mimarisinde tek nef planlı kiliselerin en eski örneklerini 4. – 5. yy'da görmek mümkündür. Bu süreçte tek nefli plan yaygın olarak kullanılmış, ilerleyen zaman sürecinde ise değişik bölgelerde ihtiyaçlara ve mekân anlayışına bağlı olarak farklı plan denemeleri ile mekânsal çözümlemelere gidilmiştir (Çiz. 27 - 28). Aynı plan tipi Ermenilerle yakın bir coğrafyada yaşayan Gürcü dini mimarisinde de yüzyıllar boyunca yaygın bir şekilde uygulanmıştır (Çiz. 29).

Elazığ'da tespit ettiğimiz Ermeni dini mimarisine ait yedi adet yapı tek nefli kilise plan tipine göre inşa edilmiştir. Bu yapılar; Ağın'daki Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi; Kovancılar'daki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi ile Surp Kevork Kilisesi; Merkez ilçedeki Surp Hagop Kilisesi; Palu'daki Kindik Kilisesi ve Surp Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi ile Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi'dir (Çiz. 10, 13, 14, 16, 17, 18, 19). Tek nefli yapılar, planları gereği küçük boyutlu yapılardır. Bu nedenle tek nefli yapılarda genel olarak tonoz örtü sistemi kullanılmıştır. Buna karşın Surp Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi'nin orta bölümünde kubbe kullanılmış, diğer bölümlerde ise yine tonoz kullanılmıştır. Kubbenin kullanıldığı tek nefli bir diğer yapı ise Merkez ilçedeki Surp Hagop Kilisesi'dir. Tonoz örtü sistemi Surp Sarkis

Kilisesi'nde kuzey – güney beden duvarları üzerinde yükselirken herhangi bir taşıyıcı ayak ya da kemer kullanılmamıştır. Beden duvarları üzerine yükselen tonoz, yapıyı tamamen kapatırken apsiste de yarım kubbenin kullanıldığı kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bu küçük boyutlu yapıda mekânsal bütünlük basit tarzda sağlanmıştır. Surp Asdvadzadzin (Küşne), Surp Gatoğige (Meryem Ana), Surp Kevork ve Kindik Kiliseleri'nde ise yine tonoz kullanılmış fakat üst örtü duvarlarla birlikte duvar yüzeyinden çıkıntı yapan taşıyıcı sistemlerin üzerindeki kemerlerle kuvvetlendirilmiştir. Bu üç yapıda tonozlar, kemerler yardımı ile duvara bağlı taşıyıcı ayaklar ile desteklenmiştir. Surp Hagop Kilisesi ise ortada küçük bir kubbeyi barındırırken diğer alanlar yine tonozla kapatılmıştır. Surp Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi'nin orta mekânı kubbe ile kapatılmışken diğer bölümlerinde tonoz kullanılmıştır.

Bu plan tipinin farklı yüzyıllardan günümüze ulaşan oldukça fazla sayıda örneği bulunmaktadır. Karşılaştırma amaçlı yakın çevredeki illerden örnekler verilmiştir. Güzel örneklerden biri Tunceli'nin Çemişgezek ilçesindeki Ulukale Kilisesi'dir (Çiz. 30). Tek nefli Ulukale Kilisesi, tıpkı Surp Sarkis Kilisesi gibi küçük boyutlu olsa da beden duvarlarına atılan kemerler ile üst örtüsü olan tonozu taşımaktadır. Mekân çözümünü tek nefli kiliselere göre uygulayan bir diğer örnek ise Erzurum'un Kemah ilçesindeki Hakbilir (Bagaric) köyü St. Jacques Kilisesi'dir. Mekânsal çözüm ve plan anlayışı aynı olan bu yapıda ise tek fark üçlü apsisin kullanılmış olmasıdır (Çiz. 31). Uzak bir coğrafya olan Van'ın Gevaş ilçesine bağlı İnköy'de yer alan Saint Etienne Manastırı Kilisesi yine tek nefli plana göre inşa edilmişken, mekânsal bütünlük beden duvarlarına bitişik taşıyıcı ayaklar üzerine yükselen tonoz ile sağlanmıştır (Çiz. 32).

İster yakın isterse uzak olsun yurt içi ve yurt dışından farklı milletlere ait (Bizans, Süryani, Nasturi, Gürcü ve Ermeni) tek nefli kilise örnekleri oldukça fazladır (Çiz. 33 – 34).

Katalog kısmında incelediğimiz iki yapı Süryani dini mimarisine aittir. Bunlar; Baskil ilçesi Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi ile Elazığ Merkez ilçedeki Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi'dir (Çiz. 20 – 22).

Her iki yapıda naos bölümü tonozla kapatılan tek nefli kilise plan tipinde inşa edilmiştir. Ancak Süryani mimari terminolojisinde kullanılan bu plan tipine Parochial

plan tipi (bir cemaat ait olan köy kiliseleri) denmektedir. Parochial plan tipi Gertrude Bell tarafından tanımlanmıştır. Mardin ve çevresini içine alan Tur Abdin Bölgesi'ndeki kiliseler için belirlemiş olduğu plan tiplerinden biri olan Boyuna Tonozlu kiliseler için kullandığı mimari bir tanımlamadır. Bu plan tipine göre inşa edilmiş kiliseler genel itibariyle, doğu-batı doğrultusunda uzanan, yan cephe duvarlarında niş benzeri kemerlerin olduğu, ana ibadet mekânı beşik tonozla örtülmüş, tek nefli kiliselerdir (Keser Kayaalp, 2016: 205; Elyiğit, 2020: 167).

Tur Abdin Bölgesi üzerine akademik çalışmaları bulunan Elif Keser Kayaalp bu plan tipinde yapılmış oldukça fazla örnek bulunduğunu belirtmektedir (Çiz. 35). İncelediğimiz yapılar Mardin'deki yapılarla oldukça benzer özellikler taşımaktadır. Plan tipinin ana unsuru orta nefin üzerini örten beşik tonozun kuzey ve güney duvar yüzeylerinden derin nişler oluşturacak şekilde çıkıntı yapan duvar payeleri üzerindeki kemerlere oturtulmuş olmasıdır.

Üç Nefli Bazilika Planlı Kiliseler

Yapıları değerlendirmeye geçmeden önce bazilika plan tipi ve çeşitleri hakkında kısa bir bilgi vermek uygun olacaktır.

Constantinos döneminde Milano Fermanı ile (313) serbestliği tanınan Hristiyanlık, kısa sürede büyük bir yapı faaliyeti ortaya çıkarmıştır. Constantinos belli başlı politik ve dini merkezlerde anıtsal ve çok büyük boyutlu yapılar oluşturmak amacı ile Roma, Kudüs, Beytullahim, İstanbul, Antakya gibi büyük yerleşim yerlerinde yoğun bir inşa faaliyeti başlatmıştır. Yapılan ilk büyük yapılar bazilika dediğimiz plan tipindedir. Bazilika (Grekçe: Basilike, Latince: Basilica) krala ait anlamındadır. Bazilika Yunanca bir kelime olup krallık yapısı veya saray manasını taşır. Yunanlılar ve Romalılarda adaletin uygulandığı dikdörtgen planlı yapılardır. Kısa yanda hâkimin oturacağı bir yer ve içinde imparatorun veya herhangi bir tanrının heykelinin yerleştirildiği yuvarlak bir hücre bulunurdu. Salon üst örtüyü taşıyan sütunlarla neflere ayrılırdı. Hristiyan Sanatında baştan itibaren yerleşmiş bir bazilika planı mevcut değildir. Ancak 4. yüzyıldan sonraki kilise plan tipi olarak kullanıldığı görülür. Bazilika menşei hususunda batı bilim dünyası çeşitli fikirler ortaya atmış ve neticede birçok makale ve kitap ortaya koymuşlardır.

Birçok farklı teori sonucunda anlaşılmıştır ki, Hristiyan bazilikaları Roma profan (dini olmayan sivil) yapılarına dayanmaktadır. Profan yapılar kilise haline getirilmişler ve ibadet için kullanılmışlardır (Çiz. 36). En akla uygun teori budur.

Yüzyıllar boyunca Bizans İmparatorluğu başta olmak üzere Hristiyanlığı kabul eden her toplum ana yapı tipi olan bazilikal planlı kiliseleri yaygın bir şekilde inşa etmiştir. Hâkimin oturduğu hücre doğuya alınmış ve apsis konumuna getirilmiş, girişler ise batıdan sağlanmıştır. Genel olarak bu tip yapılar doğu – batı ekseninde uzanan çok nefli, dikdörtgen bir zemin şeması gösterir. Doğu kısmında yarım yuvarlak şeklinde apsis kısmı yer alır. Bazilikalarda orta mekân sütun ya da paye dizisi ile bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümlere nef adı verilir. Apsisin önünde tören yapılan kısma bema denir. Bazilikaların batı yönünde narteks adı verilen giriş mekânları bulunur. Narteksin önünde ise atrium denen bir avlu yer alır. Bazilikalarda orta nefin üstü genellikle ahşap çatı ile kapatılmış ve orta nef yüksek tutulmuştur. Bu planın en güzel ve en erken örneklerinden bir tanesi İstanbul’da 5. yy’dan günümüze kadar ulaşabilen ve Bizans Sanatına ait olan İstanbul Studios Manastırı Hagios İonnes Prodromos Kilisesi’dir (Çiz. 37).

Bazilikaları üç ana gruba ayrılırlar. Bu ayrım üst örtüdeki değişime bağlı olarak gerçekleştirilir. Birinci grubu oluşturan Helenistik bazilikalara klasik tip bazilikalar da denir. Bilhassa İtalya, Balkanlar ve Anadolu’nun kıyı bölgelerinde karşılaşılan bazilika tipidir. Bu bazilikalar üç veya beş nefli olup sütun veya paye dizileri ile birbirinden ayrılan ve üzerleri ahşap çatı ile örtülü olan bazilikalardır. Genelde orta nef yan neflere göre daha geniş ve yüksek inşa edilmiştir. Transept unsuru bazen görülebilir (Çiz. 38). İkinci grubu kubbeli bazilikalar oluşturur. 5. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu’da bazilika ile merkezi planı birleştiren kubbeli bazilika plan tipinin ortaya çıktığı görülür. Burada zemin planı bakımından bir bazilika olarak yapılan mimari eserin orta nefinin ortasının kare bir kule gibi yükseltildiği ve bunun bir kubbe ile örtüldüğü görülür. Erken Örnekleri Silifke Meryemlik Kubbeli Bazilikası (Zenon) ile Mut – Karaman yolu üzerindeki Alahan Manastırı Doğu Bazilikası’dır. En görkemli örneği ise 532 – 537 yılları arasında İmparator Jüstinyen’in İstanbul’da yaptırdığı Hagia Sophia Kilisesi’dir (Çiz. 39). Üçüncü grupta tonozlu bazilikalar yer alır. Üst örtü sistemi tonoz olan bazilikalara tonozlu bazilika denir. Bazilikal plan özelliği gösterir. Genellikle üst örtüde ahşap yerine taş veya tuğla kullanılmıştır. Üst örtüdeki

tonozun ağırlığını taşımak için taş ile örülmüş paye kullanılmıştır. Bunun dışında pek farklı bir özellik göstermez. Anadolu ve Suriye’de yaygın bir şekilde yapılmışlardır. Sebebi ise bu bölgelerde taşın bol bulunmasıdır (Çiz. 40). Ermenistan ve Doğu Anadolu Bölgesi’nde iklimden kaynaklı olarak özellikle tonozlu bazilika plan tipindeki kilise yapımı yüzyıllar boyunca severek uygulanmıştır (Çiz. 41).

Elazığ’daki çalışmamızda üç adet bazilika plan tipinde inşa edilmiş kilise değerlendirilmiştir. Her üç yapı tonozlu bazilika plan tipindedir. Bu yapılar Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi ve Surp Garabed (Kızıl) Kilise ile Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi’dir.

Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi’nin üst örtüsünde alışlagelmiş tonozlu bazilikaların dışında bir farklılık bulunmaktadır. Orta nefin üzeri ardışık doğu – batı yönünde iki kubbe ile kapatılmışken yan neflerin üzeri beşik tonozlar ile kapatılmıştır (Çiz. 3 – 6). Üst örtü ortada iki serbest paye ile duvar payelerinin üzerine atılan kemerler tarafından taşınmıştır. Ancak bu yapının üst örtüsü günümüze ulaşamamıştır. Kilisenin mekân çözümlemesi ortada iki serbest ayak ve bu sütunların batısındaki iki serbest ayak üzerine yükselen art arda iki kubbe ile sağlanmıştır. Kubbenin kuzey – güney yönü ise taşıyıcı ayaklardan duvara atılmış kemerlerle sağlanan tonozlarla kapatılmıştır. Bu da kilisenin iç mekânının genişlemesine olanak sağlamıştır. Orta nefte kubbe kullanılan tonozlu bazilika plan tipinin en güzel örneklerinden bir tanesi Şanlıurfa’daki On iki Havari Kilisesi’dir (13. yy / 18. – 19. yy). Mekânsal çözümleme altı serbest sütun ve bu sütunlardan duvarlara atılan kemerler ile sağlamıştır. Orta nef art arda dört kubbe ile kapatılmışken, yan neflerde ise tonoz kullanılmıştır (Çiz. 42).

Merkez ilçedeki Surp Garabed (Kızıl) Kilisesi ile Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi’nin üst örtüleri ise doğu – batı aksında atılan ve nefler boyunca uzanan beşik tonozlarla kapatılmıştır. Bu yapılardan Surp Garabed Kilisesi’nin üst örtüsü tamamen yıkılmış olup günümüze ulaşamamıştır (Çiz. 7). Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi’nin ise üst örtüsü tamamen sağlam durumdadır. Bu yapıda orta nef yan neflere göre daha geniş tutulmuş ancak üst örtüde orta nef daha yüksek tutulmamıştır. Yapının üst örtüsü beşik tonozlu olup serbest taşıyıcılarla duvar payeleri üzerine atılan kemerlere oturmaktadır (Çiz. 11). Her iki yapının da doğu kısmı dışa taşıntı yapmayan üçlü apsis şeklinde sonlanmaktadır.

Üç nefli tonozlu bazilika plan tipinde inşa edilmiş yapı örnekleri çevre illerde oldukça fazladır. Bu plan tipinin seçme örnekleri; Tunceli Hozat Ergan (Erkayn-Enkuzik) Kilisesi (975 / 1435 onarım), Bingöl ili Güneyağıl Kilisesi (13. yy / 18. – 19. yy), Erzincan ili Hakbilir Köyü Kilisesi (13. yy), Bayburt ili Surb Astuacacin (Tanrı Anası Meryem-Hindi) Kilisesi’dir (1848) (Çiz. 43 – 46).

Örnek verdiğimiz kiliselerin neflerdeki taşıyıcı ayakların sayısı dört, altı veya sekiz olabilmektedir. Ancak bu yapıların tümünün ortak özelliği üst örtüde doğu – batı aksında uzanan neflerin üzerinin beşik tonozlarla kapatılmış olmasıdır. Bunlardan istisna olarak Bayburt’taki Surb Astuacacin (Tanrı Anası Meryem-Hindi) Kilisesi’dir. Bu yapının içten toplam ölçüleri 9.00 x 17.00 m’dir. Batıda 0.55 x 0.55 m. ölçülerindeki iki serbest kare paye ile orta ve doğuda yer alan ikişerden dört adet 0.50 m. çapındaki serbest sütunun taşıdığı yuvarlak kemerler üzerine on iki bölümlü üst örtü oturmaktadır. Bu bölümlerin üzeri, yuvarlak kemerlerin üzerine yaslanan on iki adet aynalı tonozla örtülmüştür (Çiz. 46).

Bingöl’ün Kiğı ilçesine bağlı Güneyağıl köyündeki Güneyağıl Kilisesi’dir. Üç nefli bir planda inşa edilirken bu yapıda da mekân çözümleme ortadaki dört serbest sütun ile bu sütunlardan duvara atılan kemeler ile sağlanmıştır. Üst örtüde beşik tonoz kullanımı ile bizim yapılarımıza oldukça benzemesi noktasında oldukça dikkat çekicidir (Çiz. 44).

Uzak bir coğrafyada buluna Ermenistan’daki Satinvank Kilisesi (1655) ortada dört serbest paye üzerlerine atılan kemerlerin taşıdığı beşik tonozlu bir üst örtüye sahiptir. Üç nefli bazilika planındaki bu yapıda incelediğimiz yapıların plan tipi ve mimari özelliklerine paralellik taşımaktadır (Çiz. 47).

Bizans Sanatında tonozlu bazilika plan tipindeki kiliselerin en güzel örneklerini İç Anadolu Bölgesi’ndeki Karaman Karadağ Binbir Kilise’de görmekteyiz. Karamandaki 1 nolu kilise sekiz payenin taşıdığı beşik tonoz üst örtüye sahiptir (Çiz. 40).

Taş ustalığı ile öne çıkan Ermeni mimarisinde üst örtülerde beşik tonozun kullanılması bir nevi mevcut malzeme ile birlikte coğrafi koşullara da bağlı olarak

gelişmiştir. Oysa Bizans Sanatında daha çok Helenistik Bazilika plan tipi yaygın olarak kullanılmıştır.

Kapalı Haç Plan Tipi

Mekânsal çözümler ile gelişen planlarda farklı denemeler uygulanmış, bu denemelerde planlarda haç şekli elde edilmeye çalışılmıştır. Kapalı Yunan Haçı planı olarak anılan bu plan serbest ve kapalı olarak iki şekilde uygulanmıştır. Haç kollarının dıştan belirgin olduğu planlara Serbest Haçı planı, haç kollarının iç mimaride kaldığı planlara ise Kapalı Yunan Haçı planı denmektedir (Çiz. 48 - 49).

842'de İkonoklazma Dönemi'nin kilisenin zaferi ile kapanması sonucunda dini yapıların mimarilerinde ve duvar süslemelerinde kilisenin öngördüğü esaslar hâkim olmuştur. Böylece kilise binasının Hristiyanlık sembollerinin topluluğu haline gelmesi istendiğinden bu inancın baş işareti olan haç biçimi kilise planının özü olmuştur (Kılıç, 2019).

Orta Bizans Döneminde'inde (842-1204) hâkim olan plan tipi Kapalı Yunan Haçı plan tipidir. Bu tip İkonoklazma akımı sona erdikten sonra Bizans mimarisinde adeta inanılmaz bir hâkimiyet kurmuş ve bütün Orta Bizans Devri boyunca devam etmiştir. Başta İstanbul olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nun yayıldığı hatta medeniyet bakımından tesirini gösterdiği her yerde tatbik edilmiş, bu plana ve esaslarına göre pek çok bina yapılmıştır (Kılıç, 2019).

Kapalı Yunan haçı planına göre dört kolu eşit bir haç şeklinde olan kilisenin dört köşesinde birer hücre bulunduğundan, haç kilisenin dış duvarlarının teşkil ettiği bir dikdörtgenin içine yerleştirilmiş olmaktadır ki bu tip, serbest haç planlı yapılardan bilhassa bu noktada ayrılır. Haçın her kolunun üstünde birer beşik tonoz, haç kollarının tam ortada birleştikleri yerde ise pencereyi bir kasnağı olan ve dört pandantifin yardımı ile 4 desteğe dayanan yüksek bir kubbe bulunmaktadır. Köşelerde kalan küçük mekânların üstleri ise çapraz veya kubbeli tonozlarla örtülüdür. Yunan haçı planlı kiliselerde bina primadal bir kompozisyon halinde, zirveyi teşkil eden kubbenin etrafında toplanmıştır. Naos haçın kollarını örten beşik tonozlar ile yukarı doğru yükselen bir bütündür. Bizans. İmparatorluğu'nun her tarafında çok sayıda yapılan Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler önceki döneme göre dış mimarileri biraz daha

hareketli olmakla beraber yine de içe dönük bir mistisizmi yansıtır. Kapalı Yunan Haçı planlı binalarda çeşitleme imkânları sınırlıdır. Bu plan tipinde ideal şema ortadaki kare mekânda kesişen dik eksenlerde beşik tonozların olması ve köşelerde köşe odalarının oluşmasıdır (Kılıç, 2019).

Kapalı Yunan Haçı Plan Semasını;

(A) Kubbeyi Taşıyan Desteklere Göre

(A1) 4 Serbest Destekli Kapalı Yunan Haçı Planı

(A2) 2 Serbest Destekli Kapalı Yunan Haçı Planı

(A3) Köşe Duvarlı Kapalı Yunan Haçı Planı (Kubbenin tamamen duvarlara oturduğu örnekler)

(B) Köşe odaları ve bemanın durumuna göre

(B1) Basit Tip: Doğudaki köşe odaları aynı zaman pastaforium odaları görevi doğru haç kolunda bema görevini üstlenmişse bu tipe basit tipte yapılmış Kapalı Yunan Haçı Planı denir.

(B2) Gelişmiş Tip: Bema ve pastaforium hücreleri hariçten yapılmışsa buna da gelişmiş tipte yapılmış Kapalı Yunan Haçı Planı denir.

Bu plan tipinin en güzel örneklerini İstanbul'dan vermek mümkündür. Günümüze sağlam durumda ulaşan Myrelaion Manastır Kilisesi (Bodrum Camisi), Aksaray ile Laleli semtleri arasındaki bölgededir. İmparator I. Romanos Lekapenos tarafından 920 tarihinde inşa ettirilmiştir (Krautheimer, 1965: 360). Üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan gelişmiş tipte yapılmış Kapalı Yunan Haçı plan tipindedir (Çiz. 50).

Ermeni mimarisine ait kapalı haç planlı yapıların örneklerini Bizans Sanatından daha önce görmek mümkündür. Erken tarihli örneklerden bir tanesi Ağrı'da inşa edilmiş 631 – 639 tarihli Bagavan Kilisesi'dir. Örnekleri yakın tarihe kadar çoğaltmak mümkündür (Çiz. 51).

Tez kapsamında incelediğimiz on altı yapıdan üç kilise Kapalı Yunan Haçı planında inşa edilmiştir. Bunlardan bir tanesi köşe duvarlı (Surp Asdvadzadzin - Hoşmat - Kilisesi), biri iki serbest destekli (Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır

Kilisesi), diğeri ise üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan (Protestan Kilisesi) kapalı haç plan tipindedir.

Kovancılar ilçesindeki Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi'nin üst örtüsü batıda ikisi serbest, doğuda ise ikisi duvarda olacak şekilde dört ayak üzerinde oturan kubbe ile kapatılmıştır. Ortadaki kubbenin ana yönerindeki tonozlarla mekân duvarlara kadar genişletilerek iç mekânda haç plan elde edilmiştir. Ancak doğudaki haç kolunu bema ve apsis oluşturmaktadır. Doğudaki pastoforium odaları ise köşe mekânları olacak şekilde düzenlenmiştir. Yapı bu formu ile üst örtüsü iki serbest destek üzerine oturan basit tarzda yapılmış kapalı haç planlıdır (Çiz. 1 – 2). Bu plan tipinin Ermeni mimarisinde 7. yy'dan itibaren kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Akori'deki 661 tarihli kilise bu plan tipinin erken tarihli örneklerinden birisidir (Çiz. 51). Ancak yaygın olarak 13. – 14. yy'larda bu plan tipinde kiliseler yapılmıştır. Ermenistan'ın Areni yerleşimindeki Surp Astuacacin (Tanrı Anası Meryem) Kilisesi'nin inşası 1265 – 1287 yılları olup plan tipi itibari ile incelediğimiz yapı ile oldukça paralel özellikler taşımaktadır (Çiz. 52). Uzak coğrafyadan Van Gölü'ndeki Çarpanak Adası'nda bulunan Saint Jean (Ktouts - Ktuc) Manastırı'nın kilisesi (1712 - 1720) yakın tarihten bu plan tipine örnek vereceğimiz süslemeleriyle de ön plana çıkan önemli bir yapıdır (Çiz. 53). Çalışmamız doğrultusundaki bu planın en güzel örneklerini yakın çevreden Kayseri ve Nevşehir'de Bizans Sanatına ait kiliselerde görmek mümkündür. Kayseri Yeşilhisar Erdemli köyündeki Kilise Cami (11. yy) ile Nevşehir Ortahisar'daki Cambazlı Kilise (11. – 13. yy) batıda iki serbest destek ve doğuda köşe duvarlarına oturan üst örtüsü ile bu plan tipinin güzel örnekleridir ve Kovancılar ilçesindeki Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi'nin özelliklerini göstermektedir. (Çiz. 54 – 55).

Aynı ilçedeki, Kapalı Yunan Haçı planlı Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi ise merkezdeki kubbeli mekânın dört yönde tonozlarla beden duvarlarına kadar genişletilmesiyle elde edilen köşe duvarlı kapalı haç plan tipindedir. Merkezdeki kubbe direkt köşe duvarlara oturmaktadır. Pandantiflerle geçişi sağlanan kubbe yapıyı tamamen kapatırken tek bir mekân elde edilerek mekânsal bütünlük oluşturulmuştur (Çiz. 12). Bu yapının benzer örneğini Ermenistan'daki Artasat'ta bulunan Aljoc Vank (Saint Stephen – Surb Step'annos) Manastırı'nın büyük kilisesinde görmekteyiz (1207

–1217 / onarım 18. yy). Ancak incelediğimiz yapının köşe mekânları bulunmazken, bu yapıda köşe mekânları mevcuttur (Çiz. 56).

Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi’nde ise bu plan üst örtünün dört serbest destek üzerine oturması ile elde edilmiştir. Yapının üst örtüsü günümüze gelemese de eski fotoğraflardan ve çizimlerden Kapalı Yunan Haçı planında olduğu görülmektedir. Dört serbest destek üzerine oturan kubbenin dört tarafı kırma çatı ile kapatılmış ve böylece mekânsal anlamda hem gelişme hem de büyüme sağlanmıştır (Foto. 145; Çiz. 15). Bu plan tipinin Bizans Sanatındaki en güzel örneklerinden biri İstanbul’daki Myrelaion Manastır (Bodrum Camisi) Kilisesi’dir. İmparator 1. Romanos Lekapenos’un 920 tarihinde inşa ettirdiği bu yapı üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan gelişmiş tipte yapılmış Kapalı Yunan Haçı plan tipindedir (Çiz. 50). Ermeni mimarisine ait oldukça fazla sayıda örnek bulmak mümkündür. 631 – 639 tarihinde inşa edilmiş olan Bagavan Kilisesi erken tarihli örneklerden biridir. Yakın tarihli örnek ise Aparank’taki Surp Astucacin (Tanrı Anası Meryem) Kilisesi’nin (1664) planında görmekteyiz (Çiz. 49, 51).

Trikonkhos Planlı Kiliseler

Mimaride kubbe kullanımı ile mekânsal çözümlemeye ilerleyen planlar faklı denemeleri de beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda üç yapraklı (trikonkhos) ya da dört yapraklı (tetrakonkhos) planlı yapılar inşa edilmiştir.

Merkez ilçedeki Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Kilisesi, tez kapsamında incelenen yonca planlı tek yapıdır. Yapı orijinalde tetrakonkhos planında inşa edilmiştir. Sonraki dönemlerde yapının batısına eklenen jamatun ile kilisenin batı haç kolu genişletilmiştir. Böylece kilise trikonkhos plana dönüşmüştür. Kilise tek bir kubbe ile kapatılmışken kubbeye geçişlerde de pendentif kullanılmıştır. Haç kolları ise yarım kubbeler ile kapatılmıştır (Çiz. 9). Bu plan tipinin diğer örneklerini yakın çevreden Tunceli ve Erzincan illerinde görmemiz mümkündür.

Tunceli’deki Üç Çıkıntılı Kilise, yonca planının uygulandığı Elazığ dışındaki benzer bir uygulamadır. Günümüze ulaşamayan bu yapının inşa tarihi tam olarak belli değildir. Ancak kilisenin iç duvarlarında yer alan resimlerin (fresk) üslup özelliğine göre 10. yüzyılın başı ile 11. yüzyılın sonuna tarihlendirilmiştir. Yapının batı haç kolu,

diğer kollardaki düzenlemeyi tekrar etmeyerek trikonkhos planı oluşturmuştur. Orta alanı tamamen kapatan kubbe mekânsal bütünlüğü sağlarken, yonca kolları da yarım kubbeler ile kapatılmıştır (Çiz. 57). Bir diğer örnek ise Erzincan'ın Kemah ilçesine bağlı Boğaziçi köyündeki St. Roi (Surb T'agaworivank) Kilisesi'dir. Kesin inşa tarihi bilinmeyen ve trikonkhos (üç yonca yaprağı) planına göre inşa edilen bu yapıda da mekânsal bütünlük orta alanı kapatan tek bir kubbe ve haç kollarını kapatan yarım kubbeler ile sağlanmıştır. Kubbeye geçiş ise yine pendentiflerle sağlanmıştır (Çiz. 58). Yapıların hepsinde doğu haç kolları apsis olarak düzenlenmiş, girişler ise batıdan sağlanmıştır. Bu plan tipine uzak bir coğrafyadan örnek vermek gerekirse Van ilinde meşhur bir yapı olan Varagavank (Yedikilise) Manastırı'nda bulunan Saint John Kilisesi'dir. Birçok kilise ve ek mekânlardan oluşan manastırın bu kilisesi 981 tarihli olup trikonkhos planlıdır (Çiz. 59).

Jamatun Yapıları

Bizans, Gürcü, Süryani ve Nasturi gibi Hristiyanların dini mimarisinde görülmeyen jamatunlar, sadece Ermeni mimarisine özgü bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu jamatun yapılarının ortaya çıkışları (menşei), tanımlanmaları ve işlevsellikleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Jamatunları; 12. yy sonundan itibaren yaygın bir şekilde inşa edilmeye başlanan, genellikle manastır kiliselerinin batı cephelerine sonradan büyük bir salon şeklinde eklenen ve kiliselerden daha büyük mekânlara sahip olan, kiliselere geçiş özelliği gösteren, içinde din adamları, zenginler ve soylu idarecilerin mezarlarının bulunduğu, zaman zaman eğitim amaçlı kullanılan, içinde sosyal ve dini konuların tartışılıp kararların alındığı toplantılar yapılan, dini ayin ve törenlerde kiliselerde yer kalmadığı zamanlarda toplanılıp dua edilen, yarı dini sivil işlevli mekânlar olarak tanımlamamız mümkündür¹⁴ (Karaca, 2004: 48, 51; Karaca, 2005: 1 - 28).

Gelişen mimari ile planlarda kubbe denemeleri olmuş, bu da merkezi planlı yapıları ortaya çıkarmıştır. Çalışma kapsamında bu plan tipinde kilise örnekleri bulunmazken Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Kilisesinin jamatunu ile aynı ilçedeki Surp

¹⁴ Dr. Öğr. Üyesi Yalçın Karaca'nın Ermeni dini mimarisi ve jamatunlar hakkında akademik çalışmaları bulunmaktadır. Jamatun yapıları ile ilgili ayrıntılı ve detaylı bilgi için "Doğu Anadolu Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları" isimli iki ciltlik doktora tezi önemli bir ana kaynak oluşturmaktadır.

Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Kilisesi'nin jamatunu bu planda inşa edilmiştir. Her iki manastırın jamatunu da üst örtüsü dört serbest destek üzerine oturan merkezi planlı jamatunlar grubuna girmektedir. Merkezi kare mekândaki dört serbest taşıyıcı üzerine oturan kemerlerle üst örtü dokuz bölüme ayrılmış ve tonozlar ile kapatılmıştır. Merkezi kare mekân daha yüksek tutularak vurgulanmıştır. Her iki yapı da ana kilisenin batısına sonradan eklenmiştir. Bu nedenle kiliselerin batı cepheleri büyük ölçüde kapanmıştır. Bu uygulama ile kiliselerin batı cepheleri aynı zamanda jamatunların doğu duvarı konuma gelmiştir (Çiz. 3 – 6, 8 – 9).

Yalçın Karaca'nın çalışmasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen otuz dokuz jamatundan yirmi beş tanesi incelediğimiz yapıların plan tipleri ile aynı planı taşımaktadır. Van ilindeki Varagavank (Yedikilise) Manastırı'nda bulunan Saint Georges Jamatunu'dur. Birçok kilise ve ek mekânlardan oluşan manastırın bu jamatun 1648 tarihli olup merkezi planlıdır (Çiz. 59). Aynı plan tipini aynı ildeki Van Gölü'nde bulunan Çarpanak Adası ve Adır Adası'ndaki Manastır yapılarında bulunan jamatunlarının yanı sıra Gevaş ilçesindeki Akdamar Adası Manastırı'nda görmek mümkündür. Kars tarafında ise Horomos (Koşavank) Manastırı ile Bağnayr Manastırı'nın jamatuları örnek verebilebilir (Çiz. 60 – 63).

Yurt dışında ise Ermenistan başta olmak üzere oldukça fazla sayıda jamatun yapısı karşımıza çıkmaktadır.

5.2. Mimari Elemanlar

5.2.1. Cephe Düzenlemeleri

Çalışmamız doğrultusunda incelediğimiz yapıların birçoğunun düz bir arazide inşa edildiği görülmektedir. Buna rağmen Palu ilçesindeki Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi tüm cepheleri ile Kovancılar ilçesindeki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'nin kuzey cephesi sonradan toprak ile kapanmıştır. Bu yapılarda cephelerin görünen kısımları tamamen sağır bırakılmıştır (Foto. 191 – 194, 121). Merkez ilçedeki Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi'nin güney ve batı cepheleri ile Palu ilçesindeki Kindik Kilise'nin doğu cephesinin doğal kayalıktan oluşması bu yapıları diğerlerinden ayırmaktadır. Bu uygulamaya benzer bir diğer yapı ise Merkez ilçedeki Surp Hagop Kilisesi'nde görülmektedir. Söz konusu yapıdaki fark ise doğu cephenin eğimli bir

araziye yaslanmasıdır. Bu uygulama günümüze gelemeyen bu cepheyi tamamen kapatmıştır (Foto. 214 – 216, 169, 156). Tüm bu yapılar haricindeki kiliselerin cepheleri dört yönden görülebilmektedir.

İncelediğimiz yapıların çoğunun cepheleri ya tamamen ya da kısmen yıkılmıştır. Merkez ilçedeki Surp Garabed (Kızıl) Manastırı Kilisesi ve Palu ilçesindeki Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi ve aynı ilçedeki Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi'nin batı cepheleri ile Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi'nin kuzey cephesi ile Ağın ilçesindeki Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi'nin doğu ve güney cepheleri tamamen yıkılmıştır (Foto. 39, 191, 172, 16, 93). Palu ilçesindeki Kindik Kilisesi'nin ise sadece güney cephesi tamamen yıkılmıştır (Foto. 165). Kovancılar ilçesindeki Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı Kilisesi'nin kuzey ve güney cephelerinin büyük bölümü ile Aynı ilçedeki Surp Kevork Kilisesi'nin güney cephesi ise kısmen yıkılmıştır (Foto. 2, 5, 134).

Kuzey ve güney cephelerindeki kısmi kalıntılar dışında diğer cephelerin tamamen yıkıldığı Merkez ilçedeki Surp Hagop Kilsesi'nin cephe formu günümüzde görülememektedir (Foto. 155 – 160).

Yukarıdaki kiliseler haricinde kalan yapıların cephelerinde kısmi olarak tahribatlar oluşsa da günümüzde formlarını korumaktadırlar.

Formunu kısmen veya tamamen koruyarak günümüze gelen yapılardan biri olan Palu ilçesindeki Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi cephe düzenlemesi ile ayrıca dikkat çekmektedir. Bu yapının duvar örgüsünde taş – tuğla malzeme kullanımı ile oluşturulan almalı sistem çalışmamızdaki tek örnektir. Cephelerde malzeme almalılığı ile sağlanan hareketliliğe ek olarak sadece tuğla malzeme kullanılmasıyla örülen pencere kemerleri ve bu pencerelerin üstündeki duvar yüzeyinde yine tuğla malzeme ile oluşturulan kör kemerler cepheye ayrıca hareketlilik katmıştır. Bu yapıdaki bir diğer hareketlilik ise cepheyi ikiye bölen yatay silmedir (Foto. 173 - 175).

Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi'nde uygulanan silmenin bir benzerinin görüldüğü yapı Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi'dir. Yatay iki silme ile cephe üç bölüme ayrılmıştır. Bu yapıdaki yoğun pencere kullanımı cephe hareketliliğini

artırmışken pencerelerdeki farklı kemer kullanımı da oldukça dikkat çekmektedir (Foto. 146 – 150). Bahsi geçen bu yapılarda kullanılan silmeler cepheleri bölümlere ayırmaktadır. Kovancılar ilçesindeki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi ile Surp Kevork Kilisesi'nde kullanılan silmeler ise cephe sonunda yani üst örtüye geçmeden önce kullanılmıştır. Ayrıca Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'nin güneydoğu köşesinde kullanılan çörten dikkat çekmektedir. Orijinalde olmayıp sonradan eklendiği gözlemlenen Merkez ilçedeki Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi'nin silmeleri de cephe sonunda yer alırken kuzey ve doğu cepheyi çevrelemektedir (Foto. 118, 124, 133, 214).

Cephelerdeki bu silmelerin dışında tüm yapılarda görülen pencere kullanımı kiliselerde hareketliliği sağlayan en önemli unsurdur. Genel olarak güney, batı ve doğu cephede görülen pencere açıklıklarının formlarında değişik uygulamalar söz konusudur.

On üç yapının apsisinde ağırlıklı bir şekilde mazgal pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencereler dıştan çoğunlukla dikdörtgen olup, küçük boyutlu yapılmışlardır. Bu nedenle cephe hareketliliğindeki vurgu azalmıştır. Ancak Merkez ilçedeki Surp Garabed (Kızıl) Manastırı Kilisesi ve Kovancılar ilçesindeki Surp Kevork Kilisesi ile Palu ilçesindeki Kindik Kilisesi'ndeki apsislerde pencere açıklığı görülmemektedir (Foto. 41, 133, 167 - 169). Merkez ilçedeki Surp Hagop Kilisesi ile Ağın ilçesindeki Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi'nin doğu cepheleri günümüze gelemediği için bahsi geçen bu pencere düzenlemesi bilinmemektedir.

Doğu cephedeki pencereler dışında özellikle dışa taşıntı yapan çok cepheli veya yarım daire şeklindeki apsisler doğu cepheye hareketlilik sağlayan en önemli mimari unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Kiliselerin belirgin özelliklerinden biri olan apsis çıkıntısı bazı yapılarda düz duvar şeklindedir. Kovancılar ilçesindeki Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı'nın Kilisesi ve Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastırı'nın Kilisesi ile aynı ilçedeki Surp Garabed (Kızıl) Manastırı Kilisesi ve yine aynı ilçedeki Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi'nin doğu cepheleri düz bir duvar şeklindedir. Bu kiliselere ek olarak Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi ile Kovancılar

ilçesindeki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'nin apsis bölümleri düz bir duvar şeklinde sonlanırken bu bölümler dıştan çatı hizasının alt seviyesinde tutularak ayrı bir uygulama yapılarak bu cephelerde farklı bir hareketlilik sağlanmıştır (Foto. 4, 17, 41, 216, 95, 117, 121 – 122).

Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi'nin apsis bölümü orijinalde yarım daire şeklinde çıkıntı yaptığı kalıntılardan görülürken sonradan örülerek günümüzde düz bir cephe haline getirilmiştir (Foto. 148).

Aynı ilçedeki Surp Hagop Kilisesi'nin doğu cephesi günümüze gelemediği için söz konusu bu oluşumun nasıl oluşturulduğu bilinmemektedir.

Elde edilen bulgular doğrultusunda cephelerde hareketliliği sağlayan bir diğer unsurun ise cephe yüzeyindeki duvar payeleri ile destek kuleleri olduğu görülmektedir. İncelediğimiz yapılarda duvar payesi Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi ile Kovancılar ilçesindeki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'nde uygulanmıştır. Bu duvar payeleri Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi'nin kuzey ve güney cephelerinde görülürken Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'nde ise sadece güney cephede kullanılmıştır (Foto. 147, 150, 124).

Baskil Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi'nin köşe ve cephelerin ortalarında kullanılan yarım daire şeklindeki destek kuleleri yapıya abidevi bir görünüm katmıştır. Arazinin kayalık ve eğimli olması nedeniyle bu destek kuleleri yapıyı hem sağlamlaştırmak hem de ayakta tutmak amacıyla yapılmıştır (Foto. 198 – 201).

Yukarıda bahsedilen tüm düzenlemelere ek olarak girift olmayan basit tarzdaki haç süslemeler cephelerin farklı bölümlerinde ve farklı tekniklerle karşımıza çıkmaktadır. Sadece Kovancılar ilçesindeki Kağtsrahyats Surp Asdvadzadzin Manastırı Kilisesi ile aynı ilçedeki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'nde görülen bu süslemeler azda olsa cephelerde hareketlilik sağlamıştır (Foto. 11 – 12, 131 – 132). Bu basit haç süslemeler diğer yapıların iç mekânında görülmektedir.

Cephe düzenlemelerinin son unsuru ise yapılara girişlerin sağlandığı kapılardır. Giriş kapılarının konumunda genel olarak batı cepheler tercih edilmiştir. Bu

doğrultuda yaygın olarak yuvarlak kemerli olacak şekilde tasarlanan söz konusu bu kapılar bulundukları cephelere hareketlilik katmışlardır. Batı cephe dışında güneydoğu köşeden girişlerin bulunduğu yapılarda mevcuttur. Bunlar; Saint Georges (Hulevank) Manastırı ile Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı'dır. Bu manastırlarda, kilisenin batısına eklenen jamatun yapılarının güney cephelerinin batı kısmından giriş sağlanmaktadır (Foto. 32, 60). Bir diğer istisna ise Süryani Kilisesi olan Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi'dir. Bu yapıda ise giriş kuzey cepheden sağlanmaktadır. Bunun sebebi ise kilisenin bulunduğu topoğrafyadan kaynaklıdır. Güney ve batı cephesinin doğal kayalıktan oluşması ve doğu cephesinin de yamaç üzerine kurulmuş olması yapıya kuzey cepheden girişi mecbur kılmıştır (Foto. 215).

Çalışmamız doğrultusundaki yapıların bu kapıları genel olarak basit tarzda oluşturulmuştur. Buna karşın Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi'nin güneybatısındaki kapısı ile Baskil ilçesindeki Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi'nin kapısı dışa çıkıntı yapması ile dikkat çekmektedir. Basit tarzda taç kapı denemelerinin olduğu bu yapılar oluşturdukları bu formları ile kendilerini diğer yapılardan ayırmaktadırlar (Foto. 150, 198).

Ele aldığımız yapıların tümündeki girişler Kars ile Van Gölü Havzası'nın yanı sıra Mardin ve çevresinde görülen anıtsal taç kapı formundaki girişlere nazaran oldukça sade ve basit tarzda yapılmıştır. Hiçbir yapının girişinde mukarnas bordürler, oval veya kaval silmeler ile haçkar adını verdiğimiz süsleme unsurlarından oluşan kademelenme ile sağlanan hareketlilik bulunmamaktadır. Oysa girişler cephe hareketliliğini sağlayan en önemli unsurlardan biridir.

Dikkat çeken başka bir tespit ise incelediğimiz yapıların hiçbirinde cephelere hareketlilik sağlayan yırtmaç nişlerin kullanılmamış olmasıdır.

5.2.2. Kapı Formları

Günümüze kadar gelebilmiş erken tarihli Ermeni dini mimarisine ait yapıların girişleri dikdörtgen kapı formunda olup genellikle dıştan gömme sütunlar üzerine yaslanan ve kapı alınlıklarını çevreleyen yuvarlak formlu tahfif (boşaltma) kemerleriyle sınırlandırılmıştır. Kimi örneklerde tahfif kemerlerin üst bölümlerinin üçgen alınlıklarla hareketlendirildiği görülmektedir. Kapılarda oluşturulan bu form Ermeni

dini mimarisinde uzun süre uygulanmıştır (Donabedian, 1986: 337 – 380; Karaca, 2004: 316).

Bu uzun sürecin ardından Ermeni Sanatı, Geç Ortaçağ'da bölgeye egemen olan Selçuklu ve İlhanlı sanatlarıyla yoğun ilişkiler içine girmiştir. Kilise mimarisinde fazla bir değişiklik yapmayan Ermeniler, kemer biçimlerinde, bitkisel ve geometrik süslemelerde ve mukarnas kullanımı ile kapı formlarında Selçuklu, ilerleyen süreçte ise Osmanlı biçimlerini benimseyip kullanmışlardır (Thierry – Donabedian, 1989: 316; Uluçam, 2000a: 260 – 262; Uluçam, 2000b: 169 – 178; Karaca, 2004: 316).

Çalışmamız doğrultusunda incelenen kiliselerde günümüze gelen kapıların formları sade ve gösterişsizdir. Buna karşın iki yapıda bu sadelik yerine farklı denemelerin olduğu görülmektedir. Süryanilere ait Baskil ilçesindeki Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesindeki kapı iki kademeli düzenlemesi ile dikkat çekmektedir. Cephe yüzeyinde oluşturulan yuvarlak kemerli bölüm 0.50 m girinti yaparak asıl kapıya geçişi sağlamıştır (Foto. 198). Bu formun gelişmiş hali ise Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi'nde görmek mümkündür. Kilisenin güneybatı kapısı duvar yüzeyinden taşıntı yapmayan basit tarzda taç kapı formundadır (Foto. 150).

Elazığ'daki kapı formlarının oldukça sade ve basit tarzda ele alınmasına karşın Kars, Van Gölü çevresi ve güneydeki Süryani mimarisine ait Mardin ve çevresindeki yapılardaki girişler neredeyse anıtsal taç kapı formunda olup çeşitli bordur, silme ve süslemelerle hareketlendirilmiştir. Kars Ani'deki Tigran Honents (Şirli Kilise) Kilise ile Ani Katedrali'nin girişleri anıtsal formdadır (Foto. 222, 223 – 225).

Van Gölü Havzası'ndaki yapıların girişleri ise daha çok 16. yy sonrası ve Osmanlı'nın bölgeye hâkimiyetiyle birlikte oluşturulan manastır ve kiliselerdeki girişlerdir. Bu girişler birçok yapıda anıtsal taç kapı formu taşımaktadır ve bölgedeki İslam Sanatı ile oldukça paralel özellikler göstermektedir (Çiz. 64 – 66) (Foto. 226 – 230).

İncelediğimiz yapıların hiçbirinde bu tarz bir kapı formu tespit edilememiştir.

5.3. Strüktürel Elemanlar

Destek, geçiş ve üst örtülerden oluşan strüktürel elemanları incelemeye başlamadan önce konumuz kapsamındaki yapıların kaçının üst örtüsünün günümüze gelip veya gelmediğini belirlemekte fayda vardır.

Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastırı'nın Jamatunu ile aynı ilçedeki Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı'nın kilisesi, jamatunu ve şapelinin üst örtüleri günümüze sağlam gelen yapılardır. Bu yapılara ek olarak aynı ilçede yer alan ve günümüzde orijinal işlevinde kullanılan Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi'nin üst örtüsü ile (Foto. 22, 33, 34, 55, 56, 61, 73 – 75) Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi'nin üst örtüsü de günümüze yıkılmadan gelebilmiştir (Foto. 98, 108).

Bu yapılar dışındaki kiliselerin üst örtüleri ise günümüze gelememiştir. Bu yapıların strüktürel elemanları ise yerinde yaptığımız incelemeler ile eski çizimler doğrultusunda tespit edilmiştir.

Tüm bu çalışma ekseninde; paye ile duvar payeleri, sütunlar ve kemerler yapılarda strüktürel elemanlar olarak görülmektedirler. Kubbe ile örtülen yapılarda ise kubbe kasnağı veya direkt kubbeye geçişte hem pendentif hem de trompün kullanıldığı görülmüştür.

Üst örtülerde ise ağırlıklı bir şekilde tonoz kullanımı dikkat çekmektedir.

5.3.1. Paye ve Sütunlar

Serbest veya duvara bitişik olarak yapılan genellikle duvar gibi örülen taşıyıcı ayaklara paye denilmektedir. Taştan yapılan ve genellikle silindir halinde olan taşıyıcı ayaklara ise sütun denmektedir. Sütunlar yekpare veya yekpare olmayanlar şeklinde görülmektedir (Hasol, 2020: 55, 438).

Bu tanımlamalar doğrultusunda incelediğimiz yapılarda serbest ve duvar payesi ile sütunlar görülmektedir. Süryanilere ait olduğunu bildiğimiz yapılardan üst örtüsü günümüze gelen Merkez ilçedeki Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi ile Baskil ilçesindeki Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi'nde duvar payeleri kullanılmıştır. Söz konusu bu iki yapıda kullanılan bu payeler duvar yüzeyinden

oldukça fazla dışa taşıntı yapmaktadır. Bu uygulama ile Ermeni kiliselerindeki duvar payelerinden farklılık göstermektedir. Bu tarz uygulama ile yapıların planlarında farklılık elde etmişlerdir (Çiz. 20 – 22; Foto. 217, 219, 208, 209).

Günümüze gelemese de kalıntılardan duvar payeleri ile üst örtünün taşındığı anlaşılan Kovancılar ilçesindeki Surp Kevork Kilisesi aynı ilçedeki diğer yapılardan farklılık göstermektedir. Aynı ilçede bulunan Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi'nin eski çiziminde görülen iki serbest paye günümüze gelemeyen üst örtüyü taşıırken yine aynı ilçedeki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'nde bu durum farklılaşmaktadır. Duvar payesi yerine yarısı duvara gömülü yekpare olmayan sütun kullanılan bu yapıda da üst örtü günümüze gelememiştir (Çiz. 1; Foto. 137, 126, 130).

Günümüze üst örtüsü sağlam şekilde gelen bir diğer yapı olan Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi'nde duvar payesi, serbest paye ve sütun kullanımı görülmektedir. Bu kullanımı ile dikkat çeken yapıda serbest payeler doğuda apsis bölümünde yer alırken sütunlar bu payelerin gerisinde olup iki sıra halindedir. Duvar payeleri ise doğu hariç üç yönde sütun hizalarına denk gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Yekpare olmayan bu sütunlar günümüzde formlarını korumaktadırlar (Çiz. 11; Foto. 101 – 102)

Yine günümüze gelemeyen fakat yerinde incelemeler ve eski çizimlerden sütunların kullanıldığı anlaşılan yapılar ise şu şekildedir: Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi ve Jamatunu ile aynı ilçedeki Protestan Kilisesi'dir (Çiz. 3 – 6, 15).

Kiliseler haricinde iki jamatun yapısında da sütunlar kullanılmıştır. Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunu ile yine aynı ilçedeki Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Jamatunu'nun üst örtüleri yekpare olan sütunlar ile taşınmaktadır (Foto. 22, 25, 35, 61).

5.3.2. Kemerler

İki ayak veya iki sütun arasında oluşan bir açmanın üstünü örtmek için alt uçlarının bu ayak ya da sütunlara oturmak üzere yay şeklinde yapılan maden, ahşap veya kâgir yapı parçasına kemer denmektedir. Buna ek olarak birçok kemer çeşidi de bulunmaktadır (Hasol, 2020: 250).

Bu tanımlama doğrultusunda üst örtüleri günümüze gelemeyen yapıların kemerleri tespit edilememiştir.

Paye ve sütunlar başlığında üst örtüsü günümüze gelen yapılara değinilmiştir. Bu doğrultuda taşıyıcılar arasındaki kemerler sivri veya yuvarlak formu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yuvarlak kemer formlu yapılar; Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi ile Baskil ilçesindeki Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi'dir (Foto. 105, 204).

Sivri kemer formlu yapılar ise; Merkez ilçedeki Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi ile yine aynı ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastır Jamatunu ve Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Jamatunu ile Şapel'idir (Foto. 217, 22, 61 – 64, 88).

Kubbeli yapılardan olan Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Kilisesi ile Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi'nde yuvarlak kemerler kullanılmış ve kemerlerin bitim noktaları olan köşelere pandantifler yerleştirilmiştir (Foto. 55, 180).

5.3.3. Tromp ve Pandantifler

İlk kez Sasanilerin kullandığı tromp, bir yapının köşesine bindirmeli olarak örülen tonoz parçası olarak tanımlanmaktadır. Pandantif ise bir kubbeyi taşıyan kemerler ile kubbe kaidesinin arasını kapatan ve kare bir plandan kubbenin dairesel kaidesine geçmeyi sağlayan küresel üçgen olarak tanımlanmaktadır (Hasol, 2020: 356, 474).

Çalışmamız kapsamındaki toplam altı yapının üst örtüsünde kubbe kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu yapılardan Kovancılar ilçesindeki Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi ile Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi'nin üst örtüleri tamamen yıkılmıştır ve bu nedenle kubbeye geçiş unsurları belirlenememiştir. İl genelindeki kubbeye geçiş unsuru uygulamasının pandantif olduğu görülmektedir. Muhtemelen bu yapılarda da pandantif kullanılmış olmalıydı.

Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi, Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Kilisesi, Kovancılar ilçesindeki Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi ve Palu ilçesindeki Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi'nin kubbelere geçiş unsurları sağlam durumdadır. Bu yapıların hepsinde pandantif

kullanılmıştır. Ancak Kovancılar ilçesindeki Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi farklı bir deneme görülmektedir. Bütününde kubbeye geçiş unsuru pendentif olmasına karşın, bu pendentiflerin alt üçgen kısımları trompvari bir görünümde (Foto. 23, 27, 54 – 56, 114 – 116, , 176, 178, 180, 184 – 187).

5.4.Örtü Sistemleri

Bu başlık altında çalışmamız doğrultusundaki yapılarda tonoz, kubbe ve çatı örtü sistemi görülmektedir.

Çatının kullanıldığı iki yapının sistemleri günümüze gelemese de eski fotoğraflardan bu sistemi görülmektedir. Bunlar Merkez ilçedeki Protestan Kilisesi ile Kovancılar ilçesindeki Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi'dir (Foto. 145, 117).

Eski çizimlerde orta nefte art arda iki kubbenin, yan neflerde tonozun kullanıldığı Merkez ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesinin üst örtüsü günümüze gelememiştir. Üst örtüsü günümüze gelemeyen fakat eski çizimlerden kubbenin kullanıldığı görülen Kovancılar ilçesindeki Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi gibi aynı ilçede yer alan Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi'nde de kubbe kullanımının izleri görülmektedir. Kubbenin kullanıldığı ve günümüze gelemeyen bir diğer yapı ise Palu ilçesindeki Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi'dir. Bu kilisede kubbe yıkılmış olsa da kubbe kasnağının batı yarısı ayakta. Merkez ilçede bulunan Protestan Kilisesi de günümüze gelemeyen üst örtüsü ile bu gruptaki son örnektir (Çiz. 3 – 6, 1, 12, 18, 15). Üst örtüdeki kubbenin günümüze sağlam bir biçimde geldiği tek yapı Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Kilisesi'dir (Foto. 55).

Yukarıdaki sınıflandırma dışındaki diğer yapıların içten üst örtüleri tonozdur. Bu grubun en iyi örnekleri ise örtü sistemlerinin günümüze geldiği Merkez ilçedeki Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi ile Keban ilçesindeki Kallar Mahallesi Kilisesi'dir (Foto. 217, 219, 220, 98). Buna karşın birçok yapıda yıkılan veya kısmen yıkılan yapıların en azından tonoz başlangıçlarını görmek mümkün olmuştur. Elde ettiğimiz veriler bir yapı hariç beşik tonoz kullanıldığını göstermektedir. Sadece Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatununda farklı bir uygulama söz konusudur. Jamatun, ortadaki dört serbest sütuna bağlanmış sivri kemerler ile dokuz

bölüme ayrılmıştır. Orta mekânı örten manastır tonozunun ortasında küçük bir aydınlatma penceresi yer almaktadır. Merkezi kare mekân dışında kalan bütün üst örtü çapraz tonozla kapatılmıştır (Foto. 73 – 75).

5.5. Süsleme

Çalışma kapsamında incelenen yapıların genelinde basit tarzda girift olmayan haç süslemeler görülmektedir. Bir yapıda ise fresk süslemeler dökülmüş olsa da gözle görülebilmektedir.

Haç süslemelerin boyutları ve teknikleri değişse de hemen hemen her yapıda karşımıza çıkmaktadır. Çalışma kapsamındaki yapılarda görülen haç süslemeler ise şunlardır; Potent, Çapalı, Malta, Latin Haçı ve Dört T şeklindedir. Bu bezemeler kazıma ya da kabartma tekniğindedir. Genel olarak tek bir blok taşla işlenen bu süslemeler, bir taşta birden fazla haç süslemesini barındırdığı gibi tek bir blok taş üzerine işlenen tek haç süsleme olarak da görülmektedir. Genellikle iç mimaride karşımıza çıkan bu süslemeler, az da olsa dış cephelerde de görülmektedir (Foto. 76 – 78, 80, 132).

Bu haç süslemeler Ermeni Sanatı'nda geleneksel olarak devam eden ve oldukça girift olan haçkar (haçtaş) şeklinde değillerdir. Oldukça sade ve basit bir tarzda ele alınmışlardır. Oysa Ermeni Sanatı'nın yoğunluk kazandığı farklı coğrafyalardaki dini mimariye ait yapıların duvarlarında geometrik, bitkisel ve haç süslemelerin kompozit halde işlendiği oldukça fazla örnek görmek mümkündür (Foto. 231 – 237). Elazığ'daki dini mimariye ait hiçbirinde bu tarz bir süsleme bulunmamaktadır.

Hiçbir yapıda figürlü taş süsleme tespit edilememiştir.

Sonraki dönemlerde kullanılan fresk ya da mozaik süsleme, İncil'de ya da Tevrat'ta geçen olayları belli bir düzen içinde görsel olarak anlatma sanatıdır. Bu doğrultuda mabetlerin iç bölümleri daha yoğun süslemeyi barındırırken daha fazla uhrevi bir statü de elde edilmektedir. Çalışma kapsamındaki fresk süslemenin görüldüğü tek yapı Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi'dir. Bu yapıda freskler kubbeye geçiş unsuru olan pandantifler ile apsis kısmında kullanılmıştır. Kubbeye geçişte dört İncil yazarı olduğu düşünülen freskler gözle görülsede dökülmeler bulunmaktadır. Madalyon

içine alınan bu süslemelerde mor renk hâkimdir. Apsise geçişte işlenen melek figürlerinde mor renk hâkimken bu freskler, silmeler ile çerçeve içine alınmıştır (Foto. 184 – 189).

5.6. Malzeme ve Teknik

Çalışma kapsamında incelenen yapılarda ana malzeme olarak yapının bulunduğu alandaki en uygun malzeme seçilmiştir. Bu malzemeler ise genel olarak moloz taştır. Moloz taş ek olarak kaba yontu taş da ana malzemelerden sayılabilir. Düzgün kesme taş, büyük blok taş ve tuğla malzemeler ise moloz taş ve kaba yontu taş göre daha nadir görülmektedir. Moloz taş, kaba yontu taş, blok taş, düzgün kesme taş daha çok beden duvarlarında kullanılmışken, tuğla malzemesi ise daha çok üst örtüde kullanılmıştır. Yapıların beden duvarları dolgu duvar ya da örgü duvar şeklinde oluşturulmuş, harç yardımı ile de sağlamlaştırılmıştır.

Düzgün kesme taş malzeme ağırlıklı olarak yapıların kapı – pencere sövelerinde, kemerlerde, duvar nişlerinde, silmelerde ve yer yerde duvar payelerinde kullanılmıştır.

Beden duvarlarının tamamen kesme taş malzeme ile inşa edilen herhangi bir yapı bulunmamaktadır.

Dış cephelerde çok nadir görülse de yapıların genelinde iç mimarinin sıvalı olduğu görülmektedir.

6. SONUÇ

Anadolu'nun tarih öncesi çağlardan beri süregelen kültürel birikimi sonucu bu coğrafyada yaşamış uygarlıkların bırakmış oldukları maddi ve manevi kültür mirası, Anadolu'yu dünyanın en büyük açık hava müzelerinden biri yapmıştır.

Tez kapsamında incelenen, Hristiyanlığa ait dini mimari eserler ise bu coğrafyadaki kültürel mirasın bir parçasını oluşturmaktadır. İncelediğimiz alanla ilgili bölgedeki bilimsel yayınların oldukça az sayıda olması böyle bir çalışmanın ele alınmasında etkin sebep olmuştur.

Uzun yıllar bu topraklarda yaşamış Hristiyan halkın inşa etmiş oldukları dini yapılar bugüne kadar bir bütün olarak lisansüstü akademik çalışmaya konu olmamıştır. Araştırdığımız manastır ve kiliseler tez çalışmamızda objektif bir bakış açısı ve bilimsel metotlarla ele alınıp sanat tarihi disiplininde incelenerek bilim dünyasına kazandırılmıştır. Böylece bundan sonra yapılacak olan bilimsel araştırmalara da kaynaklık ederek bir temel oluşturmasının imkânı sağlanmıştır.

Bu doğrultuda günümüze gelen on altı (16) ve gelemeyen dokuz (9) olmak üzere toplamda yirmi beş (25) yapı yerinde incelenmiştir. Bunlardan dört (4) manastır ve on (10) kilise yapısı Ermeni dini mimarisine aittir. Yapılardan bir (1) manastır ve bir (1) kilisenin ise Süryaniler tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Elazığ Merkez ilçedeki Meryem Ana (Süryani / Yakubi / Kızıl) Kilisesi'nin aktif olarak faaliyet göstermesi dikkat çekicidir. Diğer yapıların herhangi bir dini işlevi bulunmamaktadır. Günümüze gelemeyen yapılar kime ait oldukları tam olarak netleştirilemediği için bu tasnifin dışında tutulmuştur.

Yapıların tarihlendirilmesi yeterli somut verilere ulaşamadığı için oldukça zor olmuştur. Kitabelerine göre net tarih verebildiğimiz üç yapı bulunmaktadır. Bunlar; Merkez ilçedeki Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi (1851) ve aynı ilçedeki Protestan Kilisesi (1904 veya 1909) ile aynı ilçedeki Saint Georges (Hulevank) Manastırı'ndaki jamatun (1615) yapısıdır. Diğer yapıların tarihlendirilmesi ise ağırlıklı bir şekilde plan tipi, yapıda kullanılan malzeme ve teknik ile mimari özelliklerinden yola çıkılarak yapılmıştır.

Çalışmamızda sadece iki tane jamatun yapısı tespit edilmiştir. Her iki yapı da merkezi planlı jamatunlar grubundadır ve Elazığ Merkez ilçede yer almaktadır. Aynı şekilde biri Merkez diğeri ise Palu ilçesinde bulunan sadece iki şapel yapısı vardır.

Günümüze gelebilen yapılar dört farklı plan tipinde inşa edilmiştir. Bunlar; tek nef planlı kiliseler, üç nefli bazilikal planlı kiliseler, Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler ve trikonkhos (üç yonca yapraklı) planlı kiliselerdir.

Plan tipi fark etmeksizin bu yapıların üst örtülerinde yoğun bir tonoz kullanılmış olduğu görülmüştür. Taş ustalığı ile öne çıkan Ermeni mimarisinde üst örtülerde beşik tonozun kullanılması bir nevi mevcut malzeme ile birlikte coğrafi koşullara da bağlı olarak gelişmiştir. Bizans Sanatı'nda ise daha çok Helenistik Bazilika plan tipinin yaygın olarak inşa edildiği bilinmektedir.

Kubbe bulunan yapılarda kubbeye geçişler pandantifler ile sağlanmıştır. Tromp kullanılan yapı bulunmamaktadır.

Farklı yerlerdeki Ermeni ve Süryani dini yapılarıyla karşılaştırıldığında incelediğimiz kiliselerin cephe düzenlemeleri ve süslemeleri oldukça sadedir. Taç kapı formu veren herhangi bir giriş veya cepheleri hareketlendiren yırtmaç niş bulunmamaktadır.

Süryanilere ait olan Baskil Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi köşe ve cephelerin ortalarında kullanılan yarım daire şeklindeki destek kuleleri ile incelediğimiz tüm diğer yapılardan farklıdır ve tek örnektir. Bu uygulama yapıya abidevi bir görünüm katmıştır.

Malzeme açısından bakıldığında ise çok nadir kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Beden duvarları ya kaba yontu taşlarla veya moloz taş malzeme kullanılarak örülmüştür.

Ermeni ve Süryani mimarisindeki diğer örneklerle baktığımız zaman Elazığ'daki yapılar oldukça mütevazı ve imkânlar nispetinde inşa edilmiştir.

Elazığ Merkez ilçedeki ibadete açık olan ve Süryani cemaati tarafından kullanılan Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi hariç tüm yapılar metruk haldedir.

11. yy'dan başlayarak 20. yy başına kadar büyük ölçüde Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti altında şekillenen Hristiyan dini mimarisine ait eserlerin başında manastır ve kiliseler bulunmaktadır. Ancak Elazığ'da diğer coğrafyalara oranla kiliseler daha yoğunluktadır. Şüphesiz mimari yapılaşma bağlı olunan siyasi erkin onay verdiği kriterler çerçevesinde şekillenen ve büyük maliyetleri olan inşa süreçleridir. Bu süreçler aynı zamanda ekonomik güce de bağlı olarak şekillenir. Bu açıdan bakıldığında özellikle Osmanlı Devleti'nin bölgeye tamamen hâkim olmasıyla birlikte oluşan sükûn ve istikrar ortamıyla birlikte gayrimüslimlerin inşa ve imar faaliyetlerine ağırlık verdiği bilinmektedir. Osmanlı hâkimiyetinde sadık tebaa olarak yaşayan Ermeniler ve diğer gayrimüslimler birçok yeni kilise inşa ederken mevcut manastırlara da yeni mekânlar eklemişlerdir.

19. yy'ın ikinci yarısında başlayan ve 1. Dünya Savaşı yıllarında da devam eden bölgedeki Ermeni isyanları ve kargaşa ortamı bu sükûn ve istikrarı bozmuştur. Dönemin etkin güçlerinin yönlendirmesi ile oluşan bu sorunlar bölgedeki Hristiyan nüfusun büyük oranda ayrılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla cemaatini kaybeden bu yapılar işlevsiz hale gelmiştir. Uzun süre kaderleri ile baş başa kalan bu yapılar, doğal afetler ile hazine avcılarının tahribatlarına uğramışlardır. Bu etkenlere rağmen kısmen veya tamamen günümüze gelebilen bu yapılar T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca korunması gerekli eserler grubuna alınmıştır. Ülkemizin bu bilinci, coğrafyamız üzerindeki tüm kültürel mirasımızın etnik köken, ırk, sınıf ayrımı gözetilmeksizin sahip çıkıldığının bir kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- Akçoca, E. (1994). *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896 – 1916)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- Akyel, S. (2015). XIX. Yüzyılda Harput Sancağının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34 (57), 199 – 220.
- Akşin, S. (2000). *Türkiye Tarihi 4*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Akşit, O. (1985). *Roma İmparatorluk Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Alptekin, C. (1992). Selçuklular Zamanında Harput. Namık Açıkgoz (Ed.), *Tarih İçinde Harput Sempozyumu*. Elazığ: Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları. 45 – 51.
- Archer, P. (2020). *Dinler Tarihi*. (Çev. Simge Kaytan). İstanbul: Say Yayınları.
- Ardıçoğlu, N. (1997). *Harput Tarihi*. Ankara: Elazığ Eğitim Sanat Kültür Araştırma Tanıtma ve Hizmet Vakfı Yayınları.
- Arslan, C. (2003). *Elazığ'daki Türk Devri Yapıları* (Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atalay, İ. ve Mortan, K. (1997). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Atiya, A. S. (2005). *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. (Çev. Nurettin Hiçyılmaz). İstanbul: Doz Yayınları.
- Ayağ, O. (2014). *Süryaniler ve Din*. İstanbul: Karma Kitaplar.
- Aytaç, İ. (2020). Palu Surp Lusavoriç Kilisesi. *Sanat ve İnsan Dergisi*, 4 (2), 102 – 120.
- Aytekin, O. (1996). *Artvin'deki Mimari Eserler* (Doktora Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baykara, T. (2000). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Berkli, Y. (2001). Anadolu'daki Koyun, Koç ve At Heykel Biçimli Mezartaşlarında Görülen Damgalar: "Kökenleri, Sanat Tarihindeki Yer ve Önemleri". *Ekev Akademi Dergisi*, 15 (46), 235 – 246.

Berkli, Y. (2007). Erzurum'da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (34), 215 – 232.

Beyaztaş, A. K. (2020). *Erzincan'daki Hristiyan Dini Mimarisi* (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bournoutian, G, A. (2016). *Ermeni Tarihi*. (Çev. Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Bozoğlu Bay, İ. (2019). *Kars ve Van Kiliselerinin Cephe Düzenlemeleri (10. – 13. yy)* (Doktora Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi / Arkeoloji Enstitüsü.

Butasım, E. (2010). *Bingöl'deki Mimari Eserler*. (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çakar, E. (2019). 19. Yüzyılda Keban: Demografik Yapı Ve Meslekler. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 6 (11), 1 – 31.

Çaycı, İ. (2000). *Türk – Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Çelik, M. (1987). *Süryani Kilisesi 1*. İstanbul: Yayıncılık Matbaası.

Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Danık, E. (1995). *Ortaçağda Harput (XI – XV. Yüzyıllarda)* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Danık, E. (1995). Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması. *Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, 13, 339 – 367.

Danık, E. (1998). Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması. *Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*, 16, 60 – 87.

Danık, E. (2003). Yukarı Fırat Bölgesi 2003 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. **Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri**, 21, 309 – 324.

Danık, E. (2004). Yukarı Fırat Bölgesi 2003 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. **Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri**, 22, 155 – 170.

Danık, E. (2005). Yukarı Fırat Bölgesi 2003 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. **Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri**, 23, 225 – 248.

Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü. (1983). **Türk Tarihinde Ermeniler**. Manisa: Şafak Basım ve Yayınevi.

Donabedian, P. (1986). Le Portail Dans L'Architecture Armenienne du Moyen Age. **REA**, 10, 337 – 380.

Durak, N. (2000). **Süryâni Ortodoks Kilisesi'nde İbadet** (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dvornik, F. (2019). **Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a**. (Çev. Mehmet Aydın). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Elazığ Gezi Rehberi. (2019). Elazığ: Doğay Yayıncılık.

Elazığ İl Yıllığı. (1998). Elazığ: Fersa Matbaacılık.

Elyiğit, U. (2020). **Mardin İli Ve İlçelerindeki Manastır Mimarisi** (Doktora Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erzen, A. (1992). **Doğu Anadolu ve Urartular**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

Eriş Kızgın, E. (2017). **Yedikilise Manastırı (Varagavank) Mimarisi ve Plastik Süslemeleri** (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eusebios. (2010). **Kilise Tarihi**. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.

- Eyice, S. (1971). *Karadağ (Binbir Kilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Gregory, T. E. (2020). *Bizans Tarihi*. (Çev. Esra Ermert). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Güden, M. F. (2021). *Van'ın Gürpınar İlçesinde Bulunan Hristiyan Dini Mimarisi* (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günel, A. (1970). *Türk Süryaniler Tarihi*. İstanbul: Oya Matbaası.
- Gündüz, K. (2022). *Bitlis Merkez Ve Tatvan İlçesindeki Manastır Ve Kiliselerde Taş Süsleme* (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gündüz, Ş. (2017). *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Harman, M. (2013). Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 29 – 55.
- Hasol, D. (2020). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yem Yayınları.
- Hassan, Ü. Ödekan, A. Berktay, H. (2000). *Türkiye Tarihi 1 – Osmanlı Devletine Kadar Türkler*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Herodot. (2020). *Tarih*. Ankara: Panama Yayıncılık.
- Hillez Halifetoğlu, S. (2016). *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bulunan Ermeni Kiliseleri Koruma Ve Kullanım Durumlar*. (Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Honigman, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. (Çev. Fikret Işıltan). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İlter, E. (2007). *Büyük İhanet Ermeni Kilisesi ve Terör*. Ankara: Turhan Kitapevi.
- İskefiyeli, Z. (2007). Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2 (1), 231 – 255.
- Kafesoğlu, İ. (1992). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Karaca, Y. (2004). *Doğu Anadolu Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları I - II* (Doktora Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaca, Y. (2005). Doğu Anadolu Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatu Yapıları [Bildiri]. *Nezih Başgelen (Ed.). Sanat Tarihinde Gençler 2004 Semineri Bildiriler*, 2004 (1 – 28). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Karaca, Y. ve Yıldız, E. (2018). Van Gölü Adır Adası'ndaki Lim Manastırı Plastik Süslemeleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (77), 323 – 362.

Karaca, Y. ve Eriş Kızgın, E. (2021). Yedikilise Manastırı (Varagavank) Girişleri ve Süsleme Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sanat ve Estetik Dergisi*, 4 (2), 127 – 174.

Karakaş, B. (2011). *Süryani Kırsal Mimarisi Üzerine Bir Araştırma: Midyat-Haberli (Basibirn) Köyü Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır: Dicle Üniversitesi / Fen Bilimler Enstitüsü.

Karaköse, H. (2020). *Orta Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Nobel Yayınları.

Keser Kayaalp, E. (2016). Geçmiş Ve Şimdi Arasında: Harput'taki Meryem Ana Kilisesi'nin Kültürel Ve Fiziksel Biyografisi. *Sanat Tarihi Dergisi*, 15 (2), 193 – 212.

Keser, E. (2002). *Tur Abdin Süryani Ortodoks Dini Mimarisi*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Kevorkyan, D. (1985). Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler. Mehmet Doğan (ed.). *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8 – 12 Ekim 1984, (297 – 303): Erzurum: Kurtuluş Ofset.

Kévorkian, R. H. ve Paboudjian, P. B. (2013). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler*. (Çev. Mayda Saris). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Khalaf, S. (2006). *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri* (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kılıç, A. (2020). *Kültür Varlığı Korumacılığında Harput Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kılıç, C. (2019). Bizans Mimarlığında Kapalı Yunan Haçı Planı Plan Şeması. (Yüksek Lisans Tezi). Denizli: Pamukkale Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kırzioğlu, F. (1983). Selçuklulardan Önce Armenya'ya Hâkim Olanlar. **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, (177 – 178), Manisa.

Krautheimer, R. (1965). **Early Christian and Byzantine Architecture**. Victoria: Peguin Books Ltd.

Koch, G. (2007). **Erken Hıristiyan Sanatı**. (Çev. Ayşe Aydın). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kulaz, M. ve İgit, İ. (2019). Tunceli-Hozat Geçimli Köyü (Erkayn-Enkuzik) Kilisesi Taş Süsleme Örnekleri. **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (44), 239 – 271.

Kurat, Y. T. (1985). Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1990 – 1920). Mehmet Doğan (Ed.). **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, 8 – 12 Ekim 1984, (227 – 242); Erzurum: Kurtuluş Ofset.

Kurucu, M. (2018). Palu'daki Kültürel Mirasın Yerel Yerleşim Dokusu – Modernite - Koruma Bağlamında Değerlendirilmesi. **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildirileri**, (49 – 67), Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları.

Küçük, A. (2015). **Ermeni Kilisesi ve Türkler**. Ankara: Berikan Yayınevi.

Mango, C. (2015). **Bizans Yeni Roma İmparatorluğu**. (Çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Mango, C. (2006). **Bizans Mimarisi** (Çev. Mine Kadiroğlu). Ankara: Rekmay Basım Yayın.

Metin, H. (1992). **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.

Michel, T. (1992). **Hristiyan Tanrıbilimine Giriş Dinler Tarihine Giriş**. İstanbul: Lütuf Yayıncılık.

Nauman, R. *Eski Anadolu Mimarlığı*. (Çev. Beral Madra). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ostrogorsky, G. (2019). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ökse, N. (1985). Ermeni Sorununun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulanması. Mehmet Doğan (Ed.). *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8 – 12 Ekim 1984, (271 – 278): Erzurum: Kurtuluş Ofset.

Öztemiz, M. (2012). *Süryaniler*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Öztürk, Ş. (2011). Elazığ Merkez Protestan Ermeni Kilisesi. Turgut Kocatürk, vd. (Ed.). *Taykon Tarihi Yapıları Koruma ve Onarım Sempozyumu*, 26 – 29 Ekim 2011, (525), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayım.

Parmaksızoğlu, İ. (1968). *Ermeniler*. Ankara: Türk Ansiklopedisi XI, (323 – 329).

Pekak, M. S. (2009). *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Pekak, M. S. (2000). İstanbul'da Studios Manastırı, H. Ioannes Prodromos Kilisesi I. *Sanat Tarihi Dergisi*, 10, 101 – 121.

Reyhan, E. ve Cengiz, T. B. (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Sanaç Çolak, B. (2019). *Harput Yöresindeki Geleneksel Mimariye Ait Öğelerin Plastik Bir Değer Olarak Resimde Kullanılması* (Yüksek Lisans Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saray, M. (1985). Türk – Rus Münasebetleri ve Ermeni Meselesi. Mehmet Doğan (Ed.). *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8 – 12 Ekim 1984, (125 – 131). Erzurum: Kurtuluş Ofset.

Sarı, Gökhan. (2011). *Geçmişten Günümüze Süryaniler Ve Süryanilerin Türkiye'ye Etkileri: İdil Örneği* (Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Sarice, Ş. (2018). *Selçuklular Dönemi Anadolu'da Müslüman – Süryani İlişkileri (XI. – XII. Yüzyıllar)* (Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sevim, A. (1983). *Genel Çizgileriyle Selçuklu – Ermeni İlişkileri*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları.
- Sevim, A. (1993). *Anadolunun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları.
- Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu ve Trakya*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sevin, V. (2005). Elazığ Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (15) 2, 379 – 384.
- Simeon. (2016). *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*. (Çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: Köprü Kitapları.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (1994). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Sunguroğlu, İ. (1958). *Harput Yollarında I*. İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (1992). *Kara Koyunlular I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Süslü, A. (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Ankara: Yüzüncü Yıl Rektörlüğü Yayınları.
- Şan, H. (2018). *Şırnak İdil'deki Hristiyan Dini Mimarisi* (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, R. (1998). *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Şeker, M. (1987). *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Şen, M. (2009). *Van Gölü Havzası Hristiyan Dini Mimarisi'nde Taçkapı Formları*. (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tanoğlu, A. (1954). İskân Coğrafyası Esas Fikirler, Problemler ve Metod. **Türkiye Mecmuası Dergisi**, 11 (2), 1 – 34.

Tanoğlu, İ. (2013). Harput Süryani Kadim Ortodoks Meryem Ana Kilisesi'nin Dünü ve Bugünü. Enver Çakar (Ed.). **Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, 23 – 25 Mayıs 2013, Elazığ: Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.

Tanoğlu, İ. (2020). Mor Ahron Manastırı. Hasan Kürüm ve Korkmaz Şen (Ed.). **Her Yönü İle Baskil Sempozyumu**. 16 – 17 Nisan 2020, İstanbul: Yıkılmazlar Basım Yayın.

Taş, T ve Özcan, F. (2015). MS 4. - 7. Yüzyıllar Arasında Haç Motiflerinin Gelişimi. **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1 (21), 247 – 275.

Tchilingiran, H. (2019). **Ermeni Kilisesi**. (Çev. Lora Sarı). İstanbul: Aras Yayıncılık.

Tellioğlu, İ. (2015). **Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları**. Trabzon: Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları.

Thierry, J. M. ve Donabedian, P. (1989). **Armenian Art**. New York: Harry N. Abrams.

Thierry, J. M. (1991). Le Couvent Saint – Georges De Xulé (Xulévank). **Monastares Armenniannes du Vaspurakan**, (XI), 225 – 251.

Thierry, J. M. (1993). Couvent Saint-Aharon. **Monuments chrétiens inédits de Haute-Mésopotamie. In: Syria**. (1), 186 – 191.

Togan, A. Z. V. (1981). **Umumi Türk Tarihine Giriş I**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Turan, V. M. (2019). **Midyat Süryani Manastır Ve Kiliseleri** (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uluçam, A. (2000a). Doğu Anadolu'daki Hristiyan ve İslam Mimarisinde Görülen Bazı Sanat Etkileşimleri [Bildiri]. Zeynep Yasa Yaman (Ed.). **Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu. Bildiriler**, 25 – 27 Kasım 1998, (260 – 266). Ankara: Türkiye İş Bankası.

Uluçam, A. (2000b). Doğu Anadolu Türk Mimarisinde Türk – Ermeni Kültür İlişkileri [Bildiri]. Berna Türkdoğan (Ed.). **21. Yüzyıla girerken tarihe dostça bir bakış: Türk**

ermenî ilişkileri Uluslararası Sempozyumu, (169 – 178). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Uras, E. (1950). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Vasiliev, A. A. (2017). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. Tevabil Alkaç). İstanbul: Alfa Basım Yayın.

Verzone, P. (1955). *Alahan Manastırı Üzerine Bir İnceleme*. (Çev. Mükerrrem Usman). İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.

Yarman, A. (2010). *Palu – Harput 1878 I - II*. (Çev. Sirvart Malhasyan ve Arsen Yarman). İstanbul: Derlem Yayınları.

Yavi, E. (1994). *Doğu Anadolu ve Erzincan*. Ankara: Erzincan Valiliği Yayınları.

Yedek, Ş. (2016). *Elazığ'da İdari ve Siyasi Hayat (1923 – 1950)*. (Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yediyıldız, B. (1985). XVI. – XIX. Yüzyıllarda Ermenilerin Türk Toplumu İçindeki Yeri. Mehmet Doğan (ed.). *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8 – 12 Ekim 1984, (141 – 147): Erzurum: Kurtuluş Ofset.

Yıldırım, S. (2005). *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*. İzmir: Işık Yayınları.

Yıldız, E. (2016). Akdamar Adası Kutsal Haç Kilisesi Kubbe Kasnağı Pencereleindeki Taş Süslemeler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 232 – 264.

Yıldız, E. (2017). *Van'daki Hristiyan Dini Mimarisine Ait Plastik Süslemelerde Görülen Bitkisel Ve Geometrik Motifler*. (Doktora Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, E. (2017). Çarpanak Adası Ktouts-Ktuc Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Kubbe Kasnağı Plastik Süslemeleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (34), 361 – 408.

Yıldız, E. (Ekim 2021). Ktouts/Ktuc Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi'nin İç Mekân Plastik Süslemeleri Üzerine Bir Değerlendirme [Bildiri]. **25. Uluslararası**

Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu,
Konya.

Yıldız, İ. (2003). ***Savur'daki Mimari Eserler*** (Yüksek Lisans Tezi). Van: Van
Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet Kaynakları

<https://yesilgazete.org/mezopotamyada-yok-olmaya-yuz-tutumus-bir-halk-suryaniler/>
Erişim T: 16.11.2021

[https://www.sabah.com.tr/sozluk/sosyoloji/kipcaklar-hakkinda-kipcaklar-kimlerdir-
kipcaklar-nerede-hukum-surmus-ve-yasamistir](https://www.sabah.com.tr/sozluk/sosyoloji/kipcaklar-hakkinda-kipcaklar-kimlerdir-kipcaklar-nerede-hukum-surmus-ve-yasamistir) Erişim T: 03.12.2021

[https://www.google.com/amp/s/uzaklarayolculuk.com/2019/07/26/sehrin-ortasinda-
ki-unutulan-tarih/amp/](https://www.google.com/amp/s/uzaklarayolculuk.com/2019/07/26/sehrin-ortasinda-ki-unutulan-tarih/amp/) Erişim T: 28.12.2021

<https://uzaklarayolculuk.com/2016/03/06/harput-surp-hagop-kilisesi/#more-3202>
Erişim T: 07.01.2022

<https://elazighakimiyethaber.com/kindik-mescidi-restore-edilmeyi-bekliyor/26224/>
Erişim T: 09. 02. 2022

[https://peakvisor.com/peak/mukaddes-dagi.html?yaw=105.25&pitch=-
31.15&hfov=128.69](https://peakvisor.com/peak/mukaddes-dagi.html?yaw=105.25&pitch=-31.15&hfov=128.69) Erişim T: 21. 02. 2022

<https://akunq.net/tr/?p=43090> Erişim T: 20. 03. 2022

<https://blog.marcantonioarchitects.com/parts-of-the-church-building-the-sanctuary/>
Erişim T: 05.10.2022

http://cografyaharita.com/haritalarim/4mturkiye_cografi_bolgeleri_haritasi.png
Erişim T: 11. 05. 2023

<https://nisanyanmap.com/?lv=2&y=Dad%C3%ADma&t=&srt=x&u=1&ua=0> Erişim
Tarihi: 18. 03. 2023

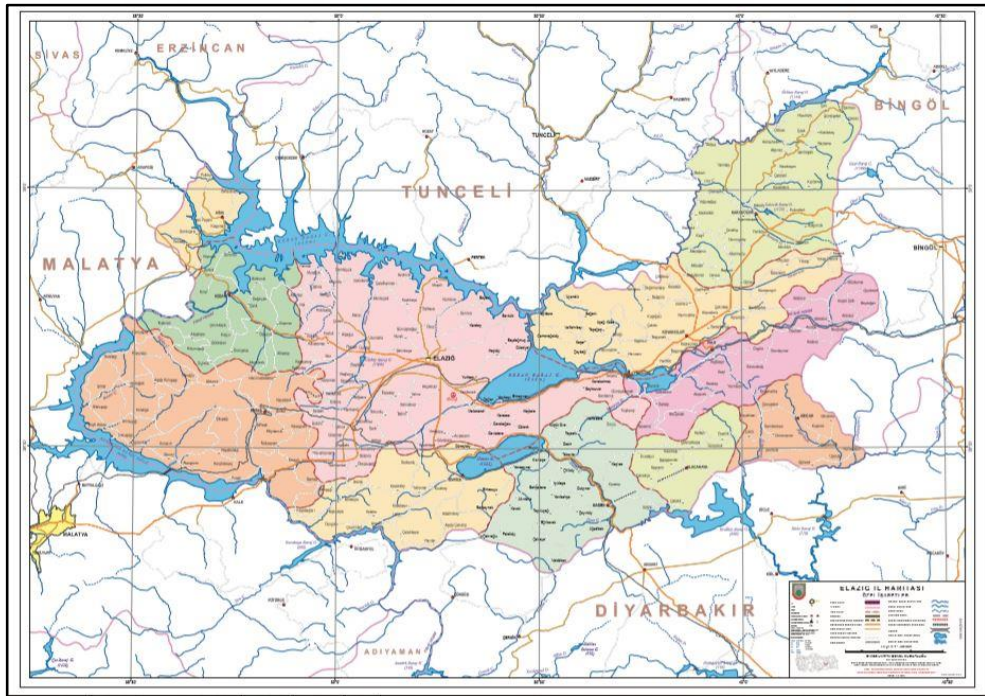
[https://www.collectif2015.org/tr/100Monuments/Le-Monastere-de-la-Sainte-Mere-
de-Dieu-de-Tadem/](https://www.collectif2015.org/tr/100Monuments/Le-Monastere-de-la-Sainte-Mere-de-Dieu-de-Tadem/) Erişim Tarihi: 18. 03. 2023

EKLER

HARİTALAR

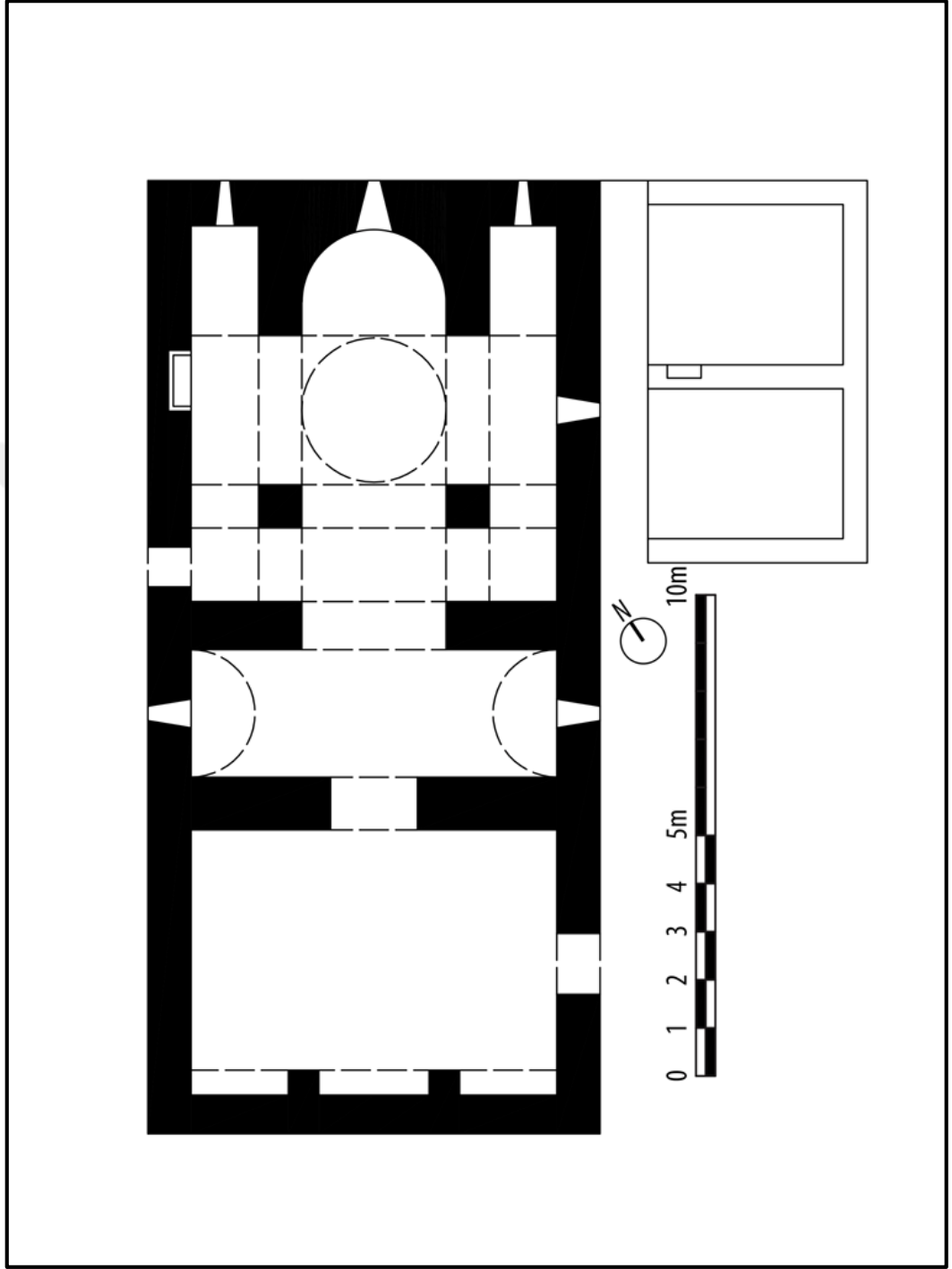

Harita 1: Türkiye Bölgeleri Haritası

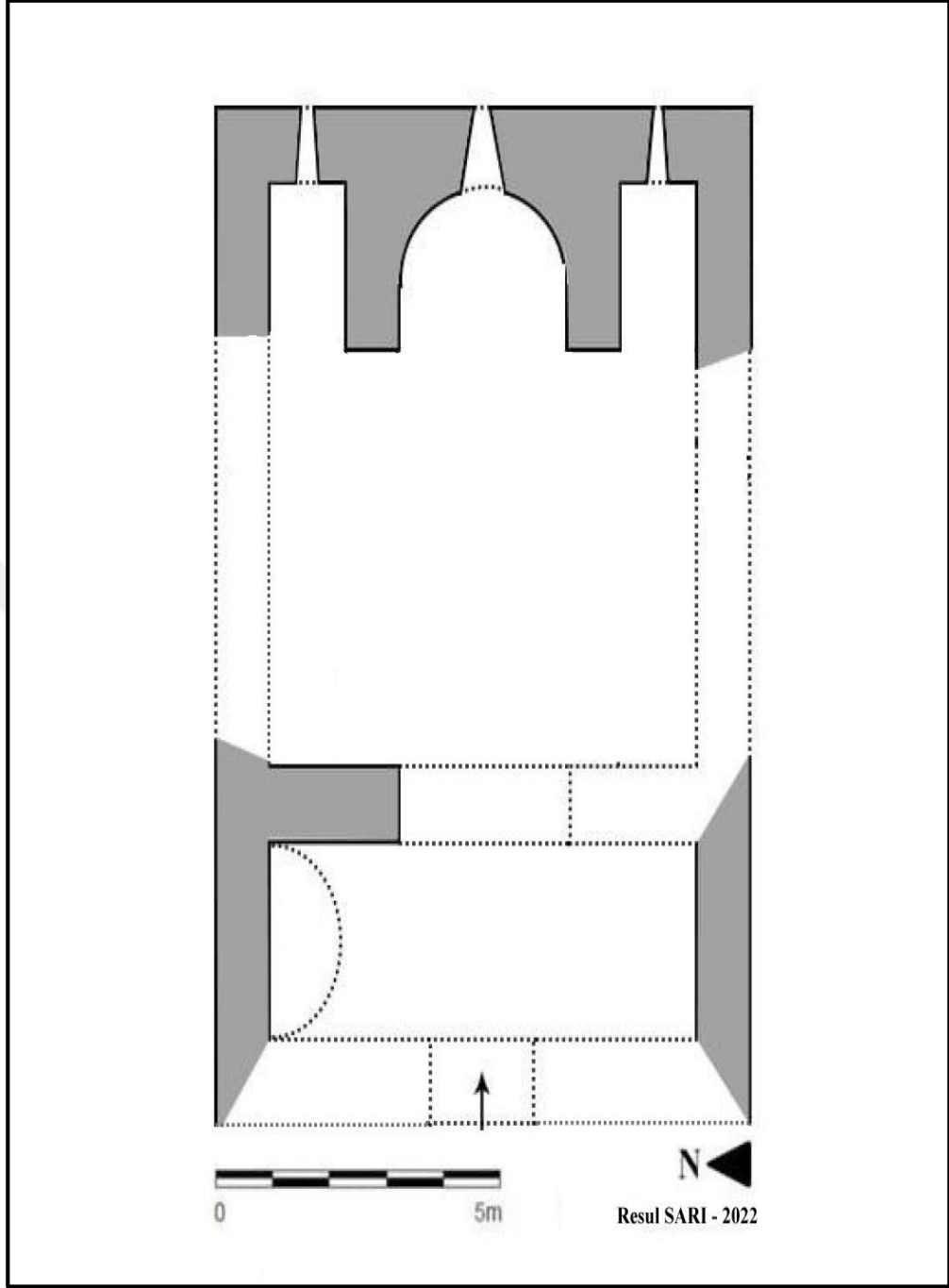

Harita 2: Elazığ Siyasi Haritası

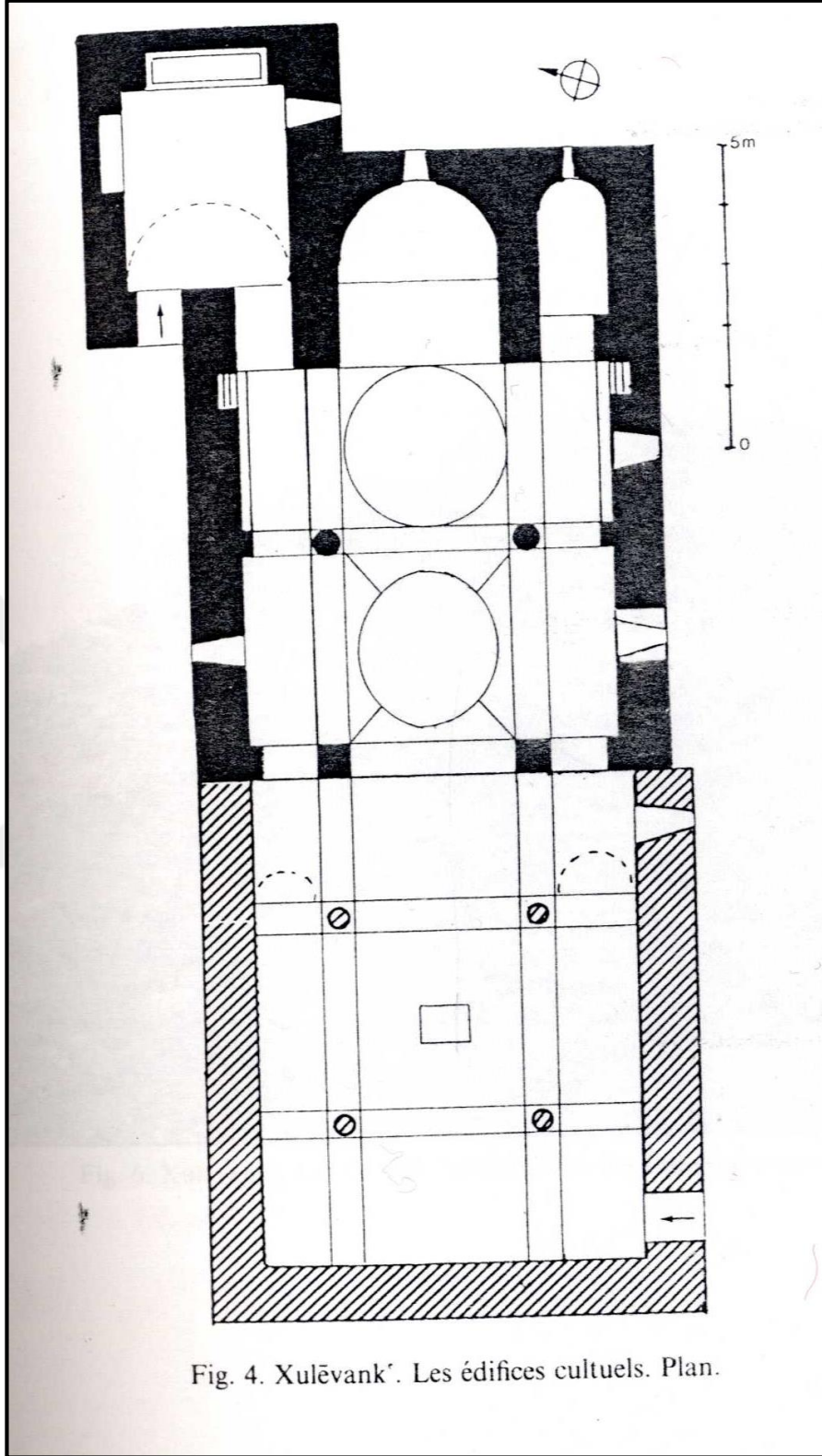
ÇİZİMLER

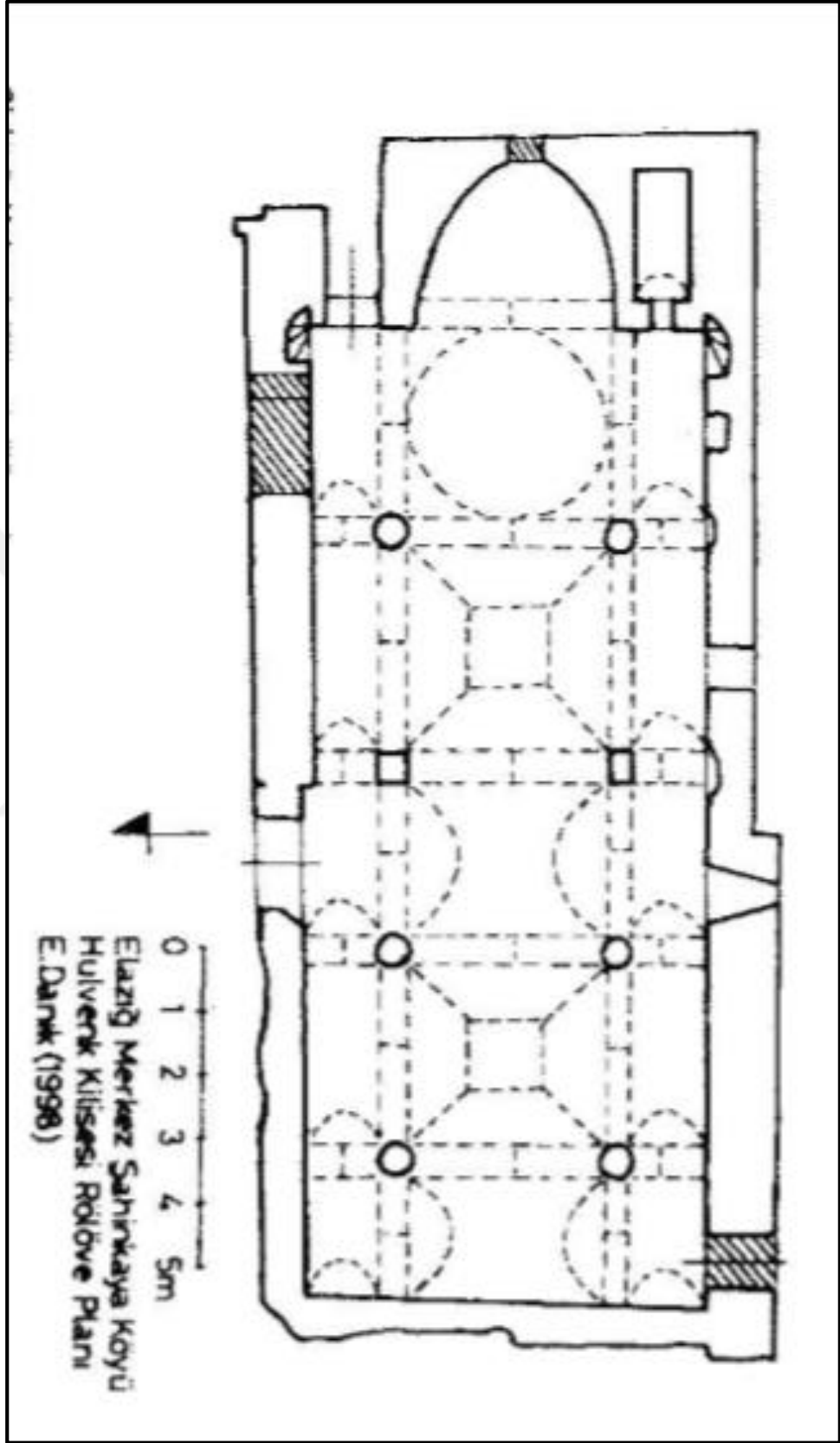
Çizim 1: Kovancılar ilçesi Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı Kilisesi
(<https://www.collectif2015.org/tr/> Erişim Tarihi: 06.09.2021) (J. M. Thierry'den)

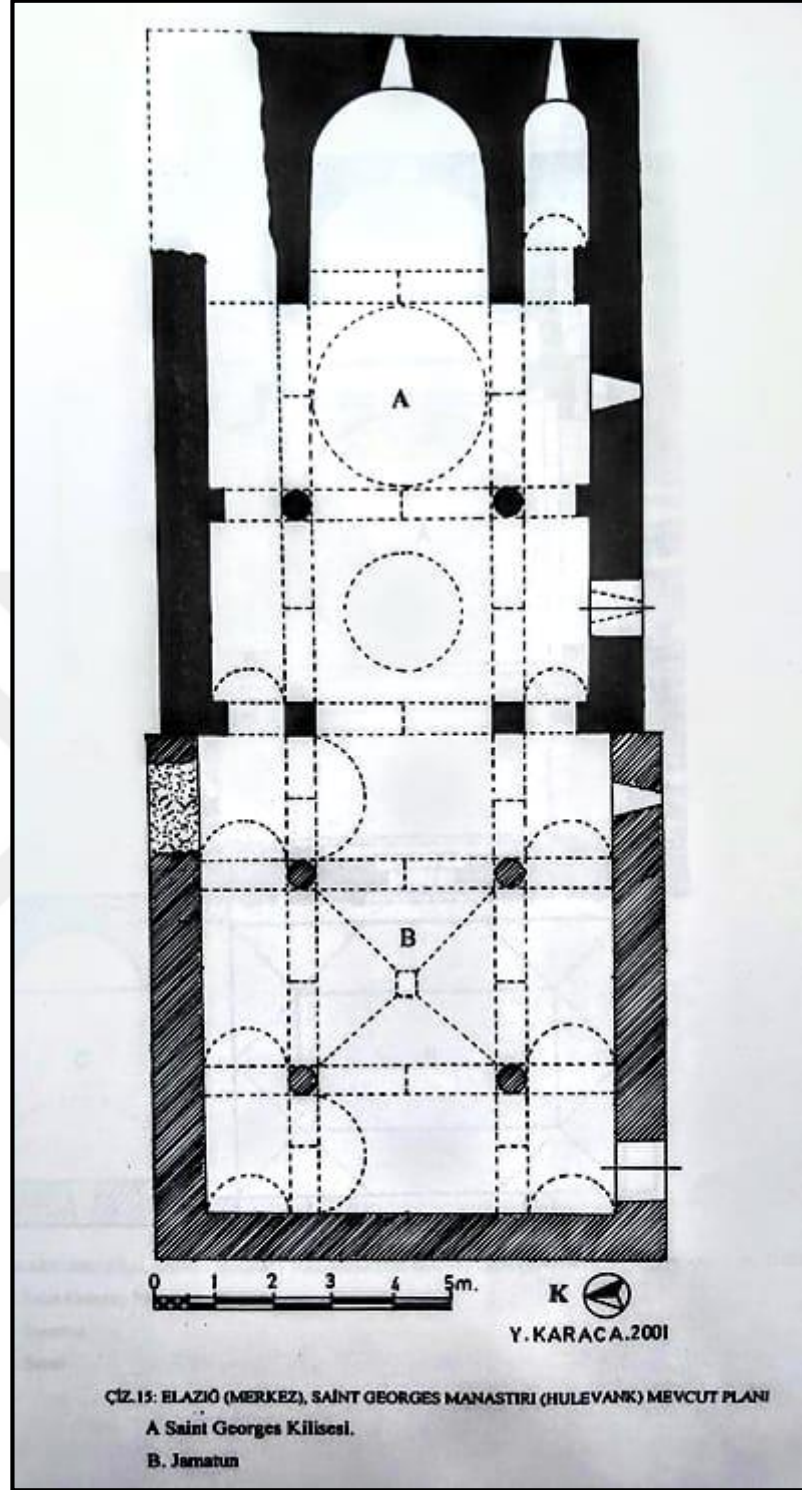
Çizim 2: Kovancılar ilçesi Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastırı Kilisesi mevcut planı

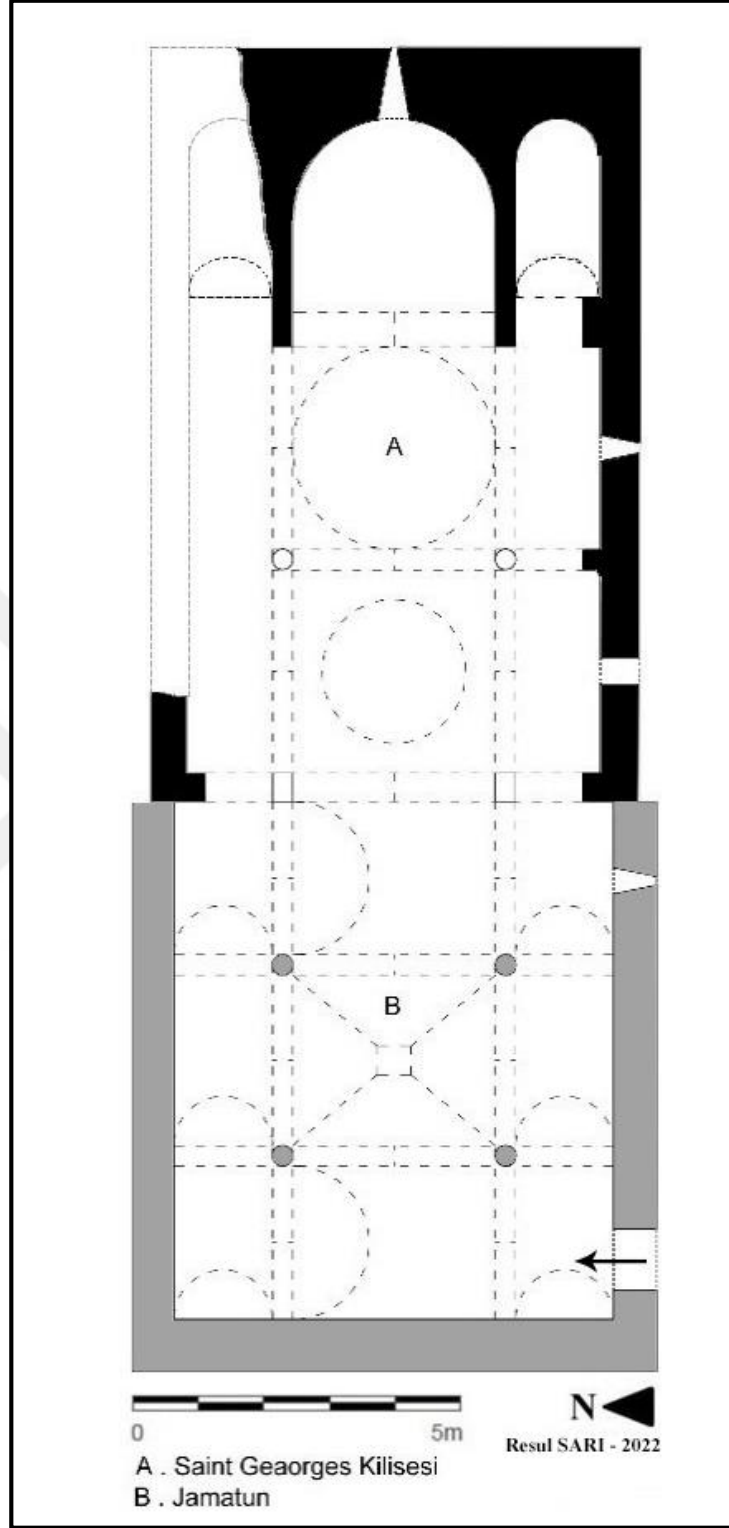
Çizim 3: Elazığ Merkez ilçesi Saint Georges (Hulevank) Manastırı Kilisesi
(Thierry, 1990 - 1991)

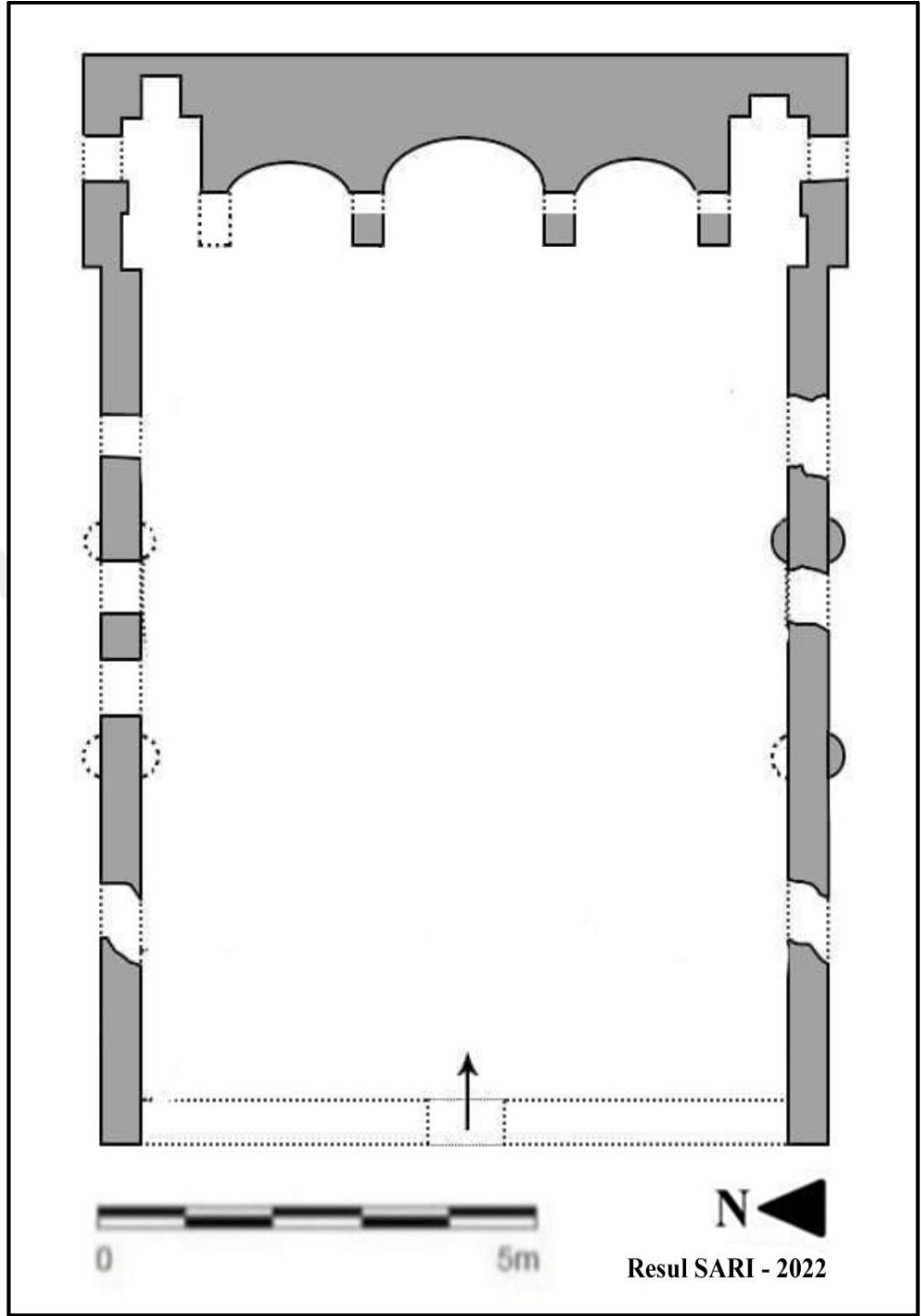
Çizim 4: Elazığ Merkez ilçesi Saint Georges (Hulevank) Manastırı Kilisesi (Danık, 1998)

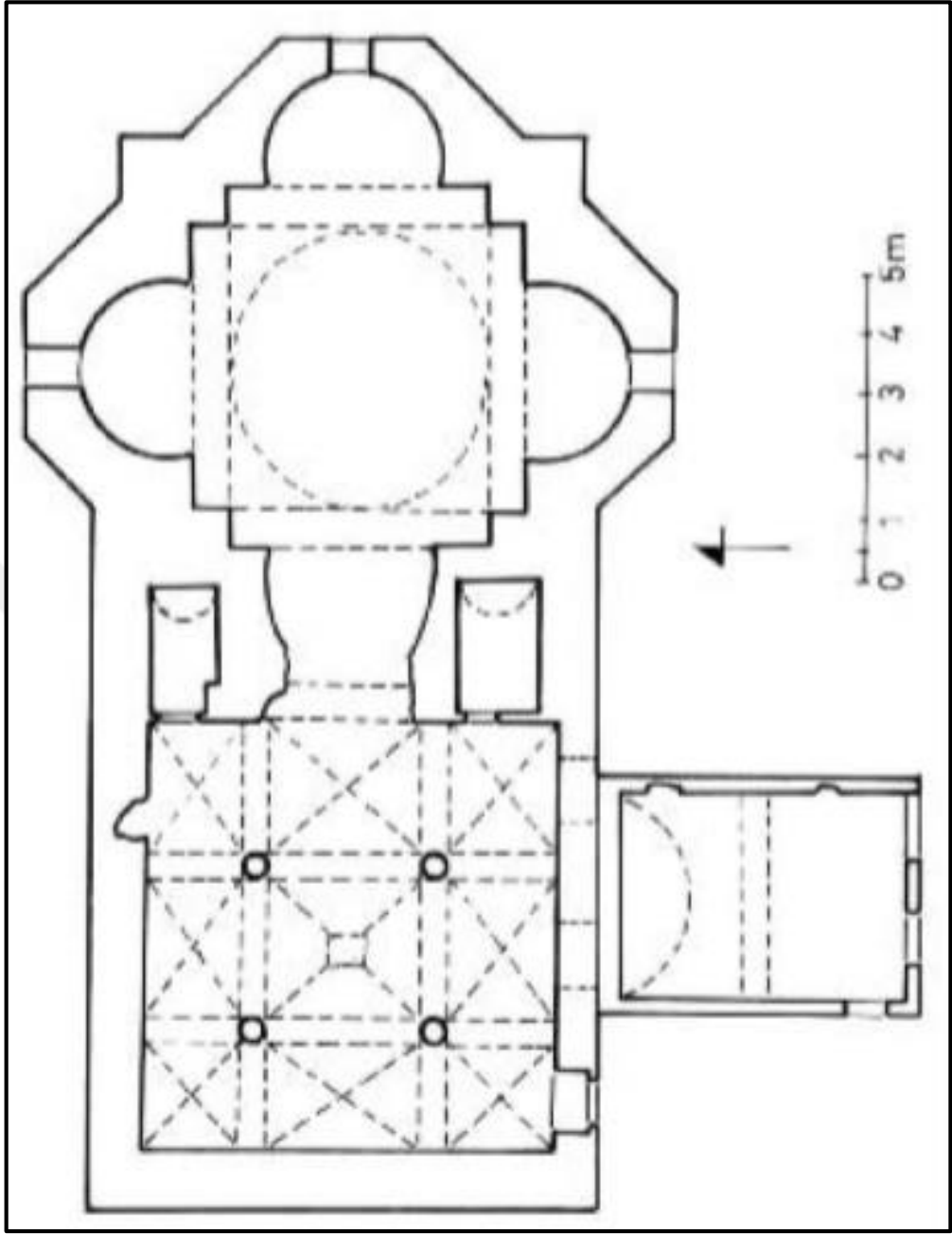
Çizim 5: Elazığ Merkez ilçesi Saint Georges (Hulevank) Manastırı Kilisesi (Karaca, 2004)

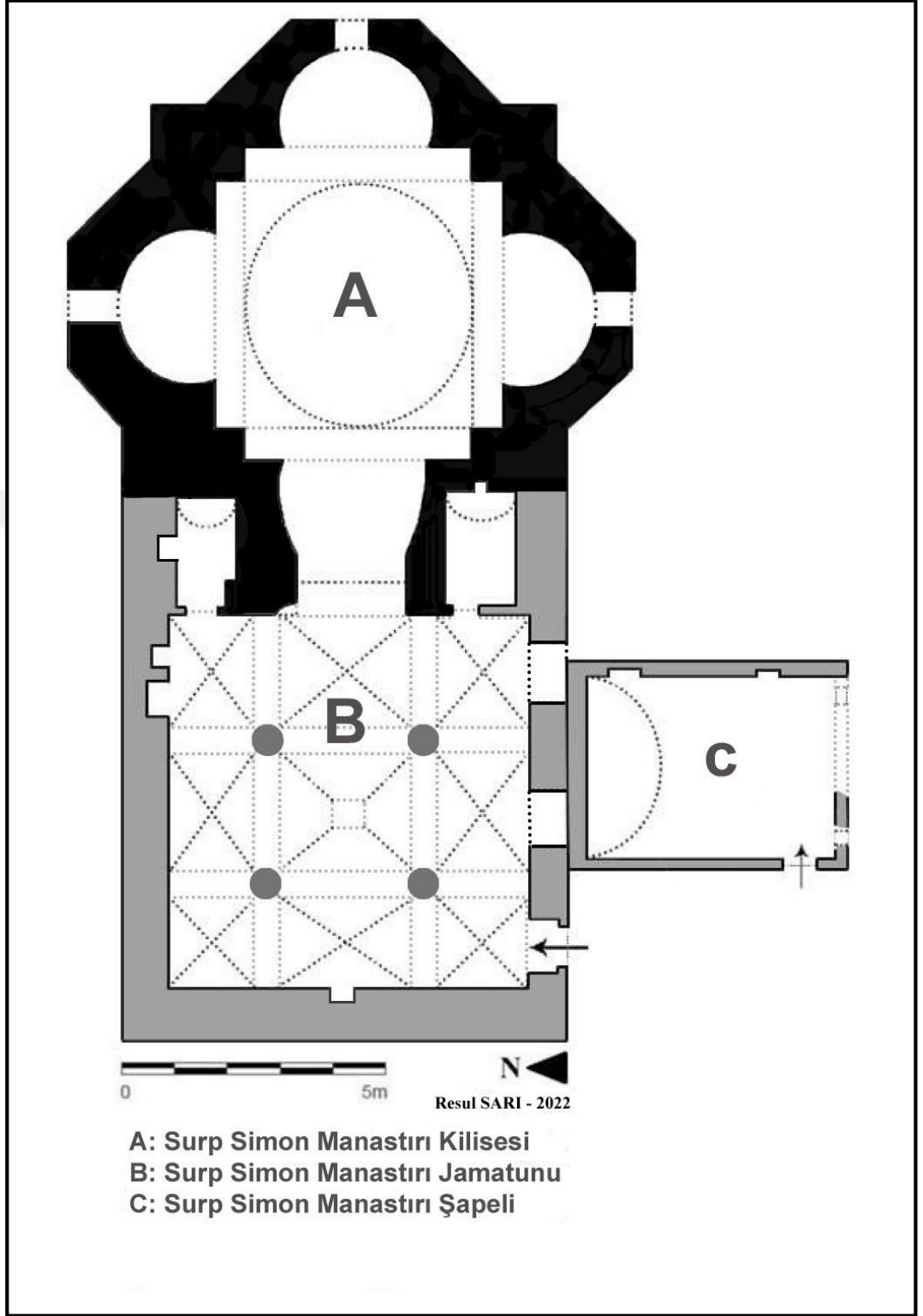
Çizim 6: Elazığ Merkez ilçesi Saint Georges (Hulevank) Manastırı Kilisesi mevcut planı

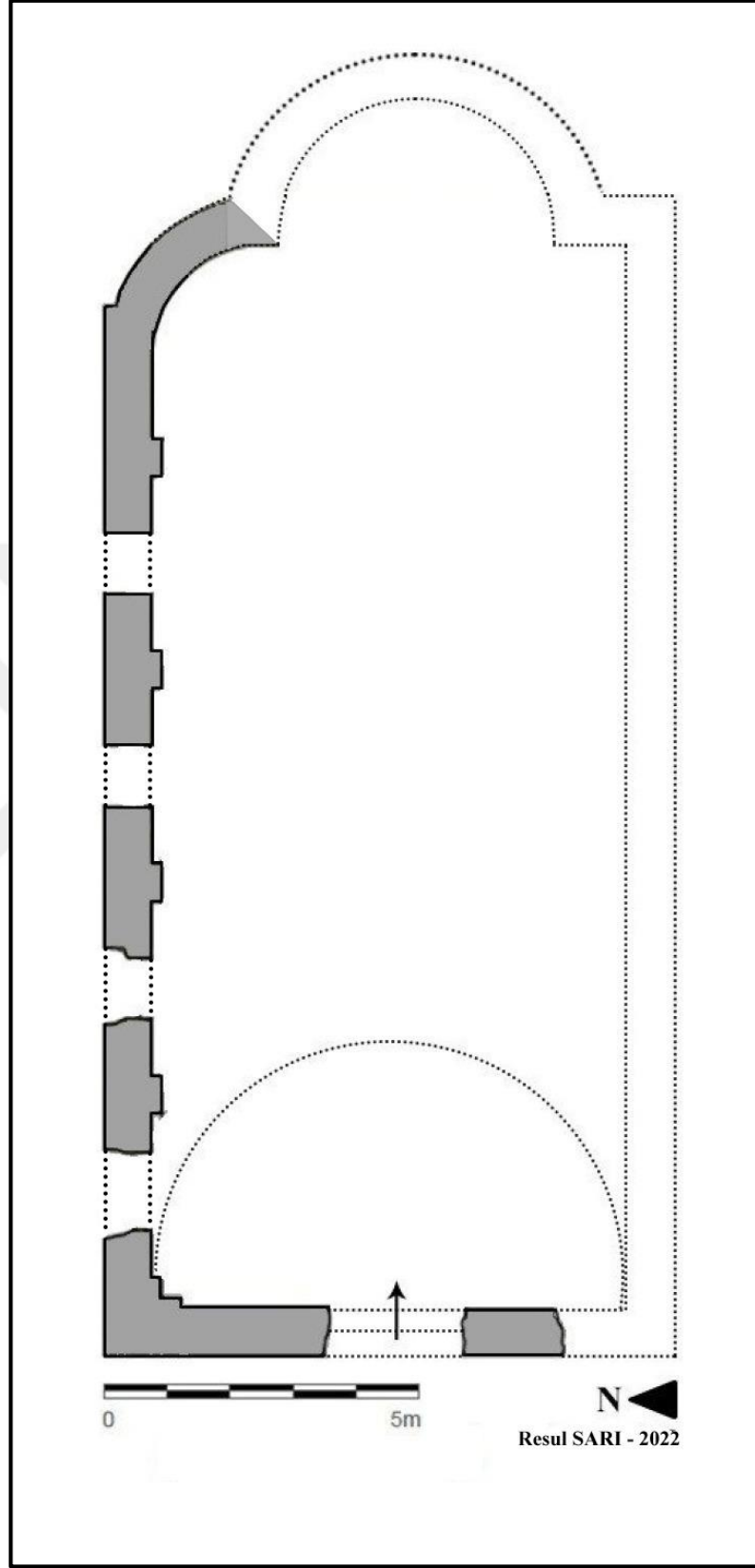
Çizim 7: Elazığ Merkez ilçesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi

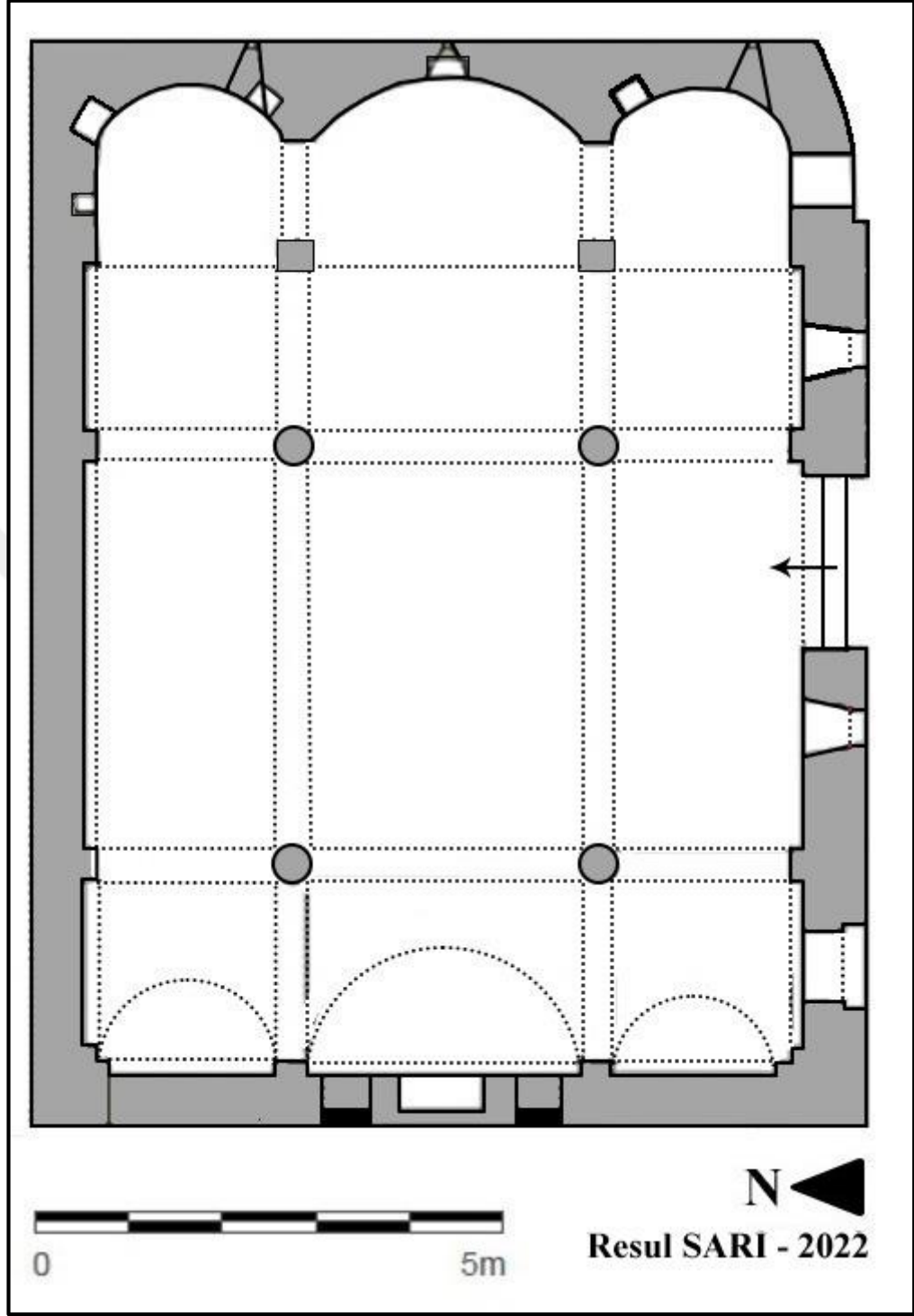
Çizim 8: Elazığ Merkez ilçesi Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi (Danık, 2003)

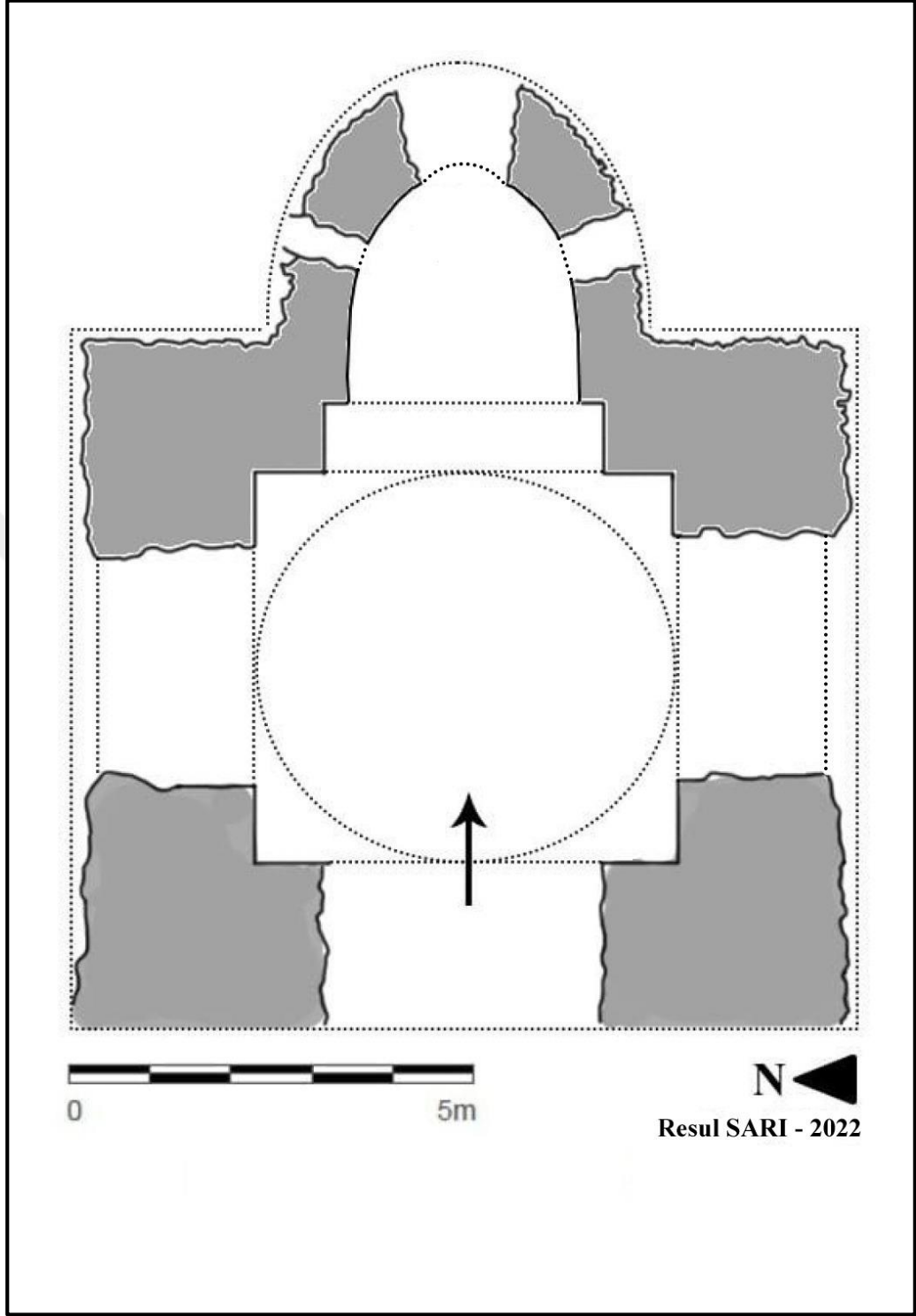
Çizim 9: Elazığ Merkez ilçesi Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi mevcut planı

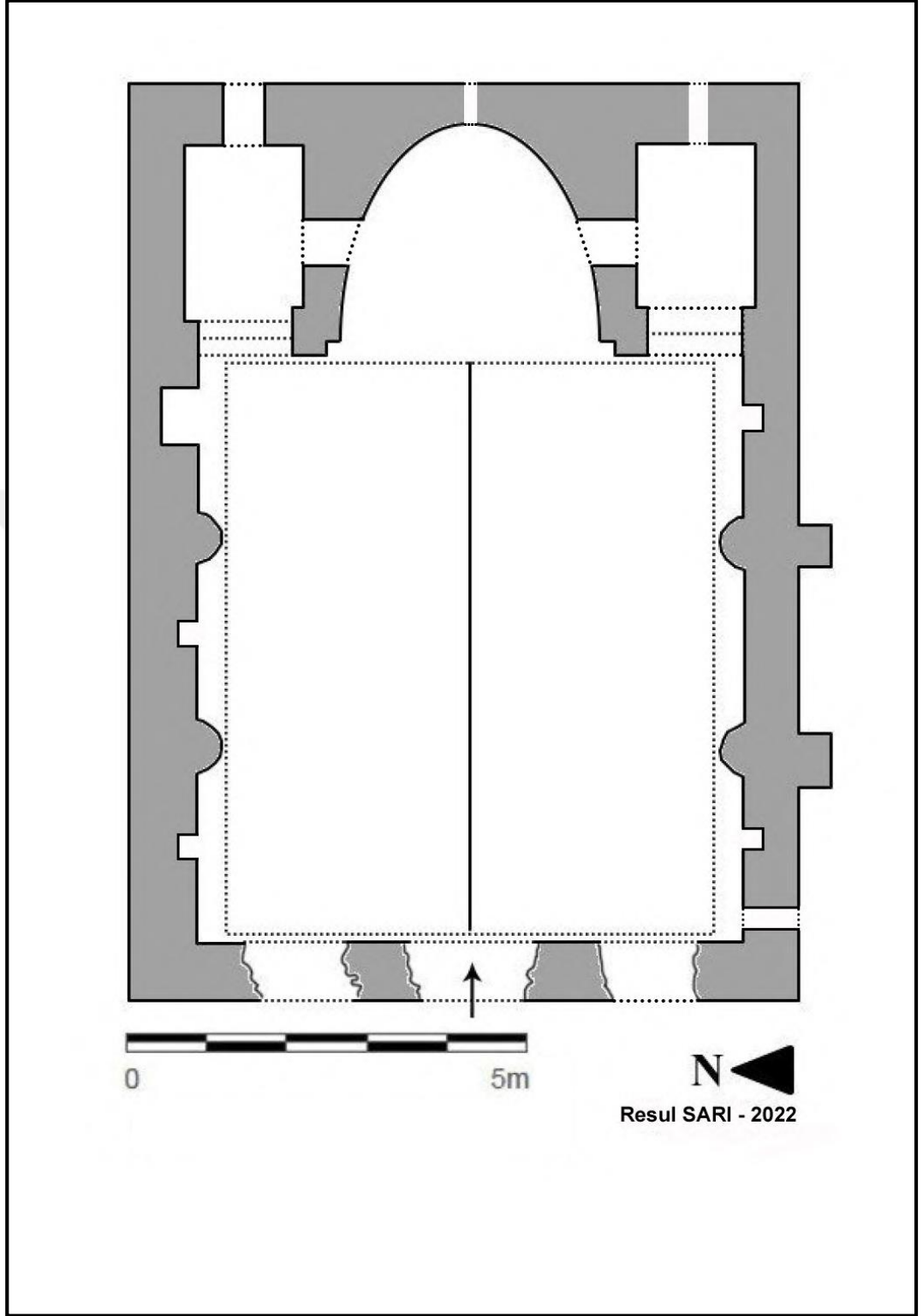
Çizim 10: Ağın ilçesi Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi

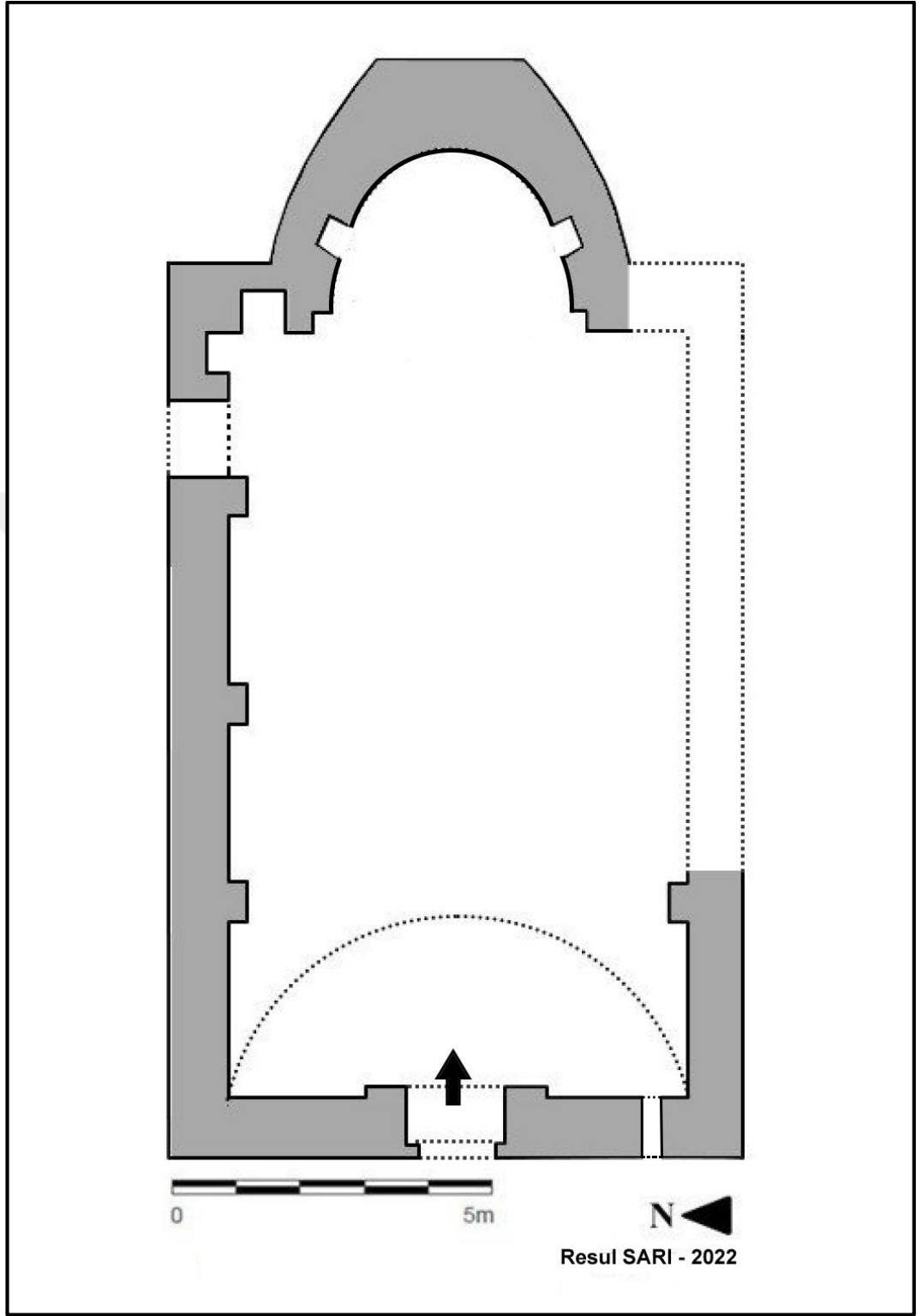
Çizim 11: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi

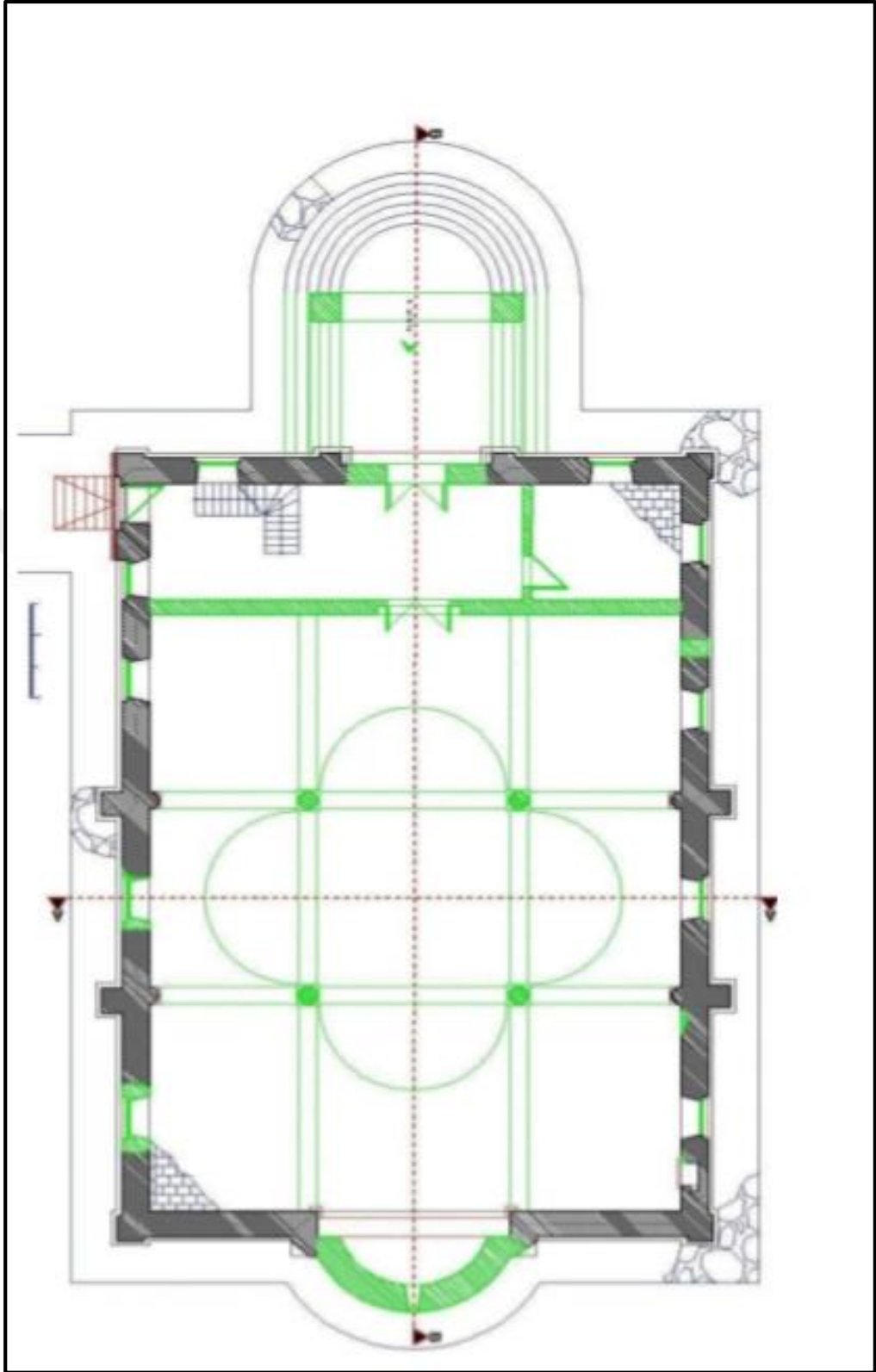
Çizim 12: Kovancılar ilçesi Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi

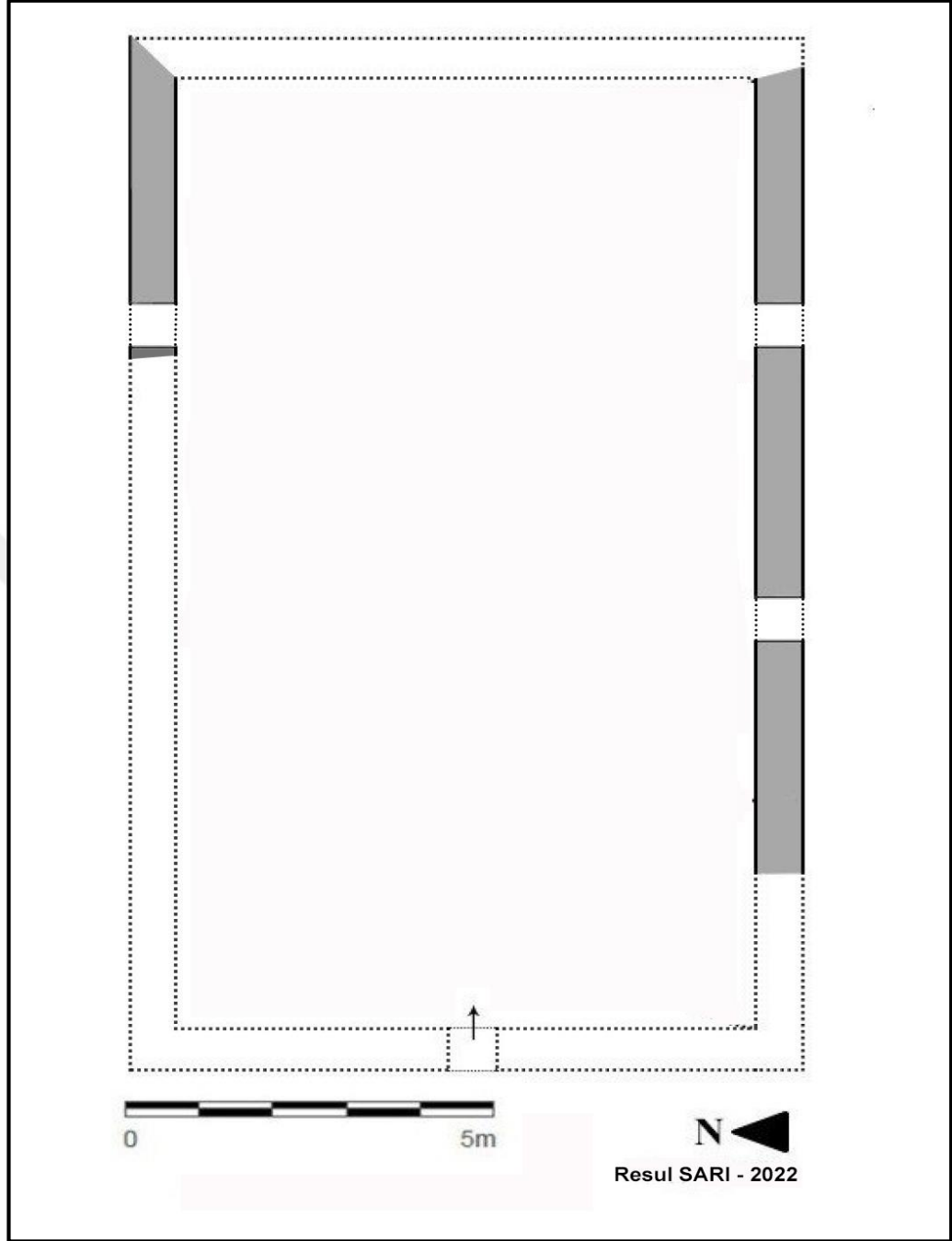
Çizim 13: Kovancılar ilçesi Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi

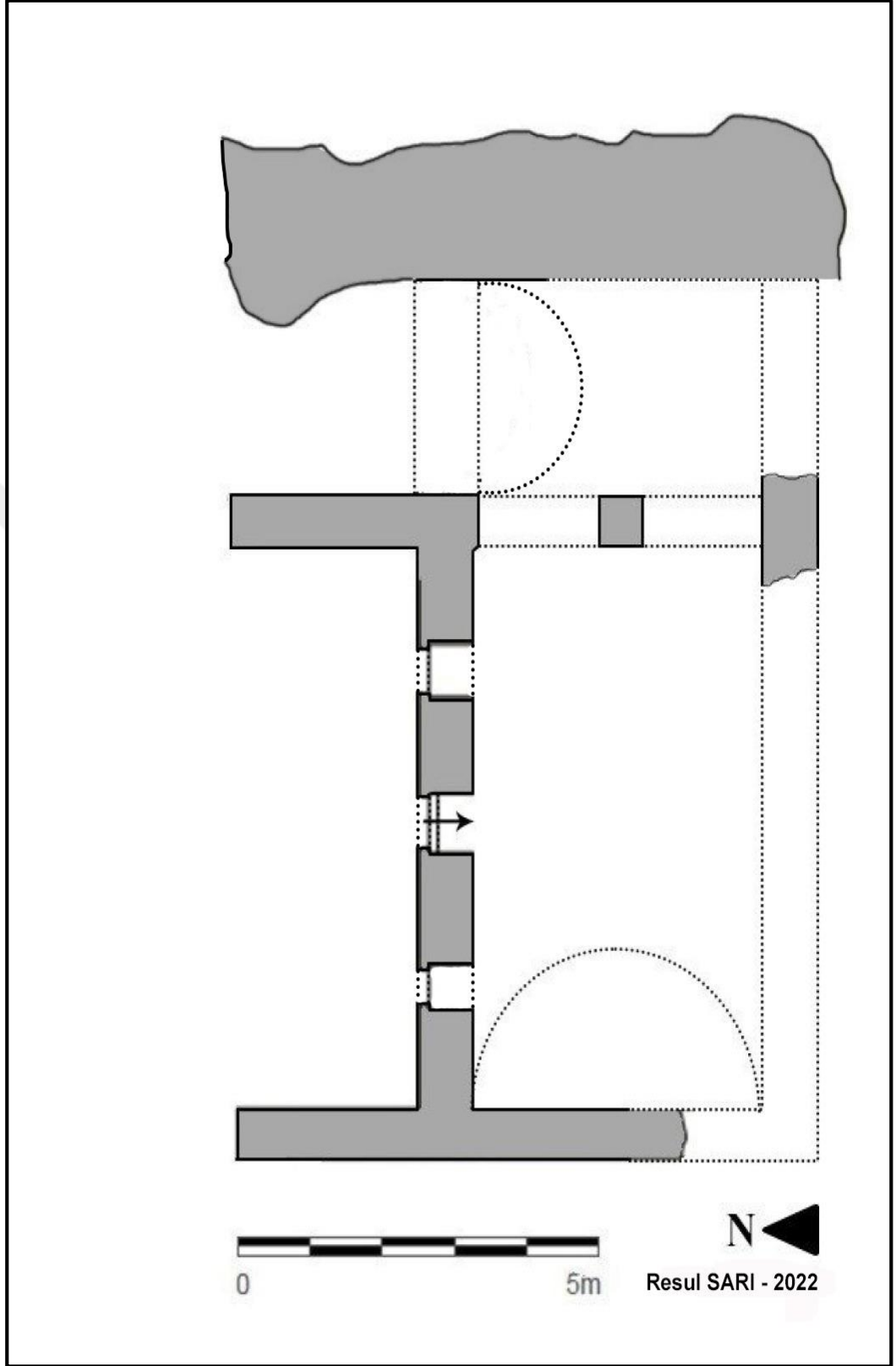
Çizim 14: Kovancılar ilçesi Surp Kevork Kilisesi

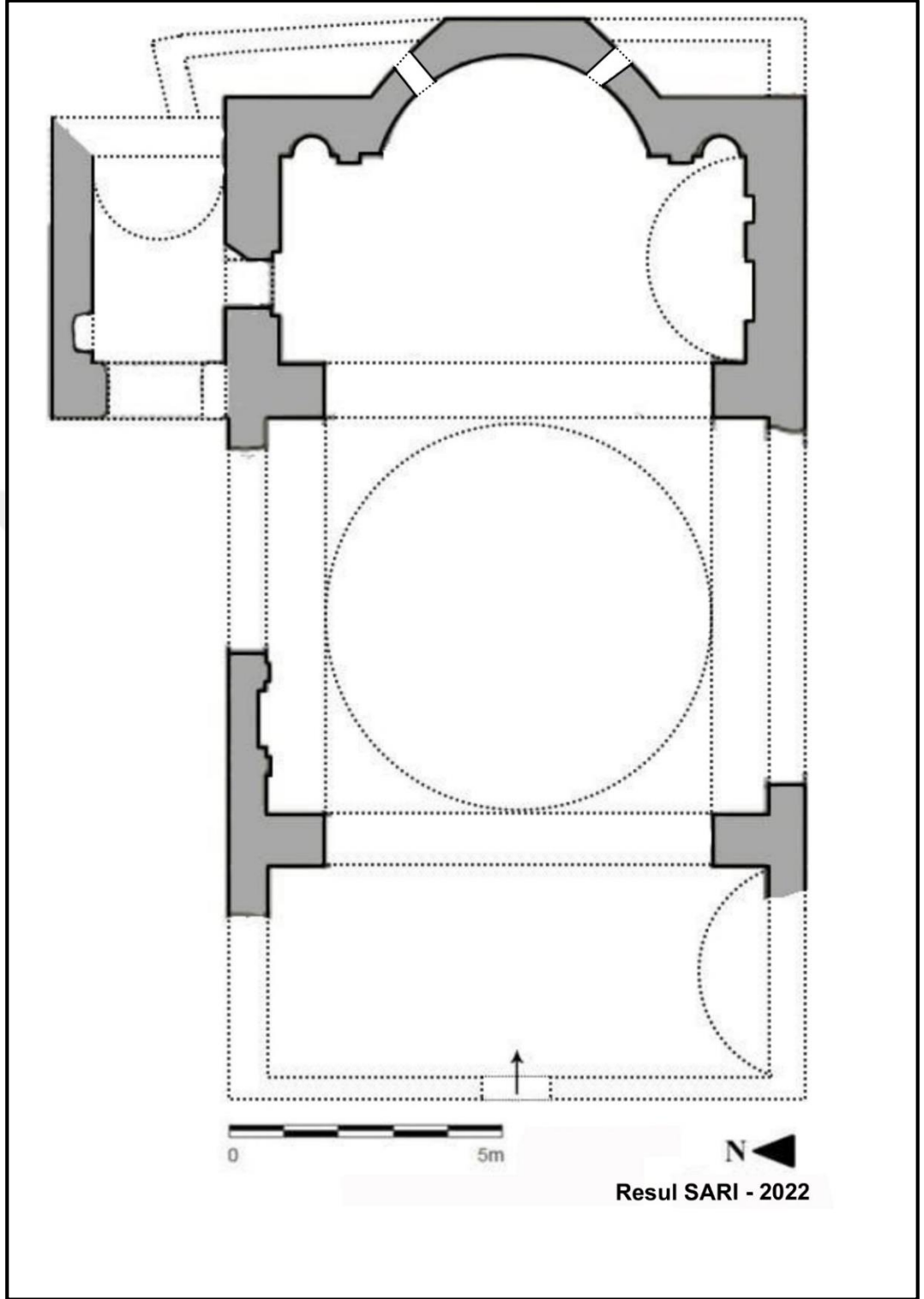
Çizim 15: Merkez ilçesi Protestan Kilisesi (Öztürk, 2022)

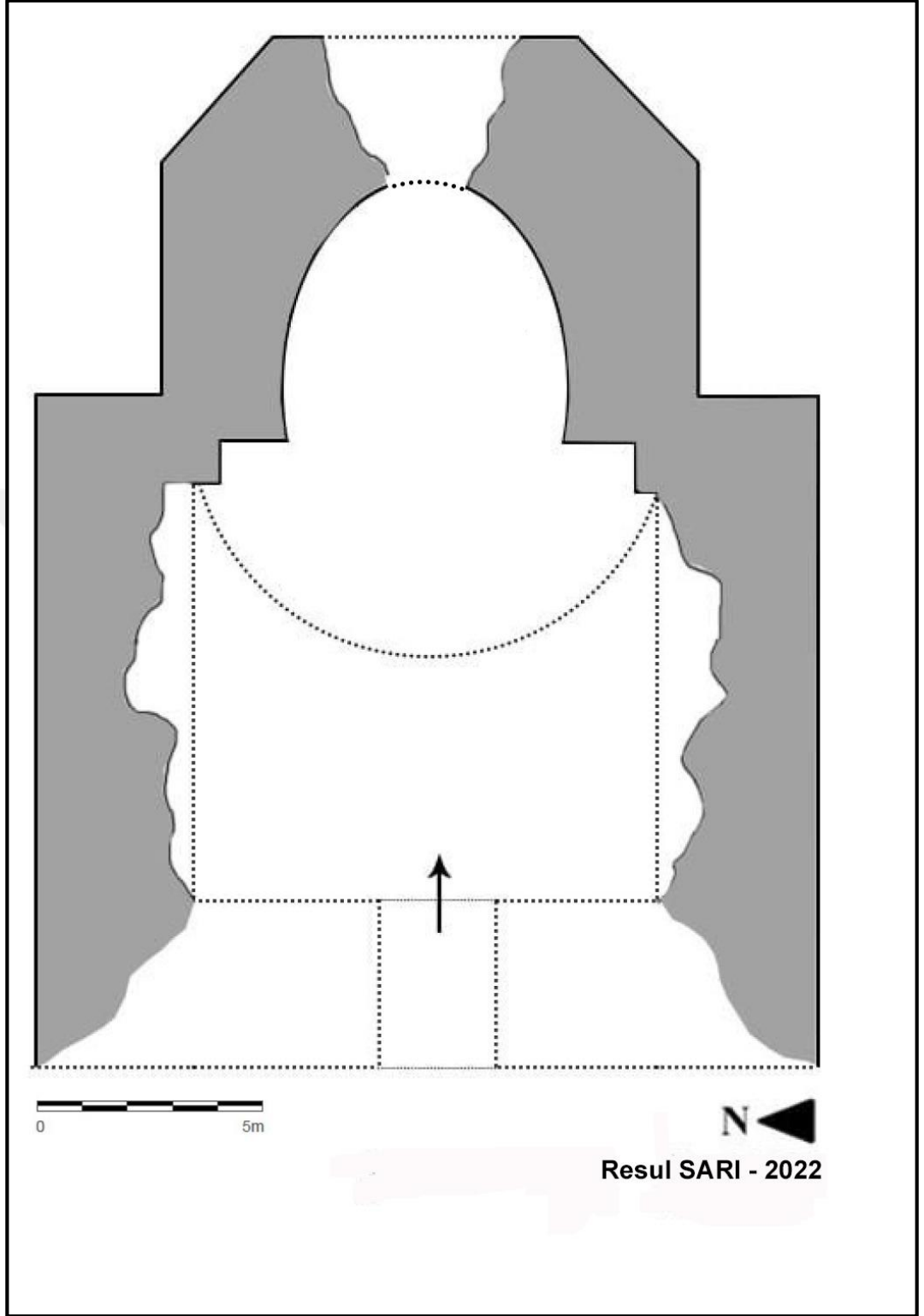
Çizim 16: Merkez ilçesi Surp Hagop Kilisesi

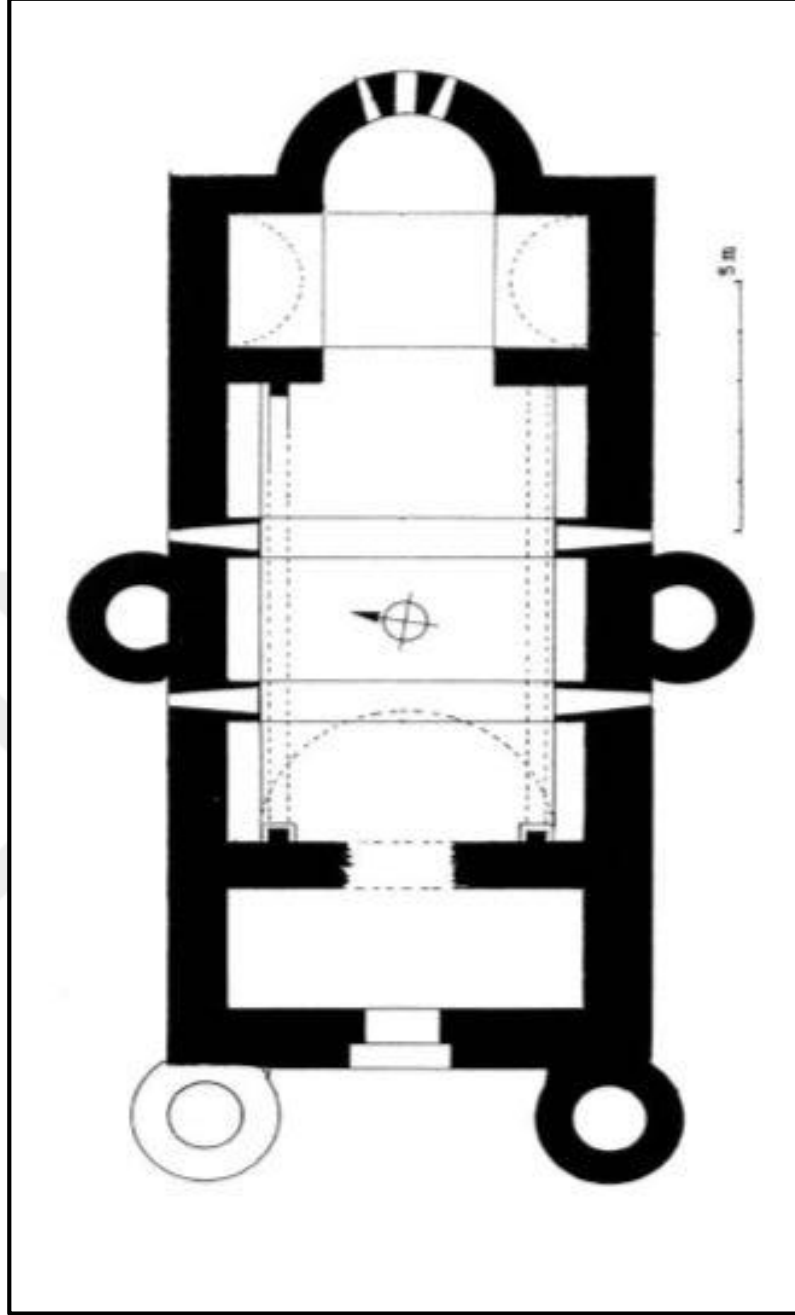
Çizim 17: Palu ilçesi Kindik Kilisesi

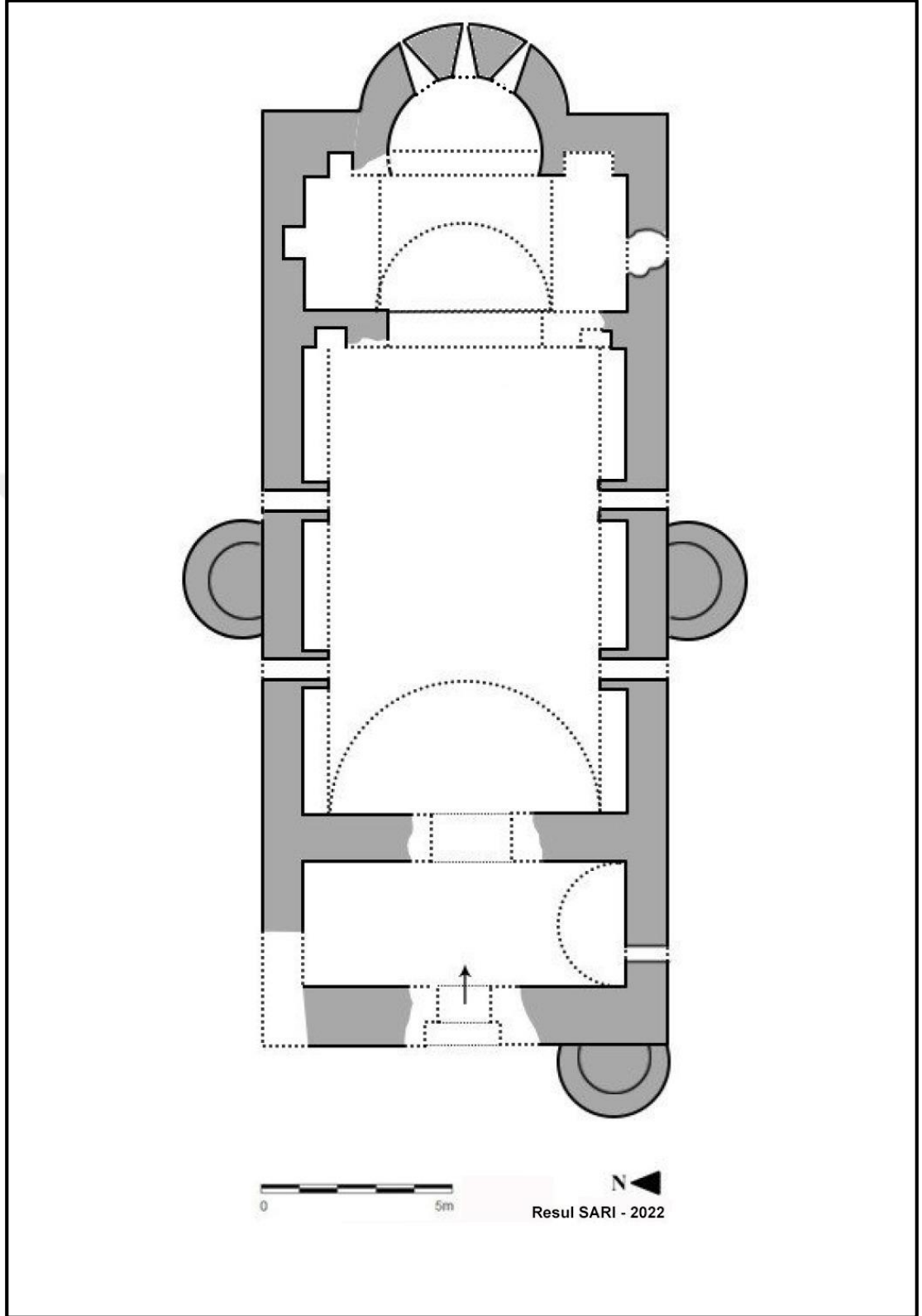
Çizim 18: Palu ilçesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi

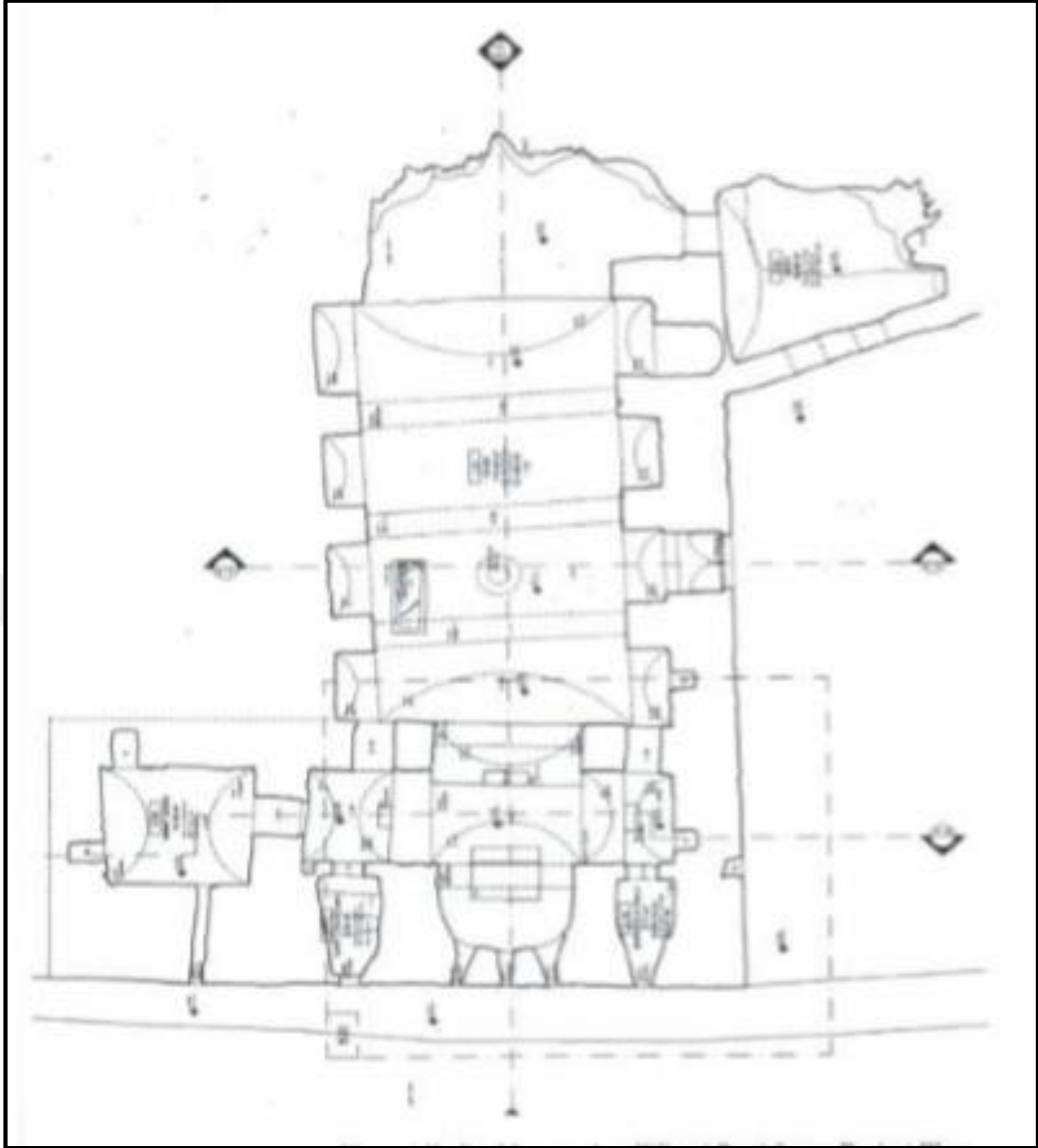
Çizim 19: Palu ilçesi Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi

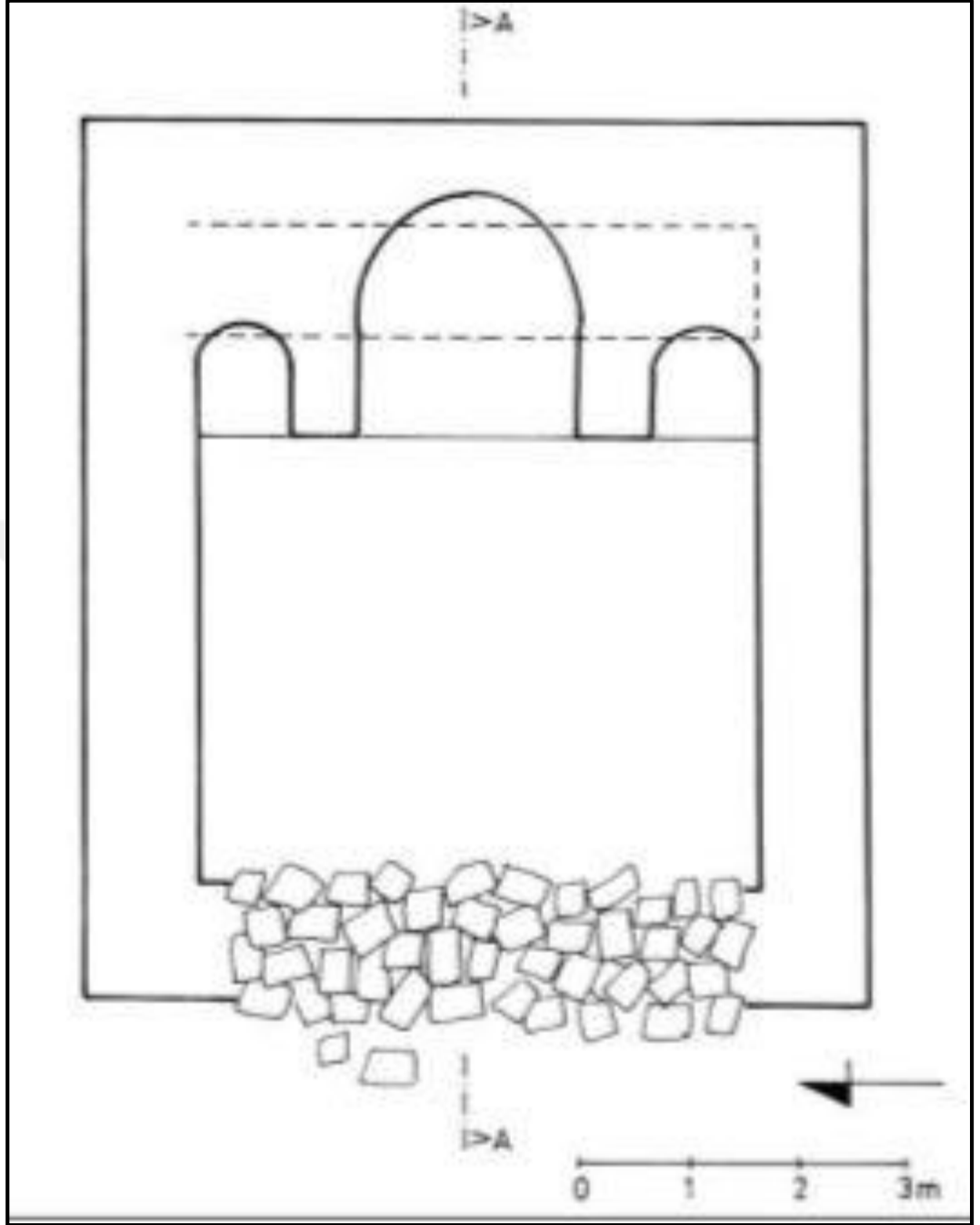
Çizim 20 Baskil ilçesi Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastırı Kilisesi (Thierry. 1993)

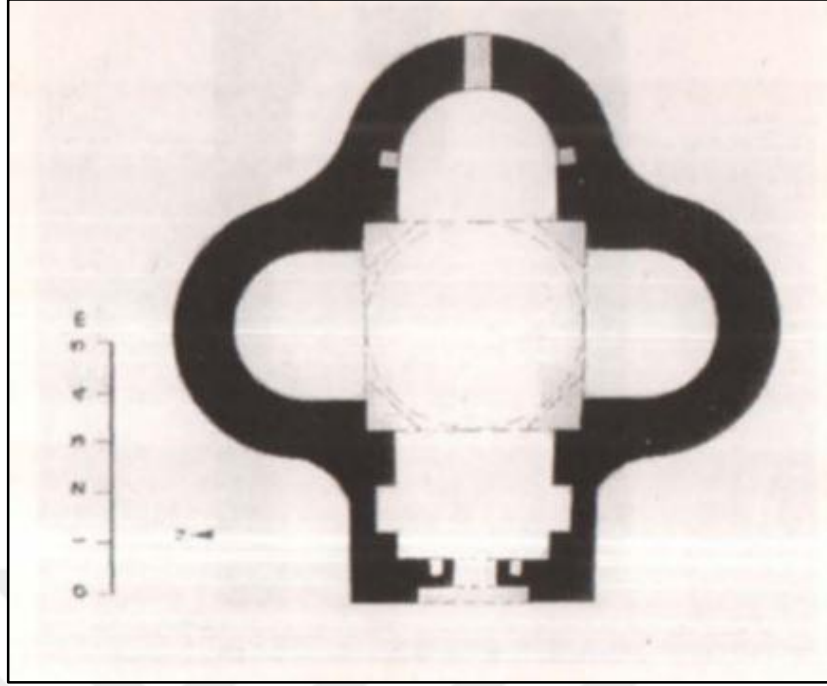
Çizim 21: Baskil ilçesi Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastırı Kilisesi mevcut planı

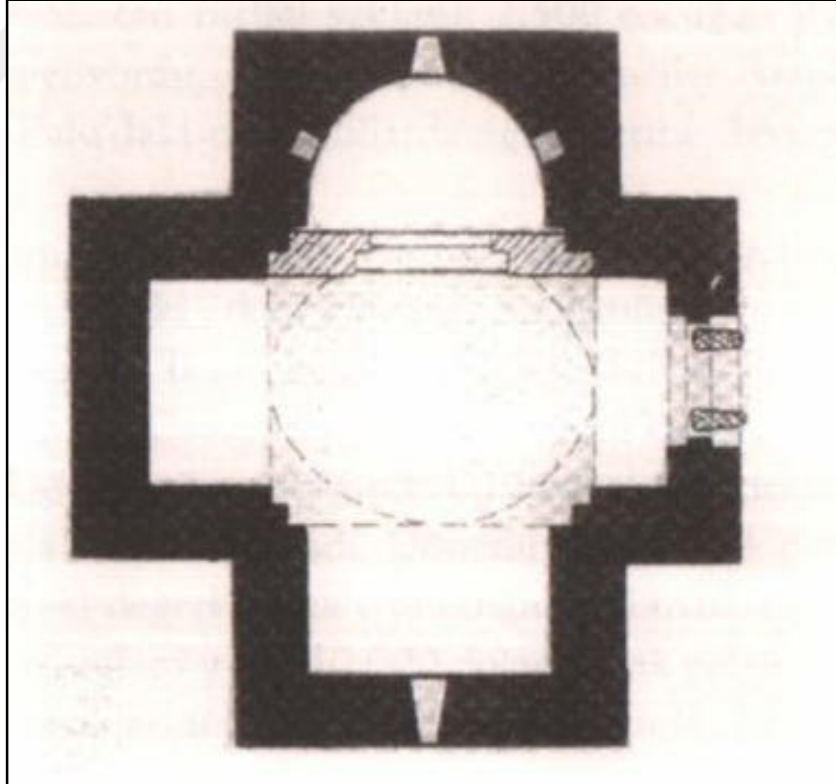
Çizim 22: Merkez ilçesi Meryem Ana Kilisesi (Tanoğlu. 2013)

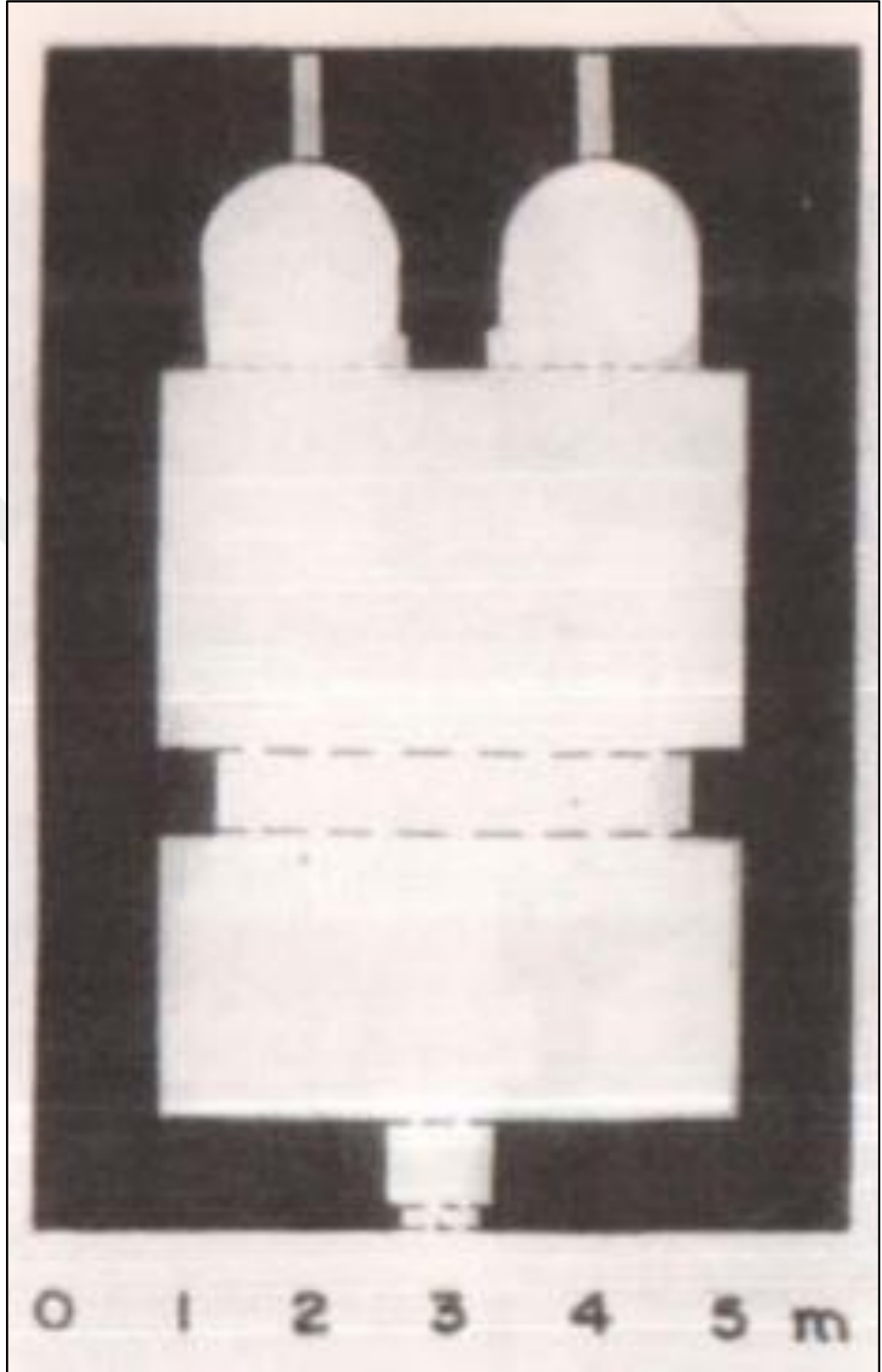
Çizim 23: Merkez ilçesi Surp Mikail Kilisesi (Danık. 2004)

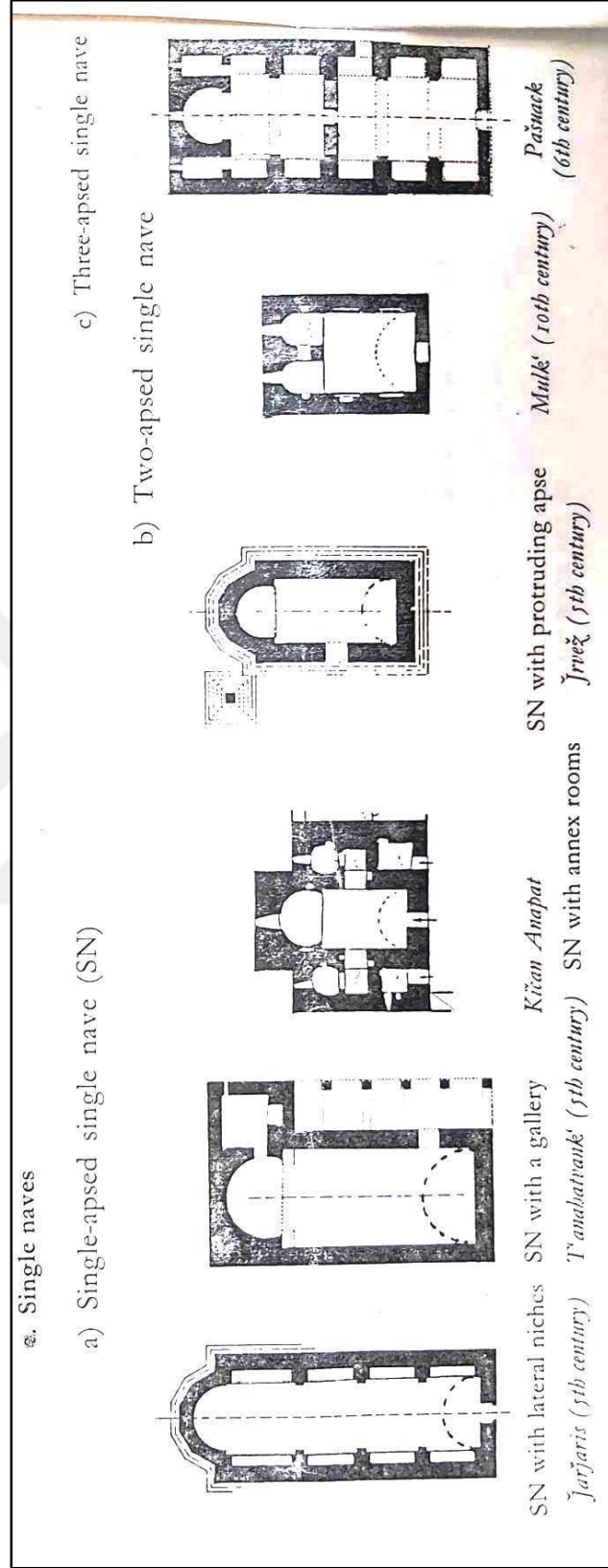
Çizim 24: Til 1 Nolu Kilise (Hovannisian. 2017)

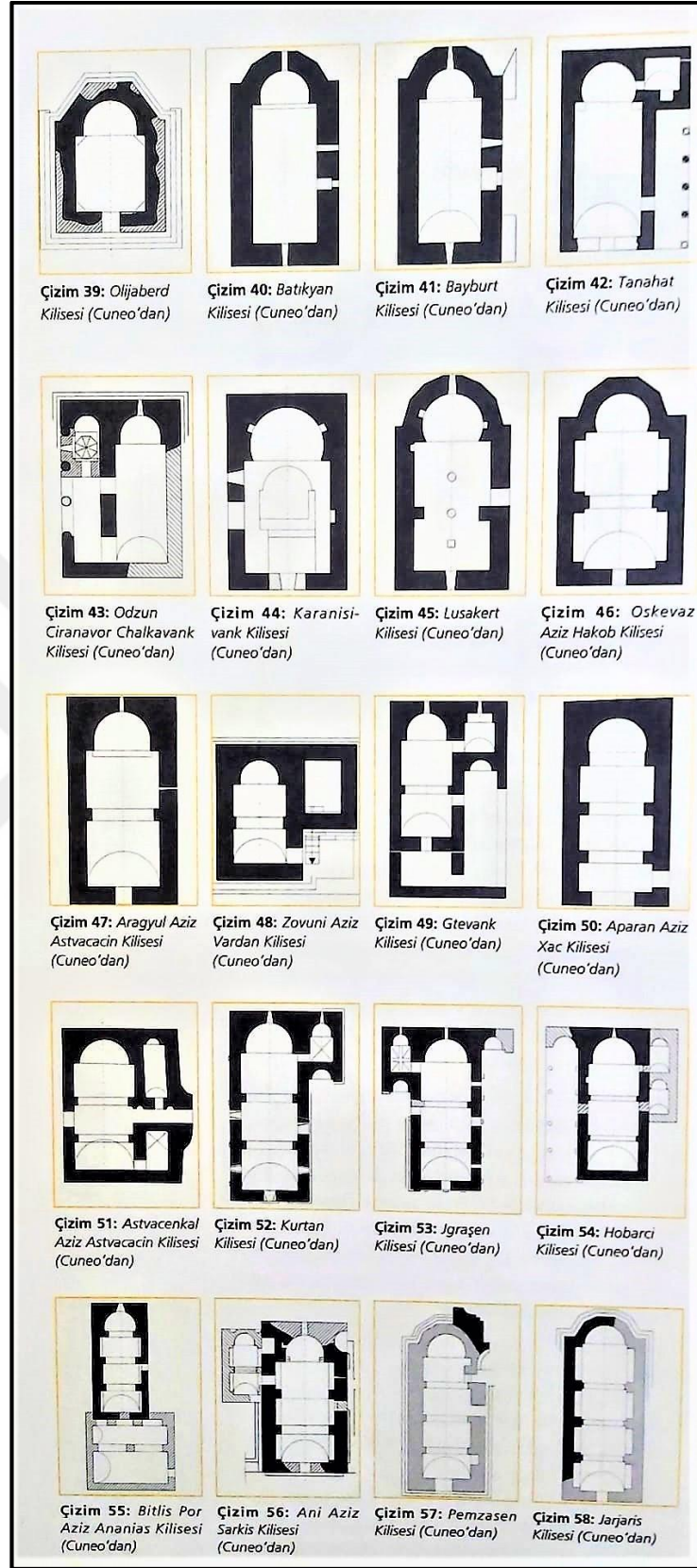
Çizim 25: Til 2 Nolu Kilise (Hovannisian. 2017)

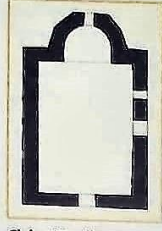
Çizim 26: Til 2 Nolu Kilise (Hovannisian. 2017)

Çizim 27: 5. - 6. yy da yapılmış Ermeni dini mimarisine ait tek nefli kilise örnekleri
(Thierry- Donabedian. 1989)

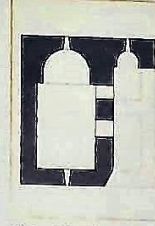
Çizim 28: Ermeni dini mimarisine ait tek nefli kilise örnekleri (Bayram. 2005)

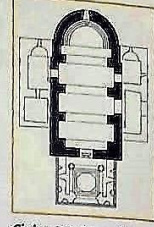
Çizim 22: Akaurta
Kilisesi (Beridze 1974)

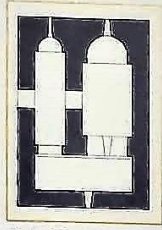
Çizim 23: Katshi
Kilisesi (Beridze 1981)

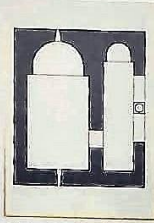
Çizim 24: Akveneba
Kilisesi (Beridze 1974)

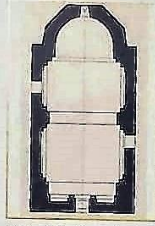
Çizim 25: Dmanisi
Kilisesi (Beridze 1974)

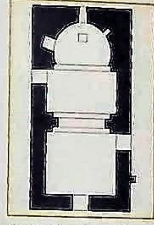
Çizim 26: Tetriskaro
Kilisesi (Beridze 1981)

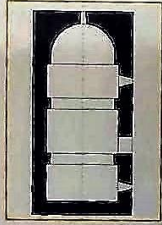
Çizim 27: Kuşhi Dzveli
Oltisi Kilisesi (Beridze
1974)

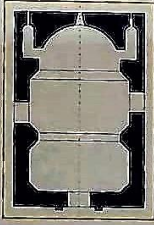
Çizim 28: Koussireti
Kilisesi (Beridze 1981)

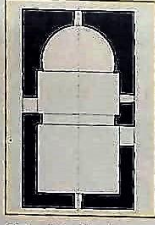
Çizim 29: Kemerti
Kilisesi (Beridze 1981)

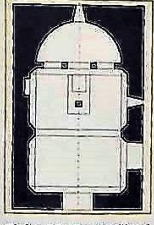
Çizim 30: Chepiaki
Kilisesi (Beridze 1981)

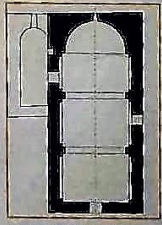
Çizim 31: Ekvevi
Kilisesi (Beridze 1981)

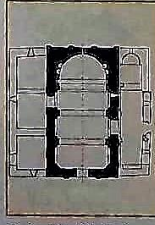
Çizim 32: Alandza
Kilisesi (Beridze 1981)

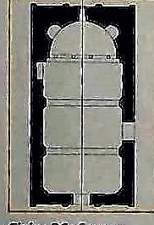
Çizim 33: Speti Kilisesi
(Beridze 1981)

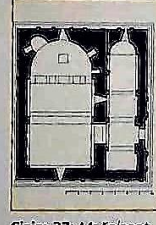
Çizim 34: Khvilicha
Kilisesi (Beridze 1981)

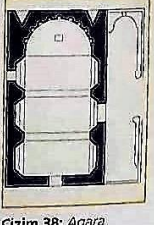
Çizim 35: Kthsisli
Kilisesi (Beridze 1981)

Çizim 36: Savane
Kilisesi (Beridze 1981)

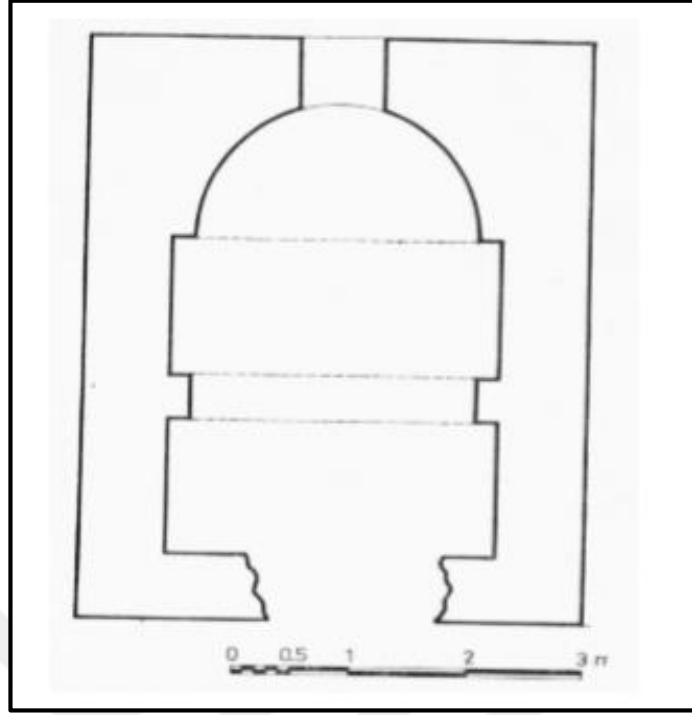

Çizim 37: Mağalaant
Kilisesi (Beridze 1974)

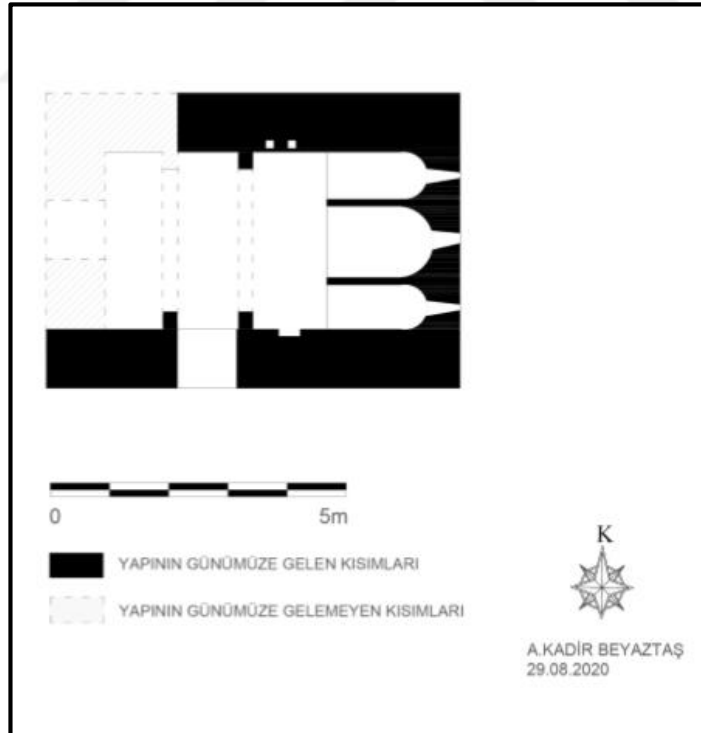

Çizim 38: Agara
Kilisesi (Beridze 1981)

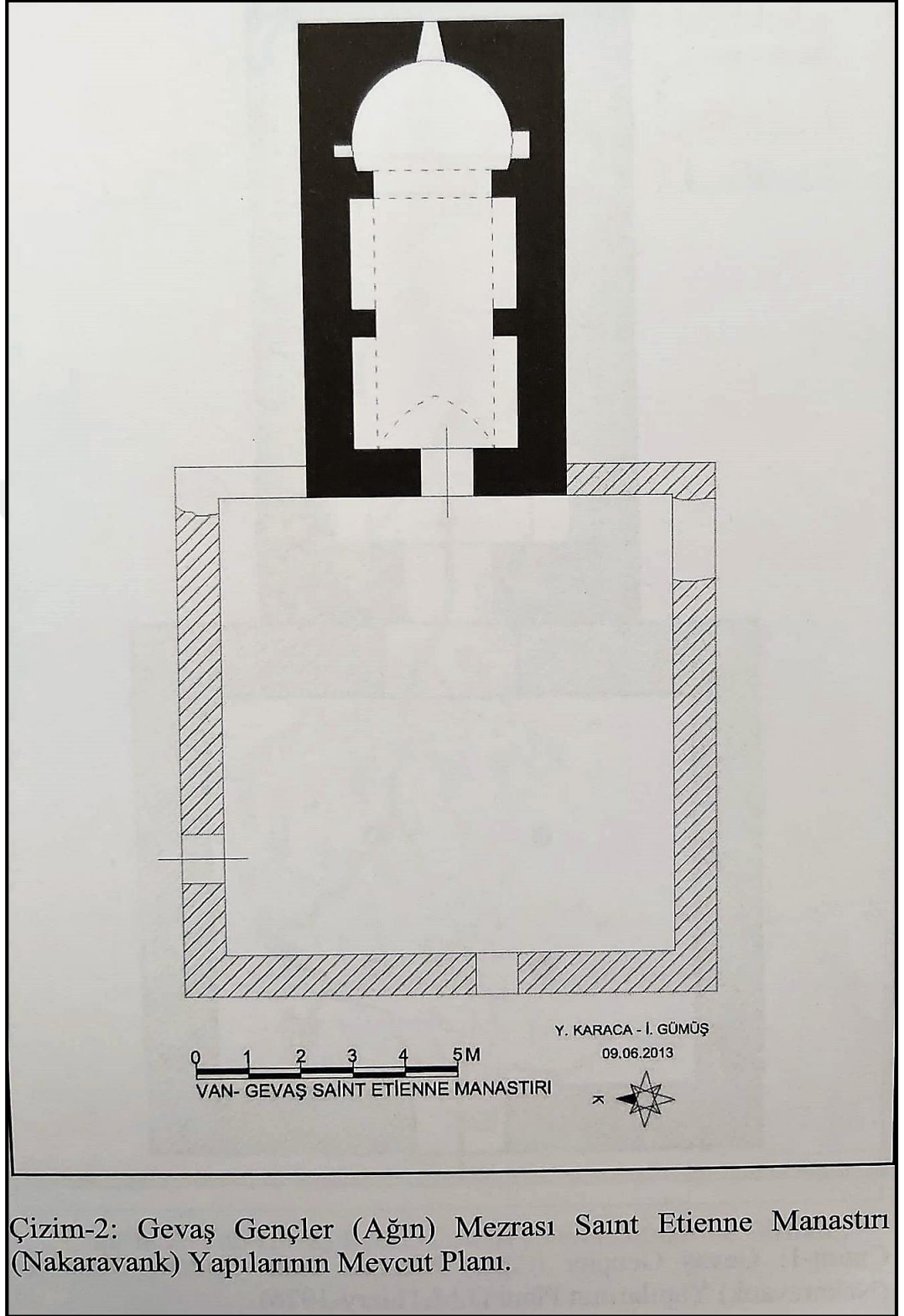
Çizim 29: Gürcü dini mimarisine ait tek nefli kilise örnekleri (Bayram. 2005)

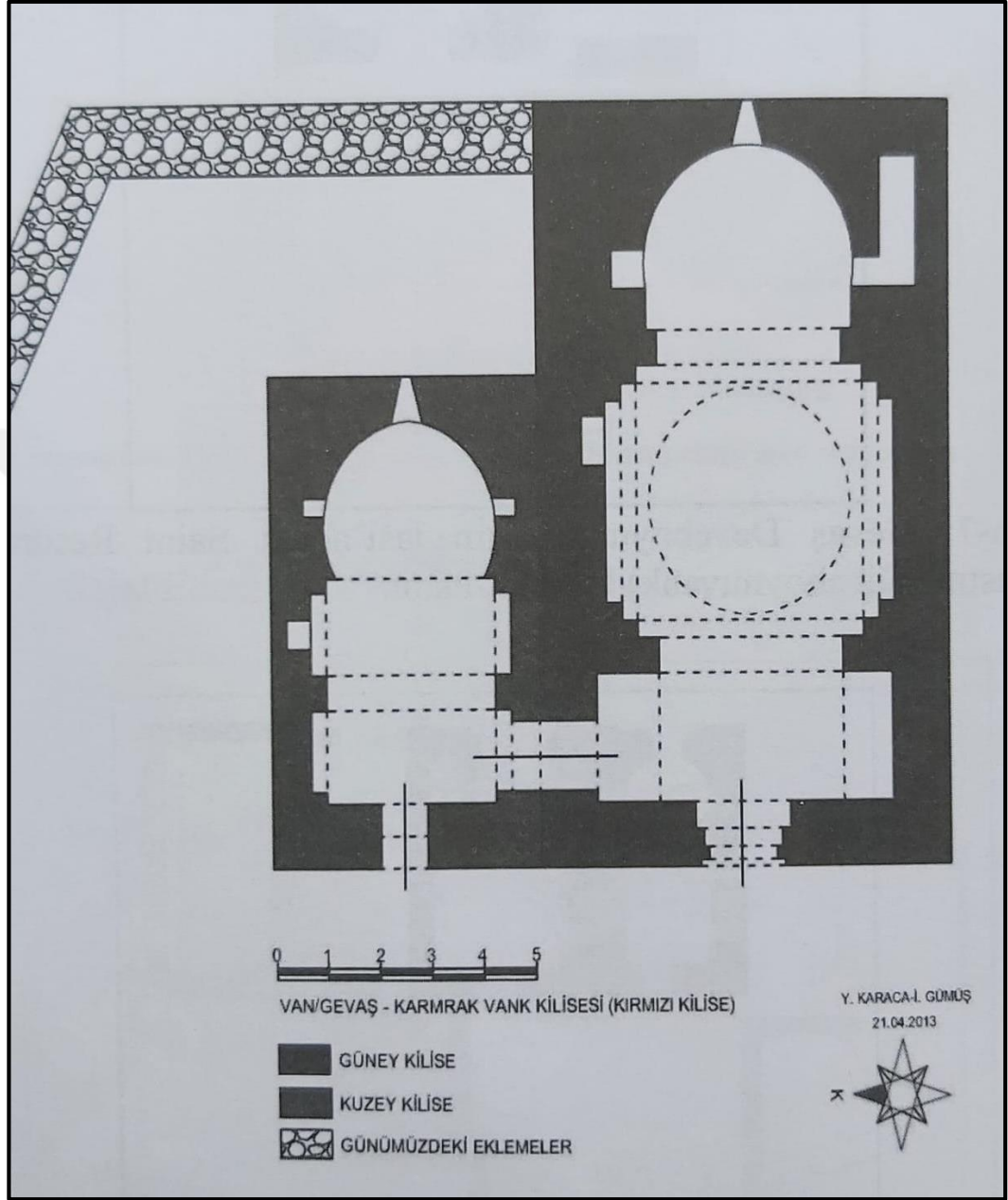
Çizim 30 Tunceli ili Ulukale Kilisesi (Harman. 2013)

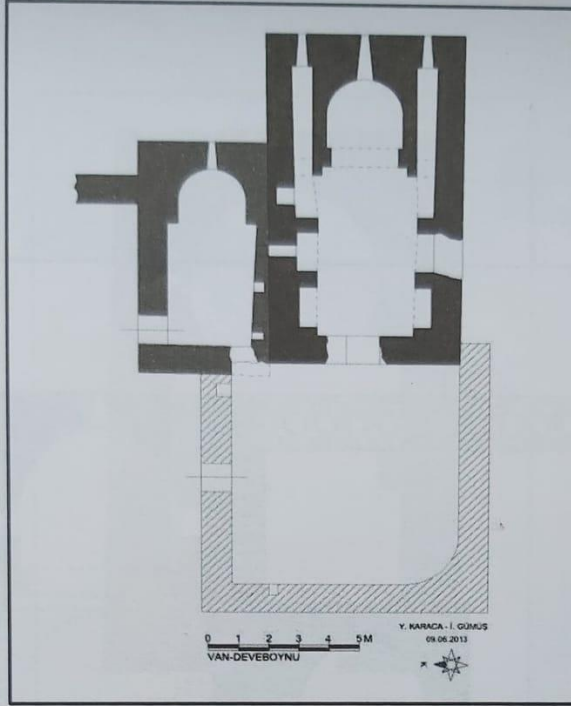
Çizim 31 Erzincan ili Hakbilir (Bagaric) Köyü St. Jacques Kilisesi (Beyaztaş. 2020)

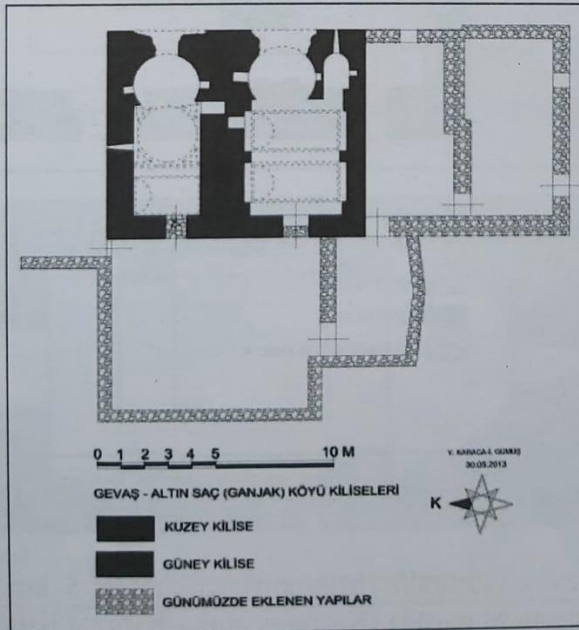
Çizim 32: Van Gevaş ilçesi Saint Etienne Manastırı Kilisesi planı (Karaca. 2016)

Çizim 33: Van Gevaş ilçesi Saint Astucacın Manastırı (Karmrakvank – Kırmızı Kilise) Kilisesi planı (Karaca. 2016)

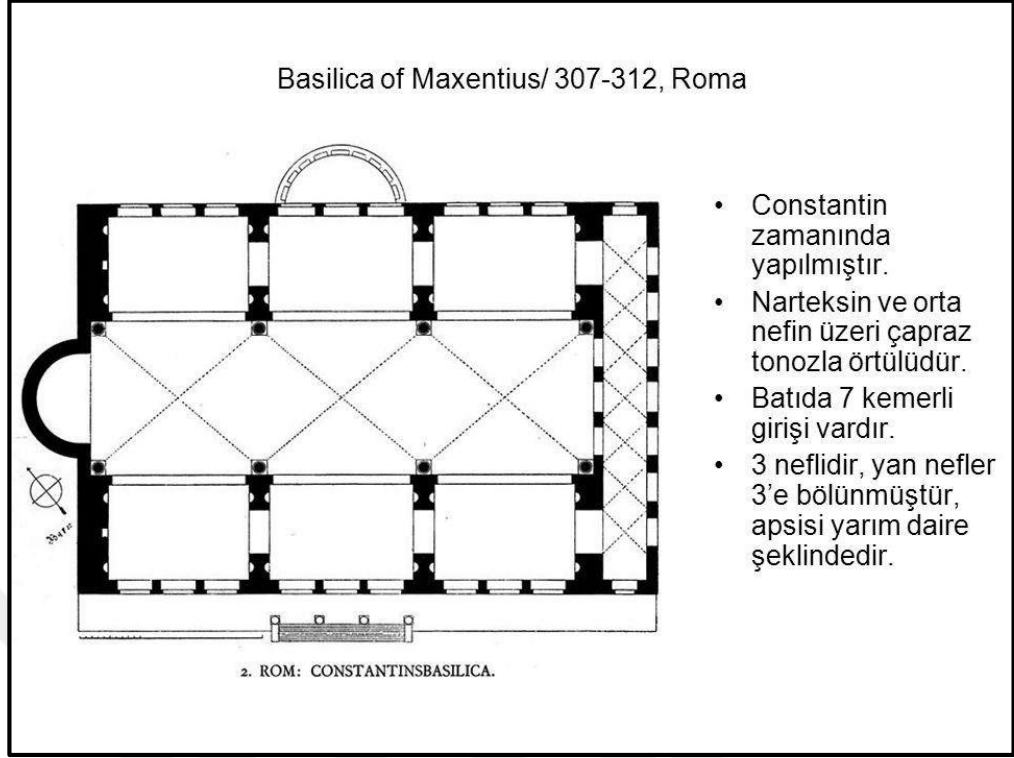

Çizim-7: Gevaş Deveboynu Yarımadası'ndaki Saint Resurrection Manastırı (Divaboynuvank) Mevcut Planı.

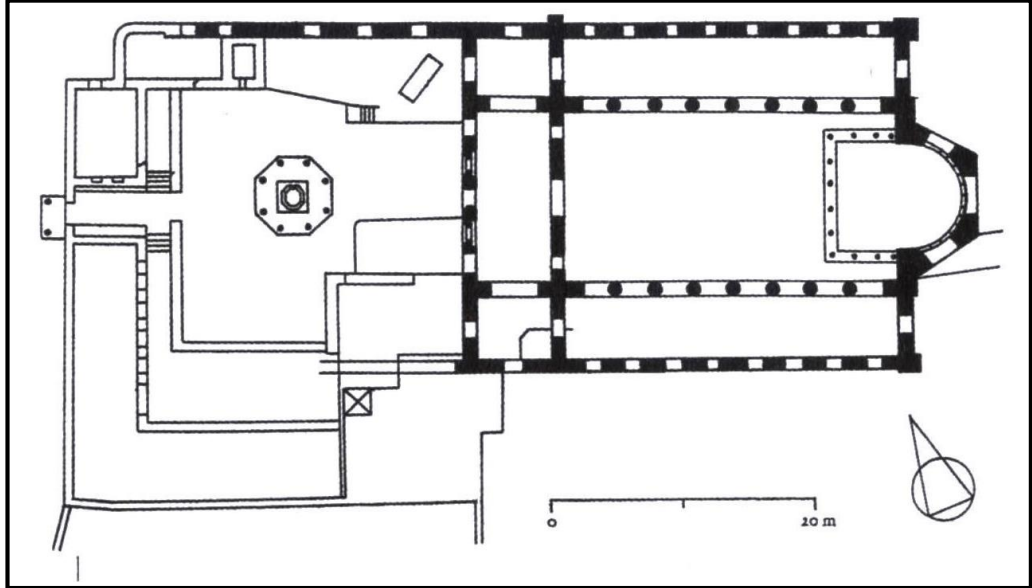

Çizim-8:Gevaş Altınsaç (Ganjak) Köyü Tanrı'nı Annesi Meryem (Mere de Dieu) Kiliseleri Mevcut Planı.

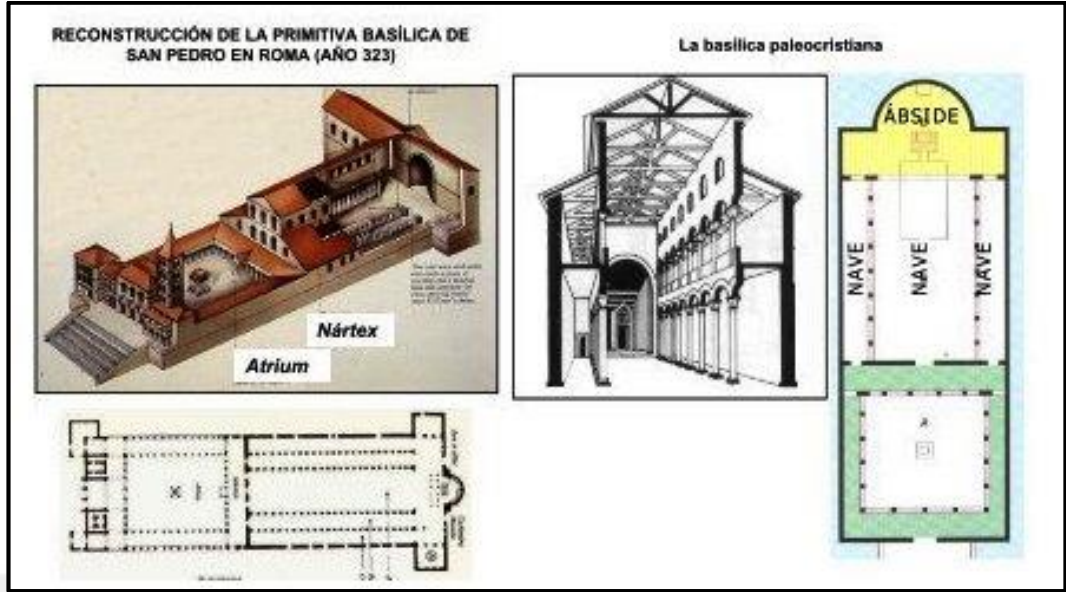
Çizim 34: Van Gevaş ilçesi tek nefli planlı kilise örnekleri (Karaca. 2016)

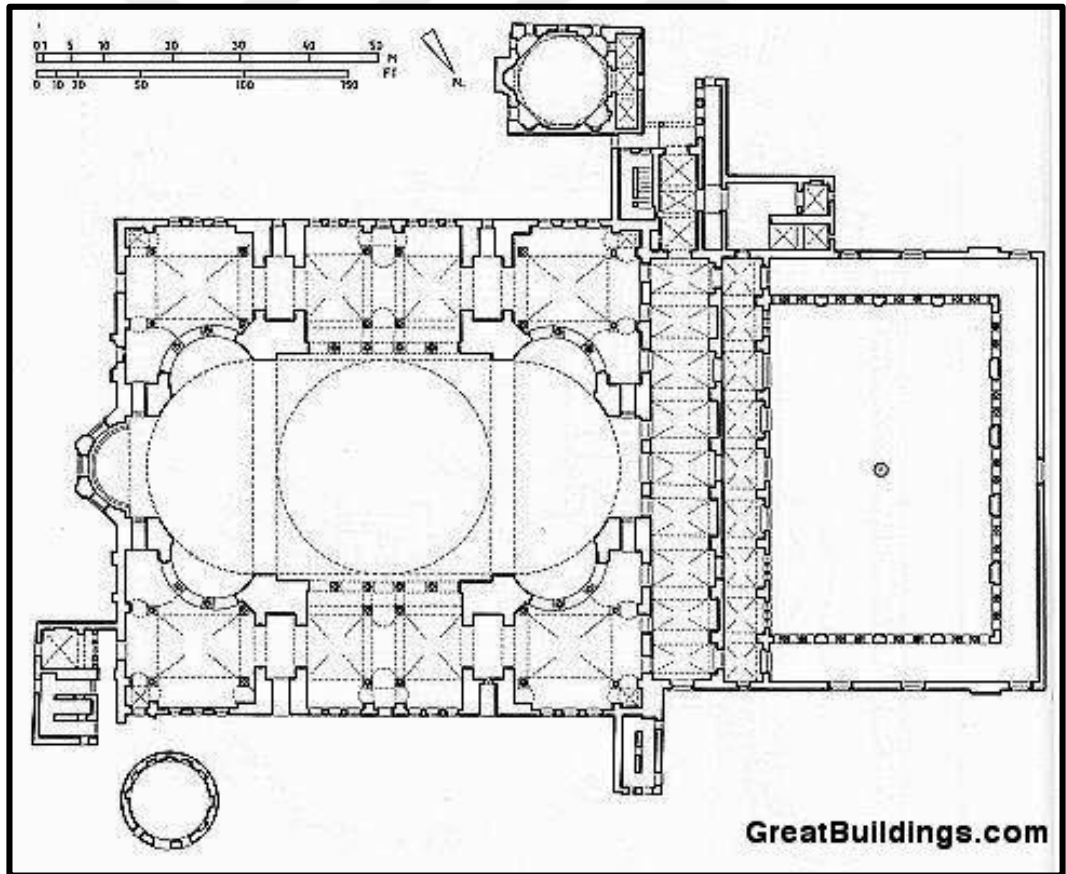
Çizim 36: Roma Maxentius Bazilikası (<https://tr.qwe.wiki/> Erişim Tarihi: 01.06.2023)

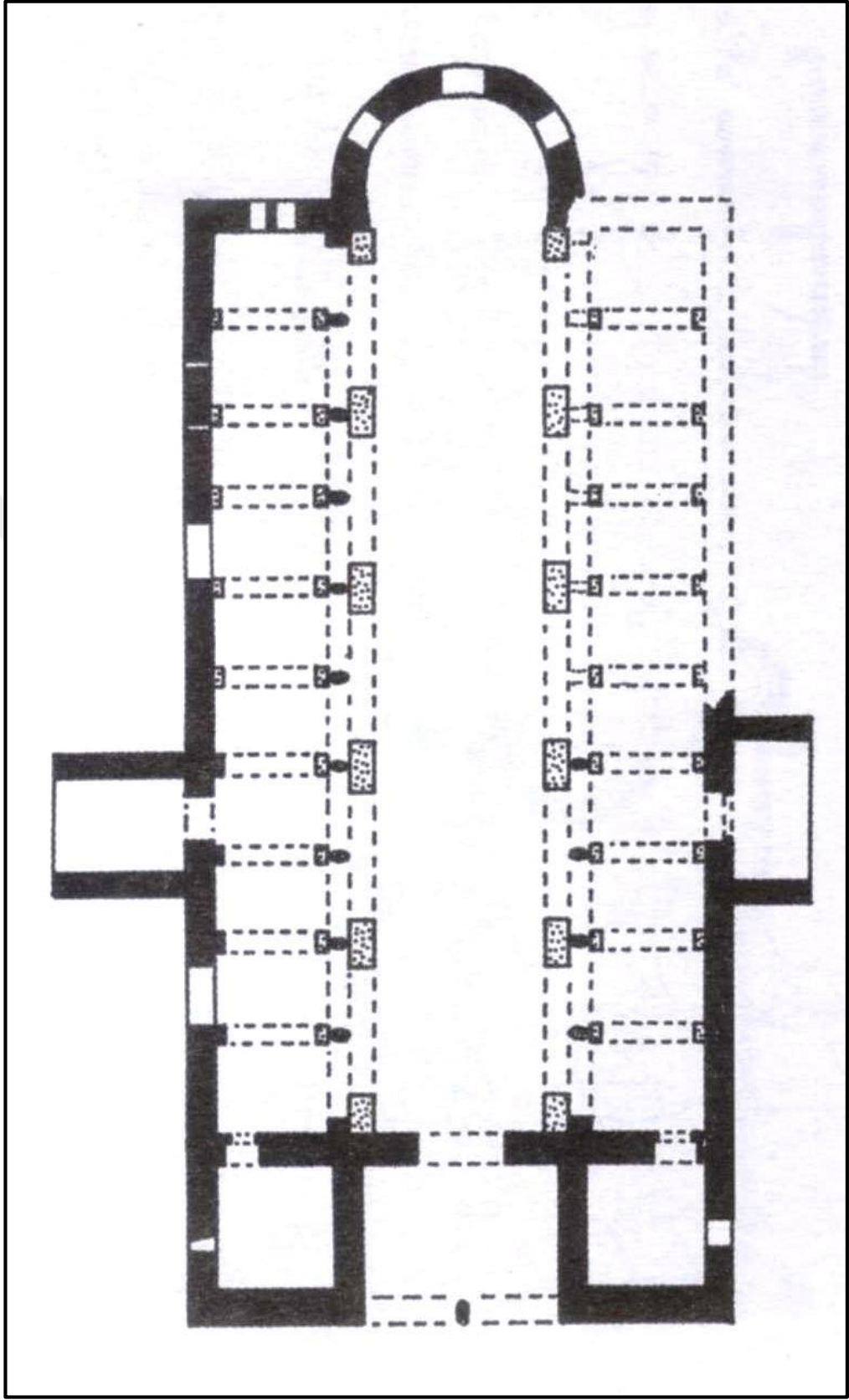
Çizim 37: İstanbul ili Studios Manastırı Hagios İonnes Prodromos Kilisesi (Mango. 1976)

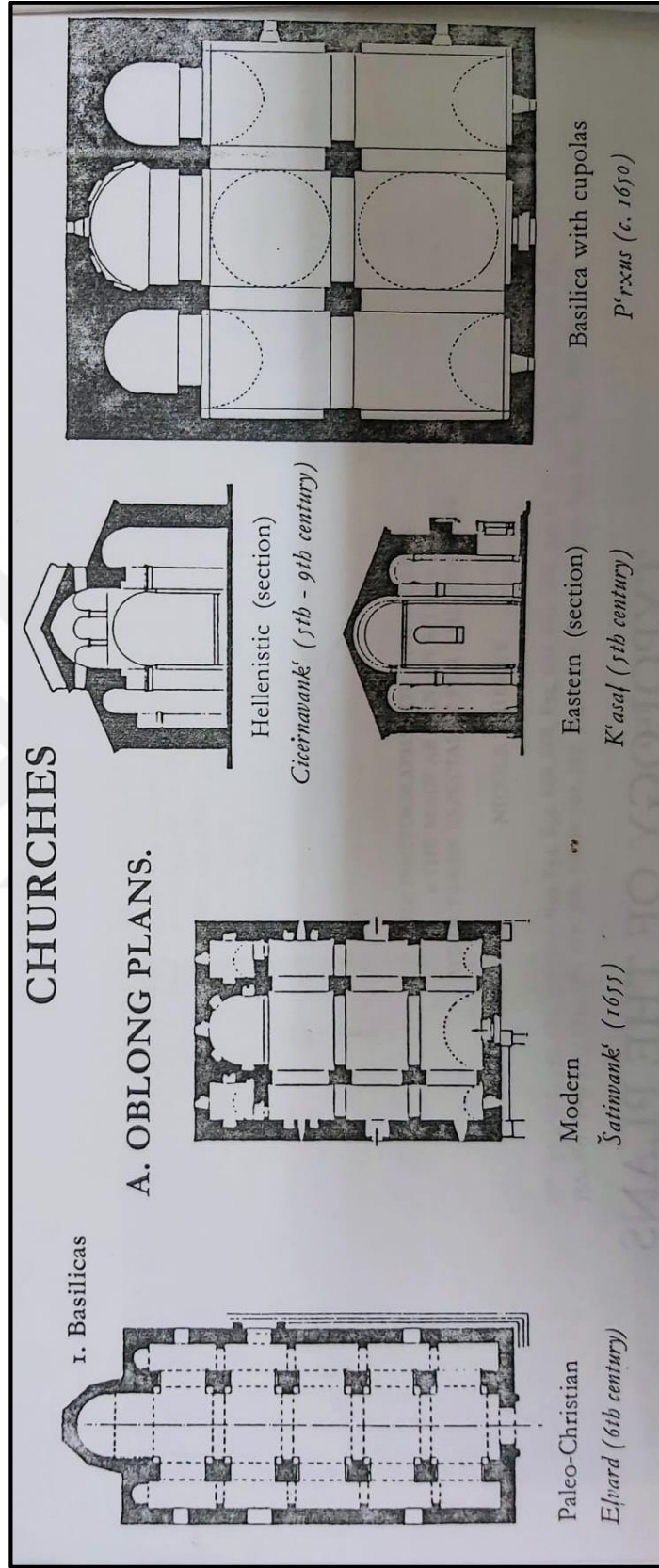
Çizim 38: Helenistik Bazilika plan tipi örneği (Roma Saint Petrus Kilisesi)

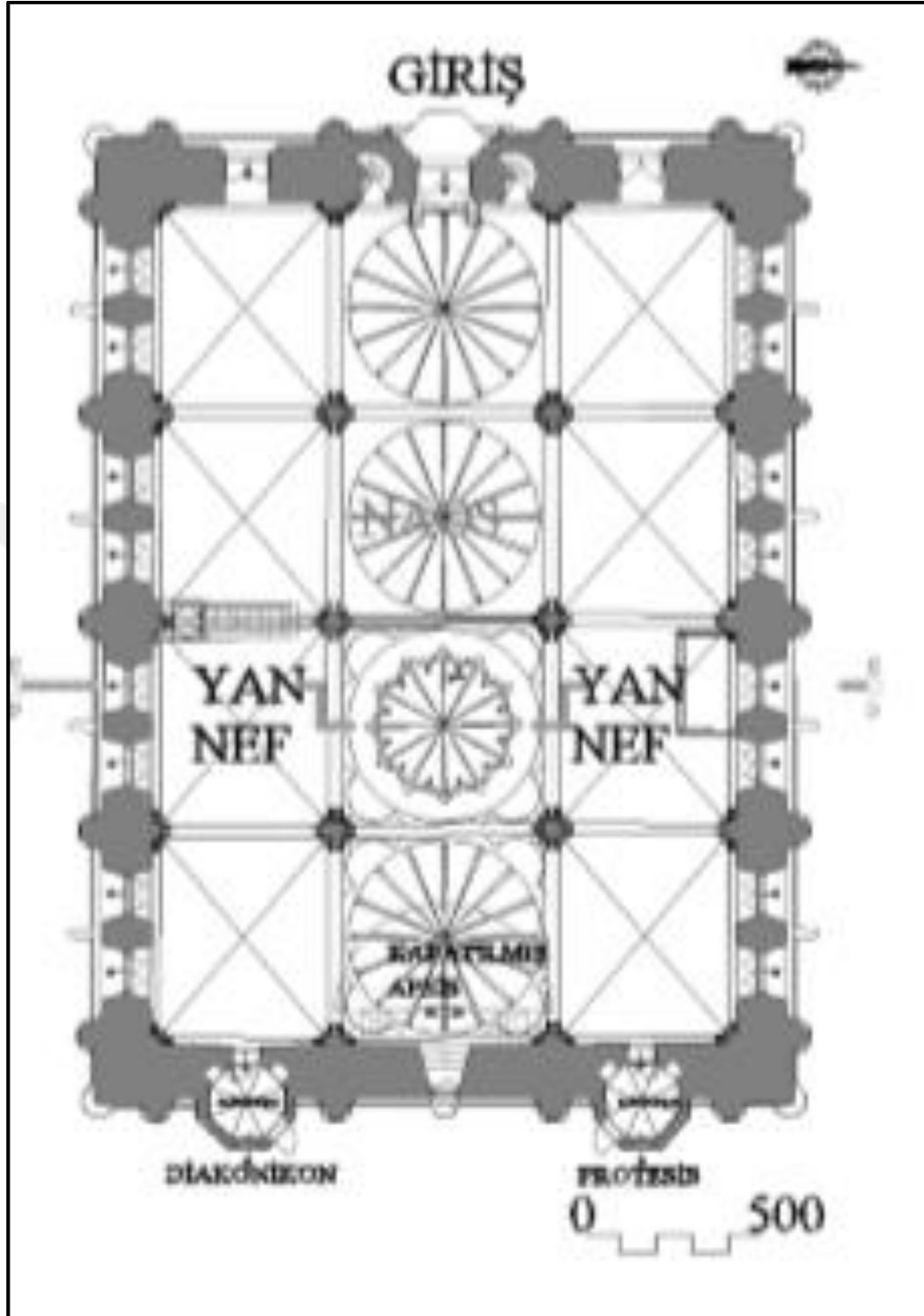
Çizim 39: İstanbul ili Hagia Sophia Kilisesi (blog.marcantonioarchitects.com Erişim Tarihi: 05.10.2022)

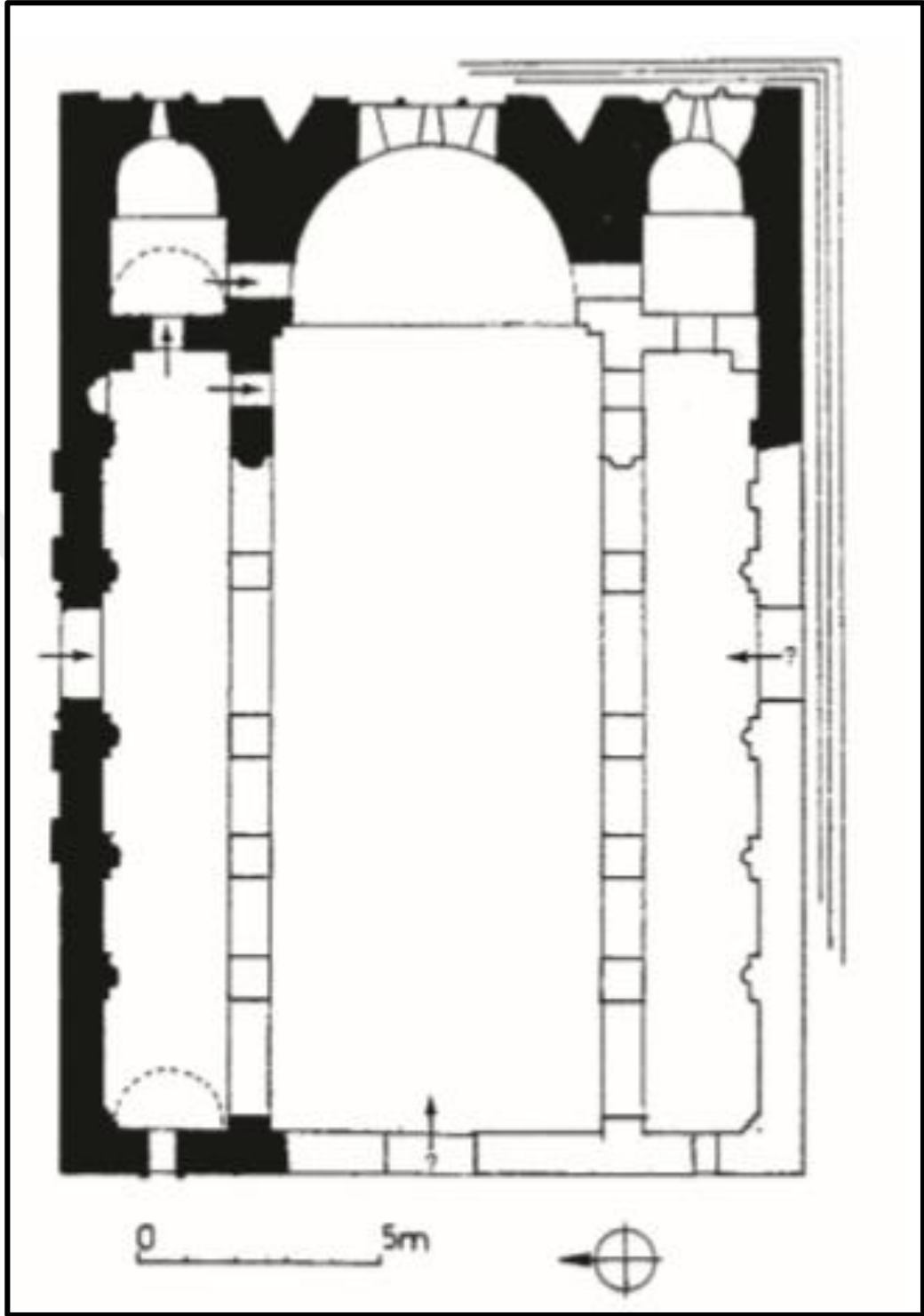
Çizim 40: Tonoğlu Bazilika örneği. Karaman Binbir Kilise 1. Nolu Kilise (Eyice. 1971)

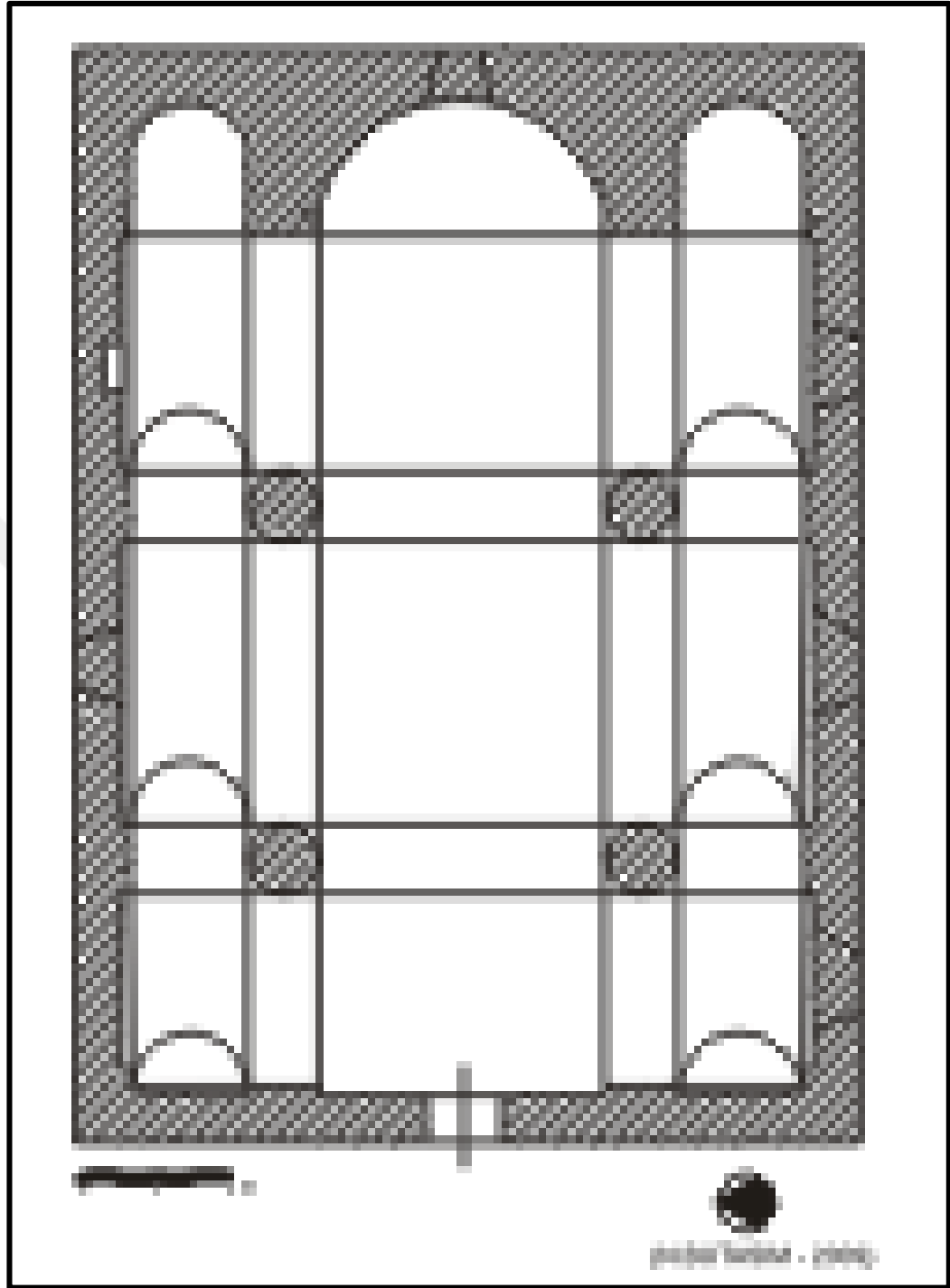
Çizim 41: Ermeni dini mimarisine ait üç nefli bazilika planlı kilise örnekleri (Thierry - Donabedian. 1989)

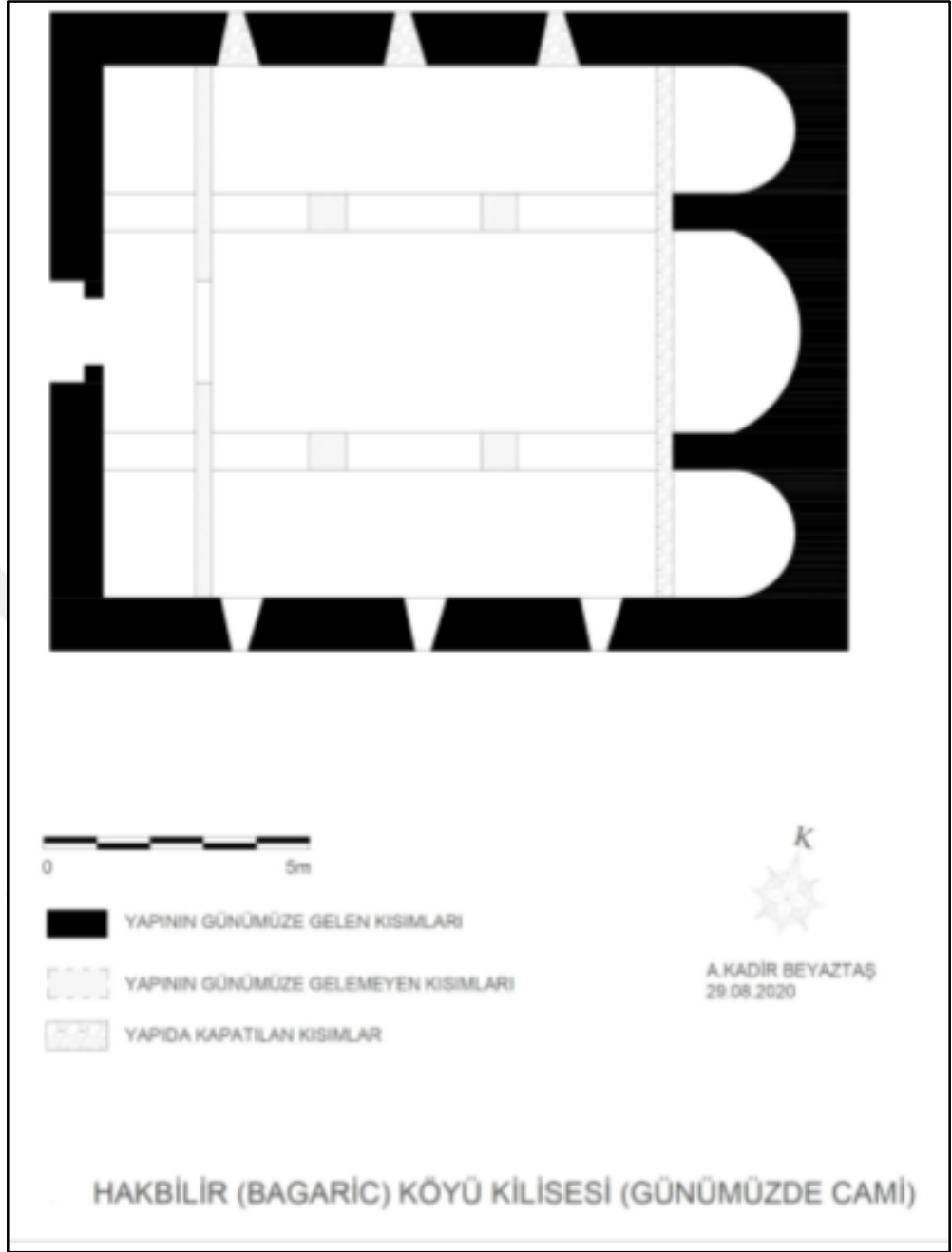
Çizim 42: Şanlıurfa ili On iki Havari Ermeni Kilisesi (Hillez Halifeoğlu. 2016)

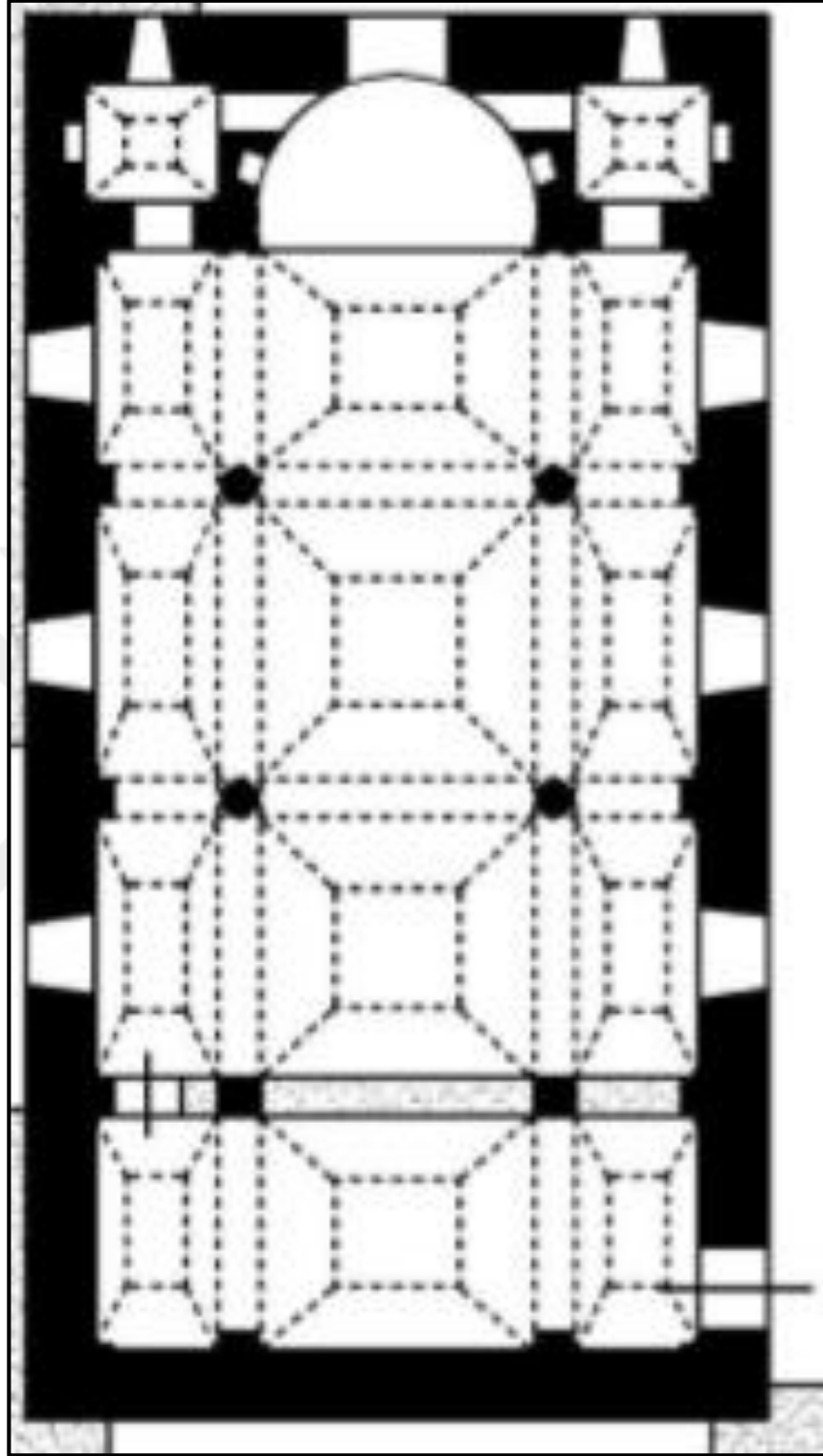
Çizim 43: Tunceli Hozat Ergan (Erkayn-Enkuzik) Kilisesi planı (Thierry, 1987: 405)

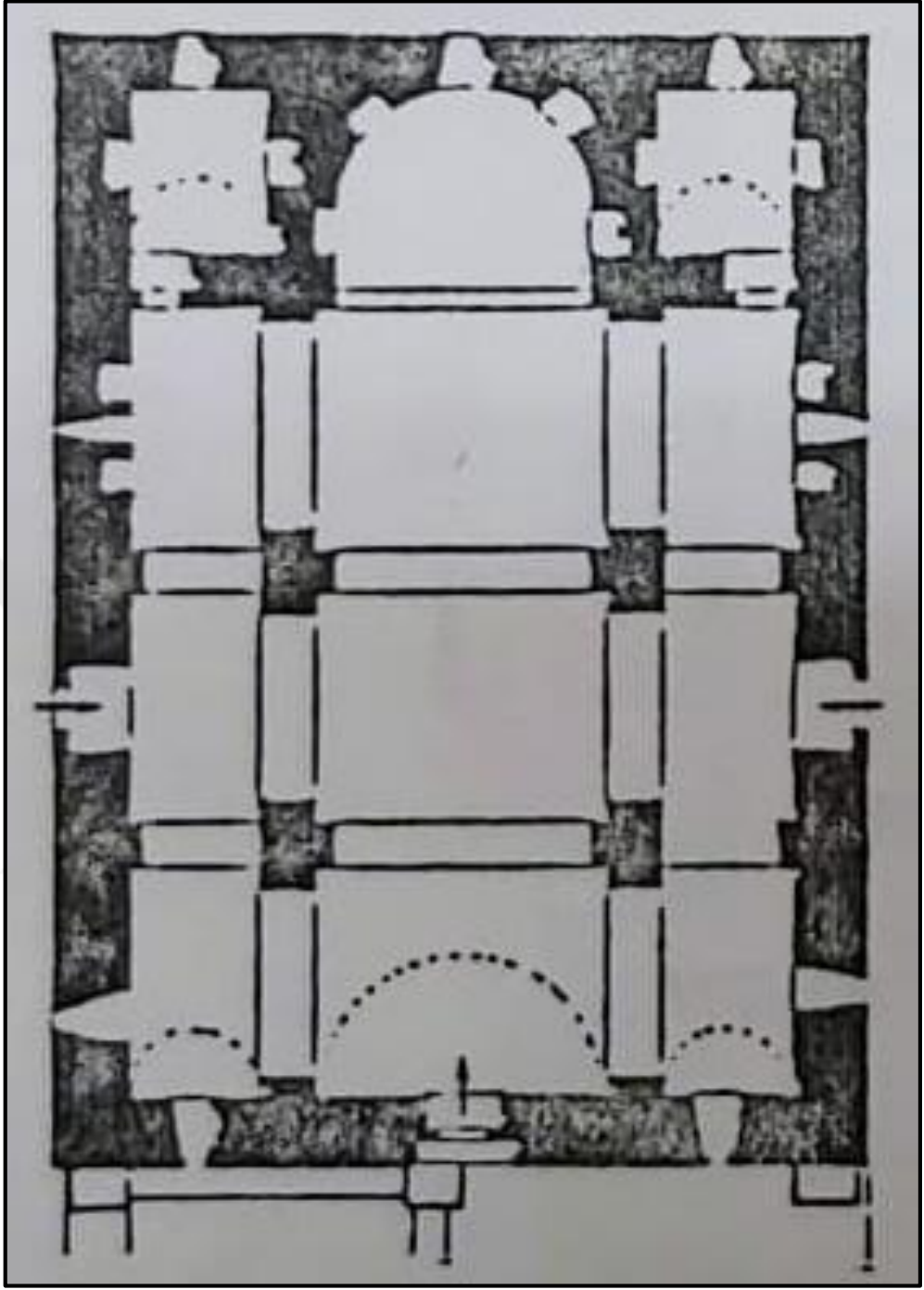
Çizim 44: Bingöl ili Güneyağıl Kilisesi (Butasım. 2010)

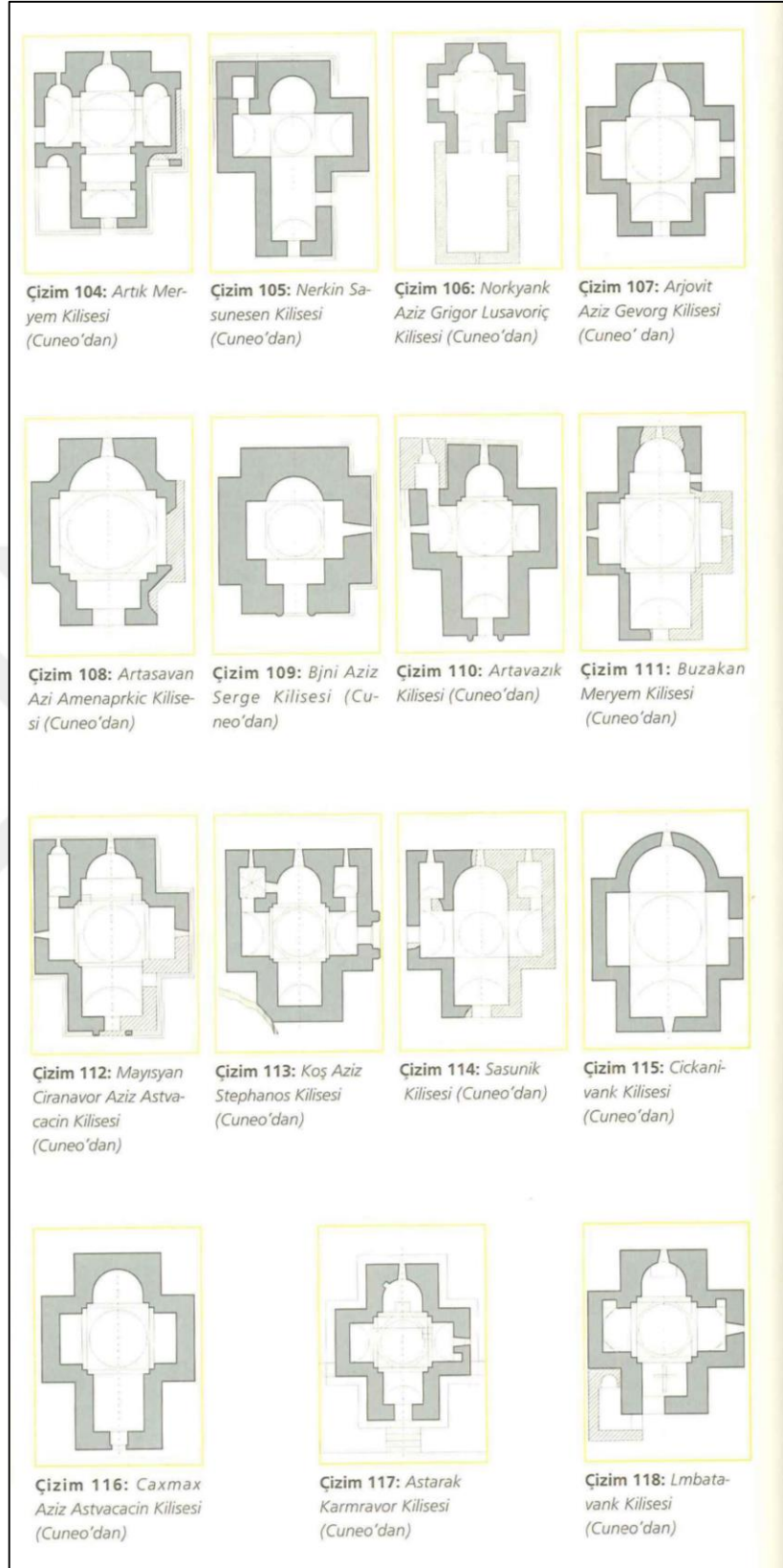
Çizim 45: Erzincan ili Hakbilir Köyü Kilisesi günümüz vaziyet planı (Beyaztaş, 2020)

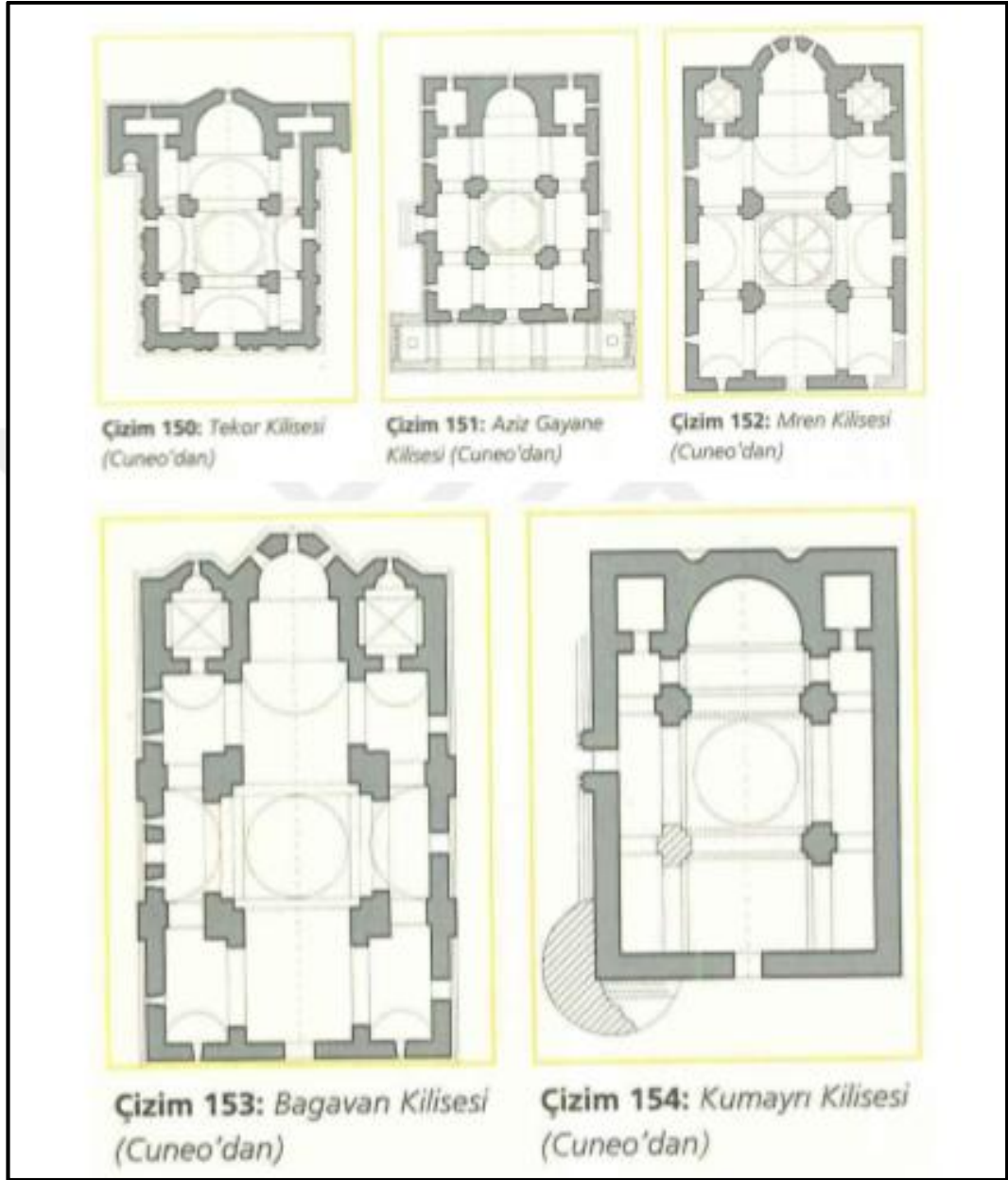
Çizim 46: Bayburt ili Surb Astuacacin (Tanrı Anası Meryem-Hindi) Kilisesi planı
(Ergün. 2017)

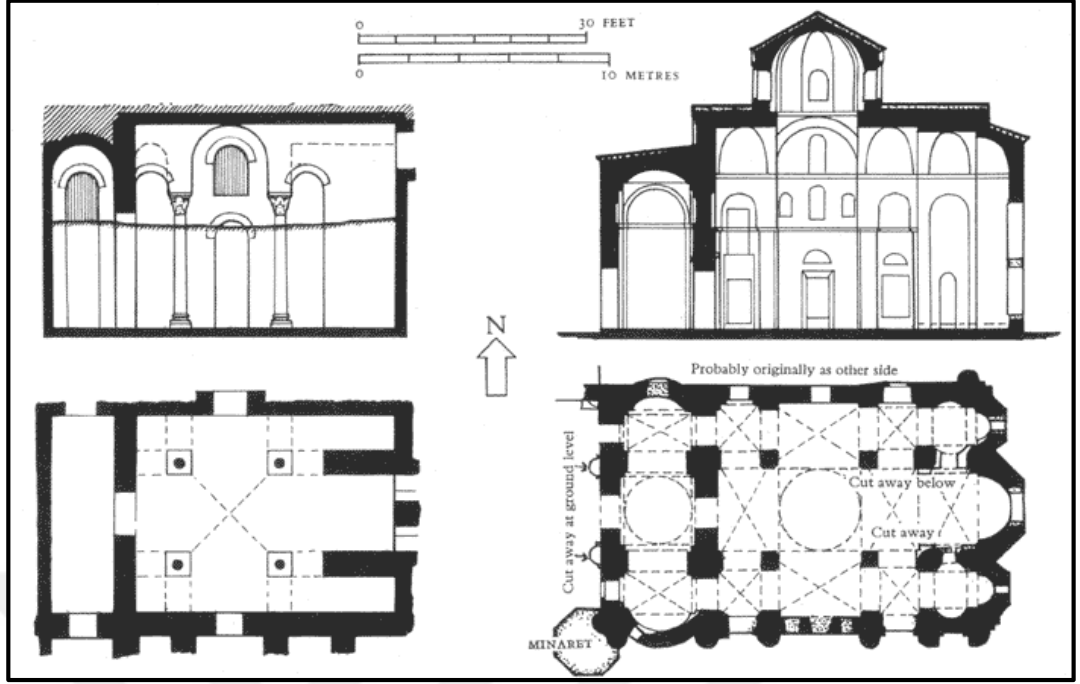
Çizim 47: Ermenistan Satinvank Kilisesi – 1655 (Thierry- Donabedian. 1989)

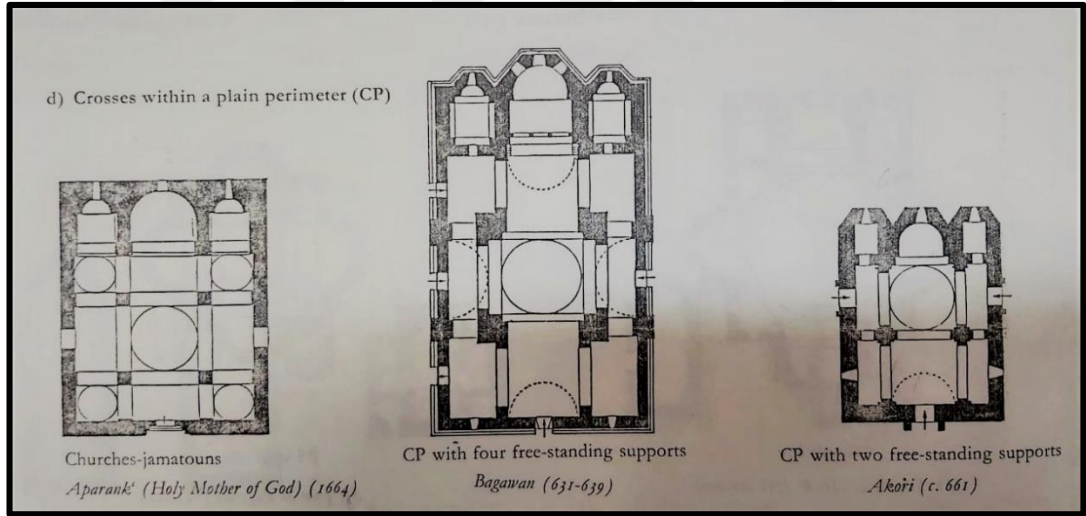
Çizim 48: Ermeni mimarisinde serbest haç planlı kilise örnekleri (Bayram. 2005)

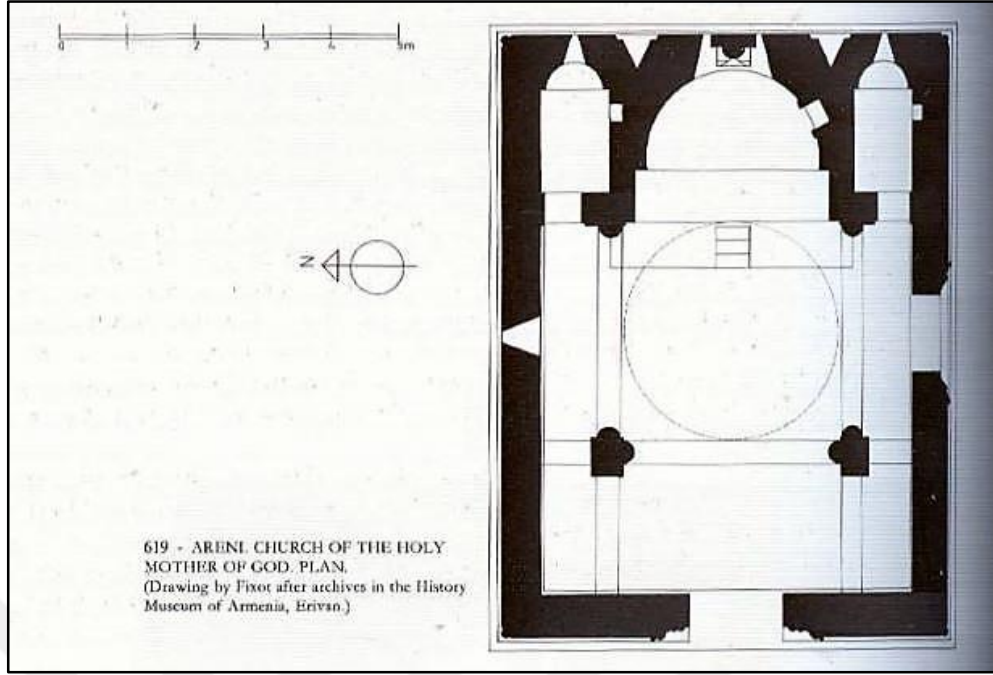
Çizim 49: Ermeni mimarisinde Kapalı Yunan Haçı planlı kilise örnekleri (Bayram. 2005)

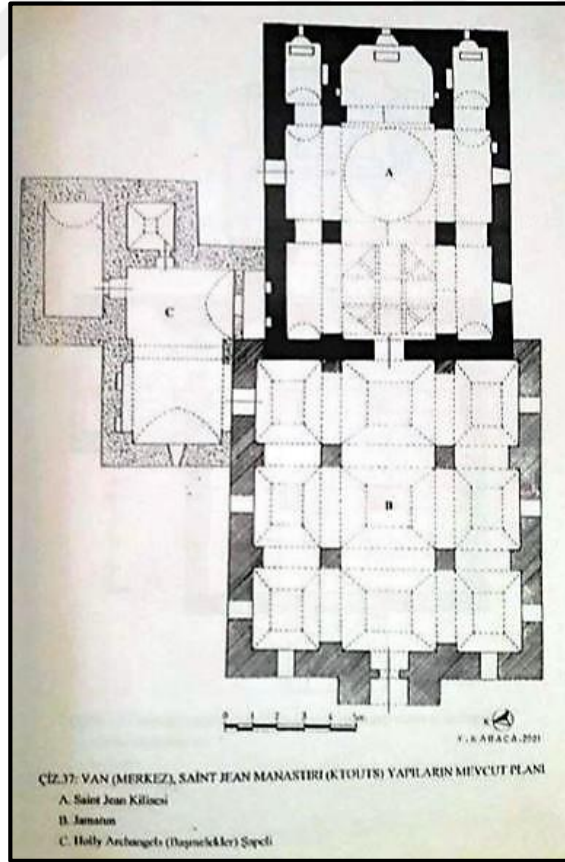
Çizim 50: İstanbul ili Myrelaion Kilisesi (Budrum Cami) planı (Krautheimer. 1965)

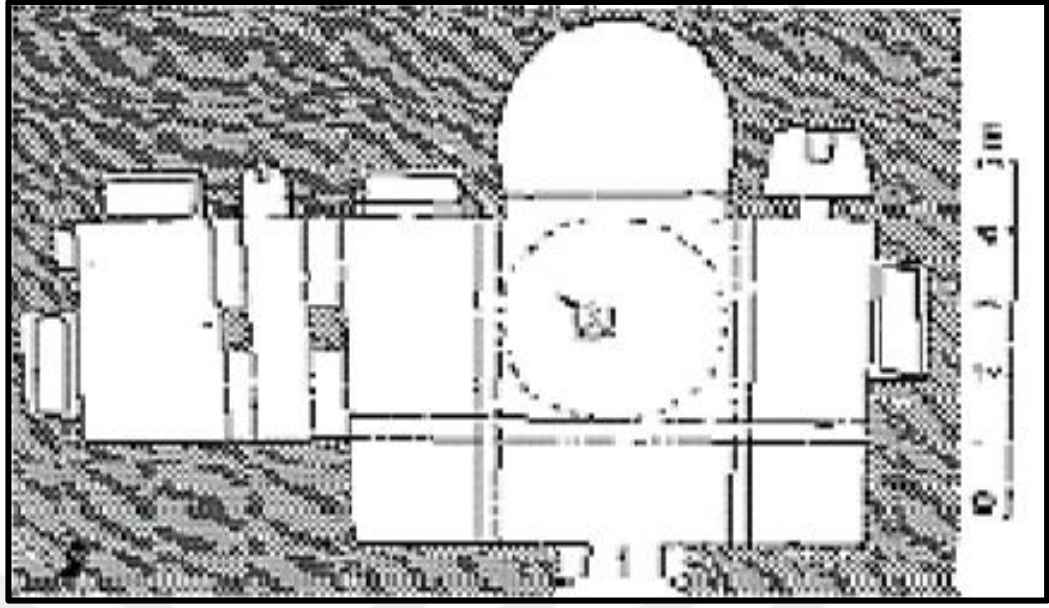
Çizim 51: Ermeni mimarisinde Kapalı Yunan Haçı plan tipinde kilise örnekleri (Thierry - Donabedian. 1989)

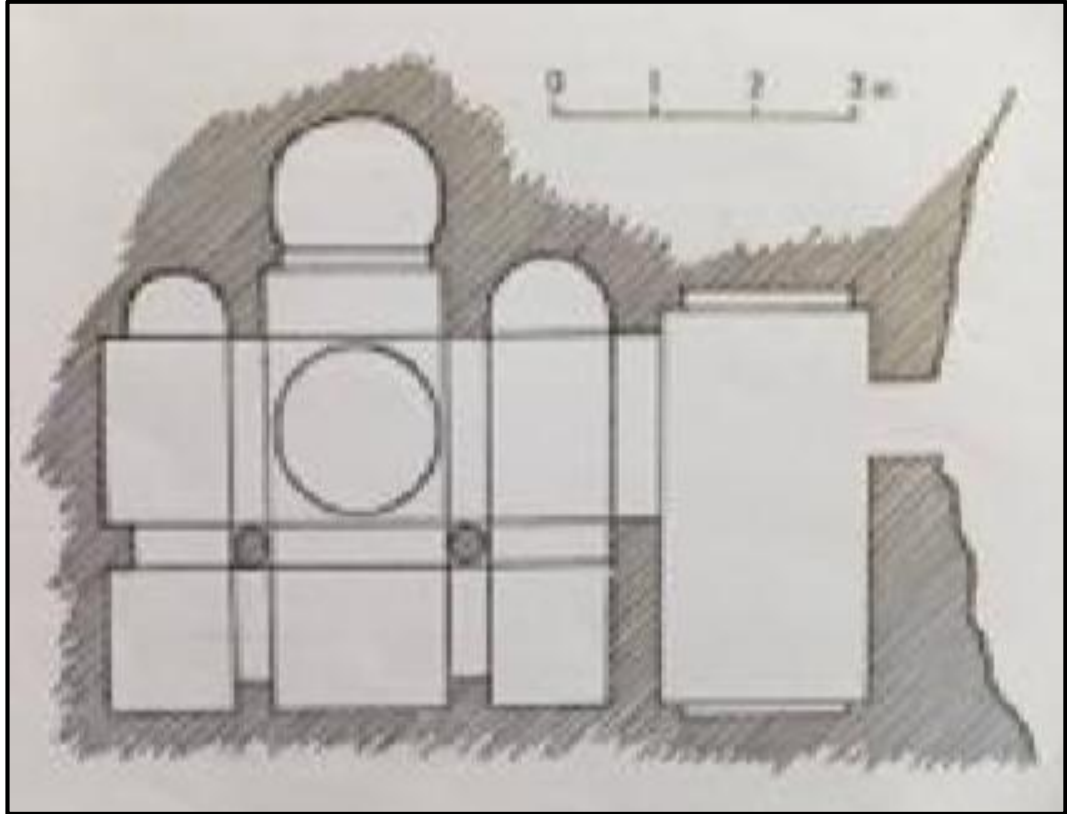
Çizim 52: Ermenistan Areni Surp Astuacacin (Tanrı Anası Meryem) Kilisesi (Thierry – Donabadian. 1989)

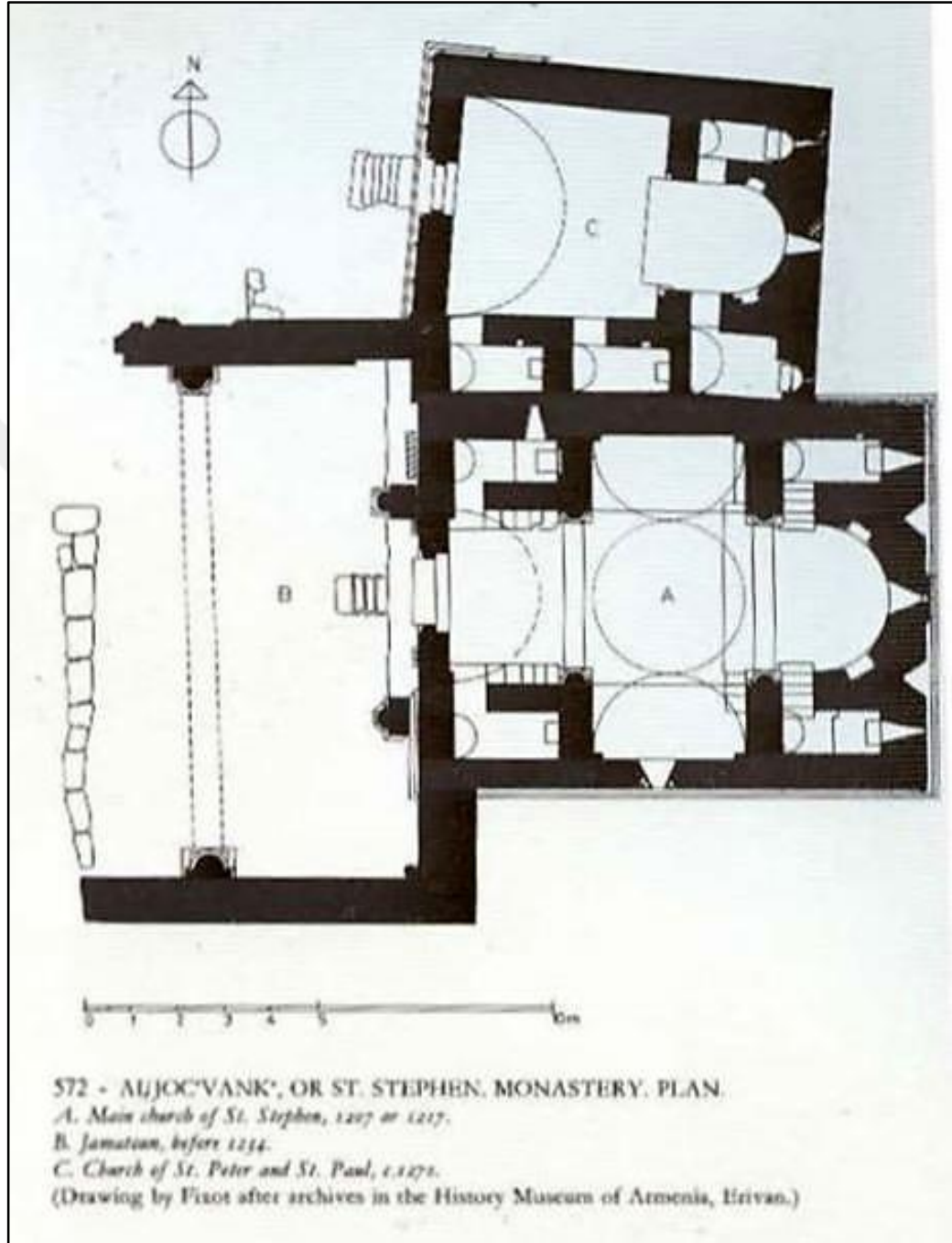
Çizim 53: Van ili Saint Jean (Ktouts - Ktuc) Manastırı Kilisesi (Karaca. 2004)

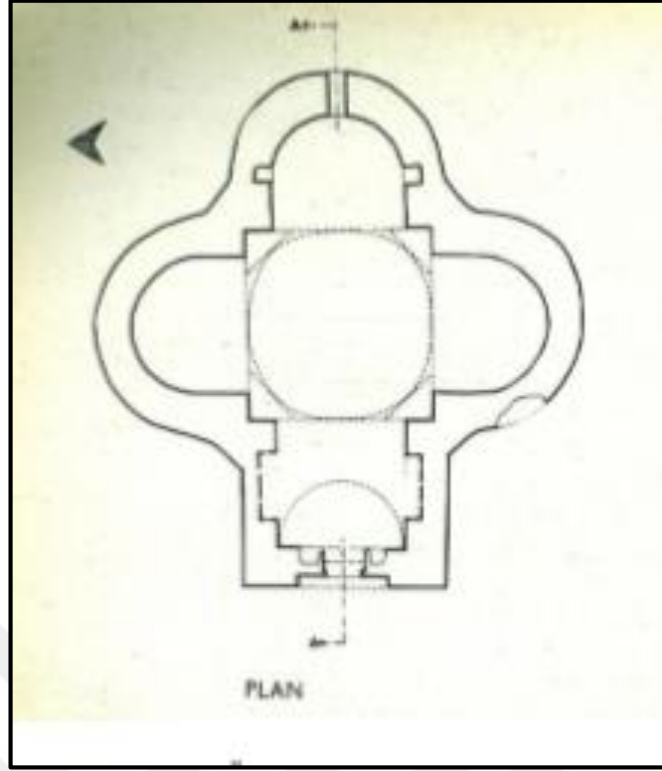
Çizim 54: Kayseri ili Kilise Cami (Kılıç, 2019)

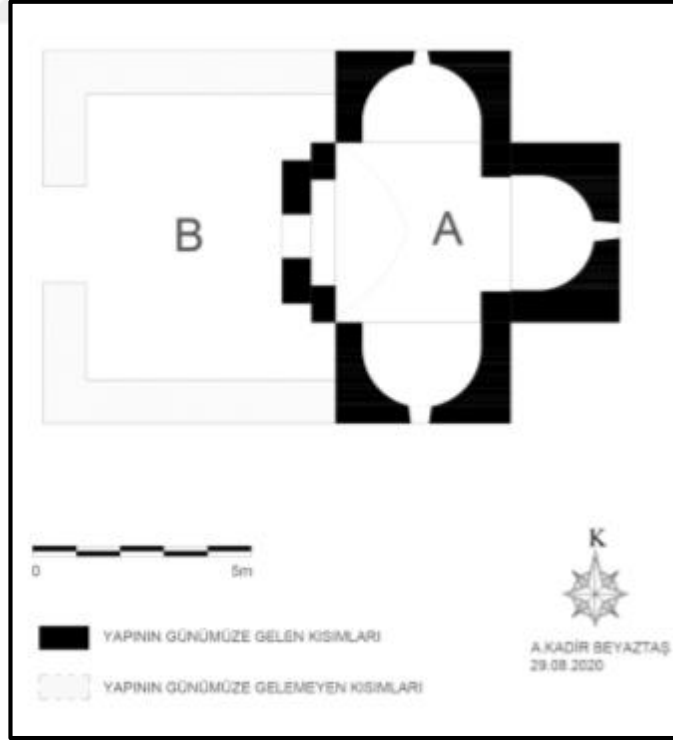
Çizim 55: Nevşehir ili Cambazlı Kilise (Kılıç, 2019)

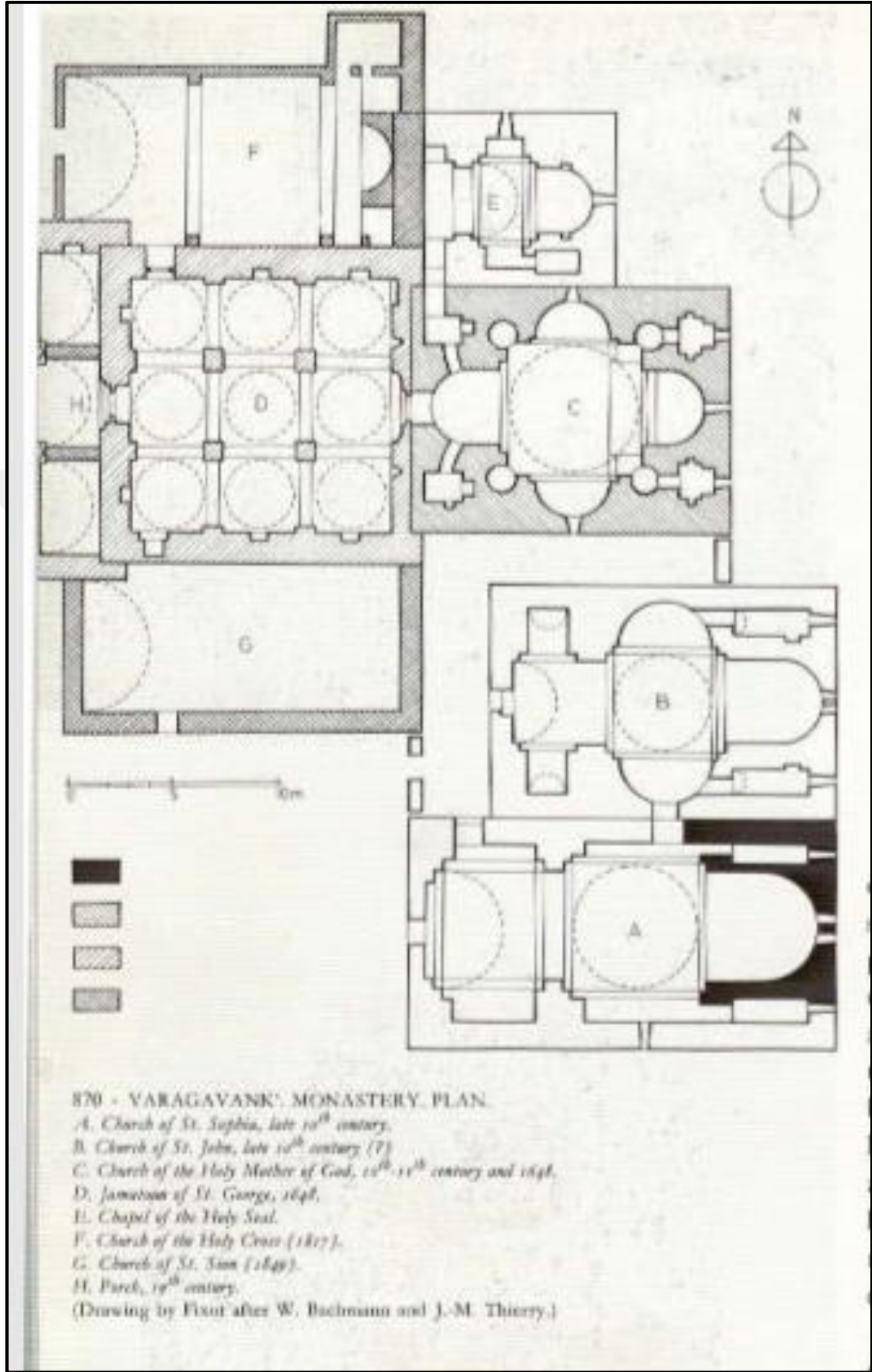
Çizim 56: Ermenistan'daki Artasat'ta bulunan Aljoc Vank (Saint Stephen – Surb Step'annos) Manastırı'nın ana kilisesinin planı (Thierry – Donabadian. 1989)

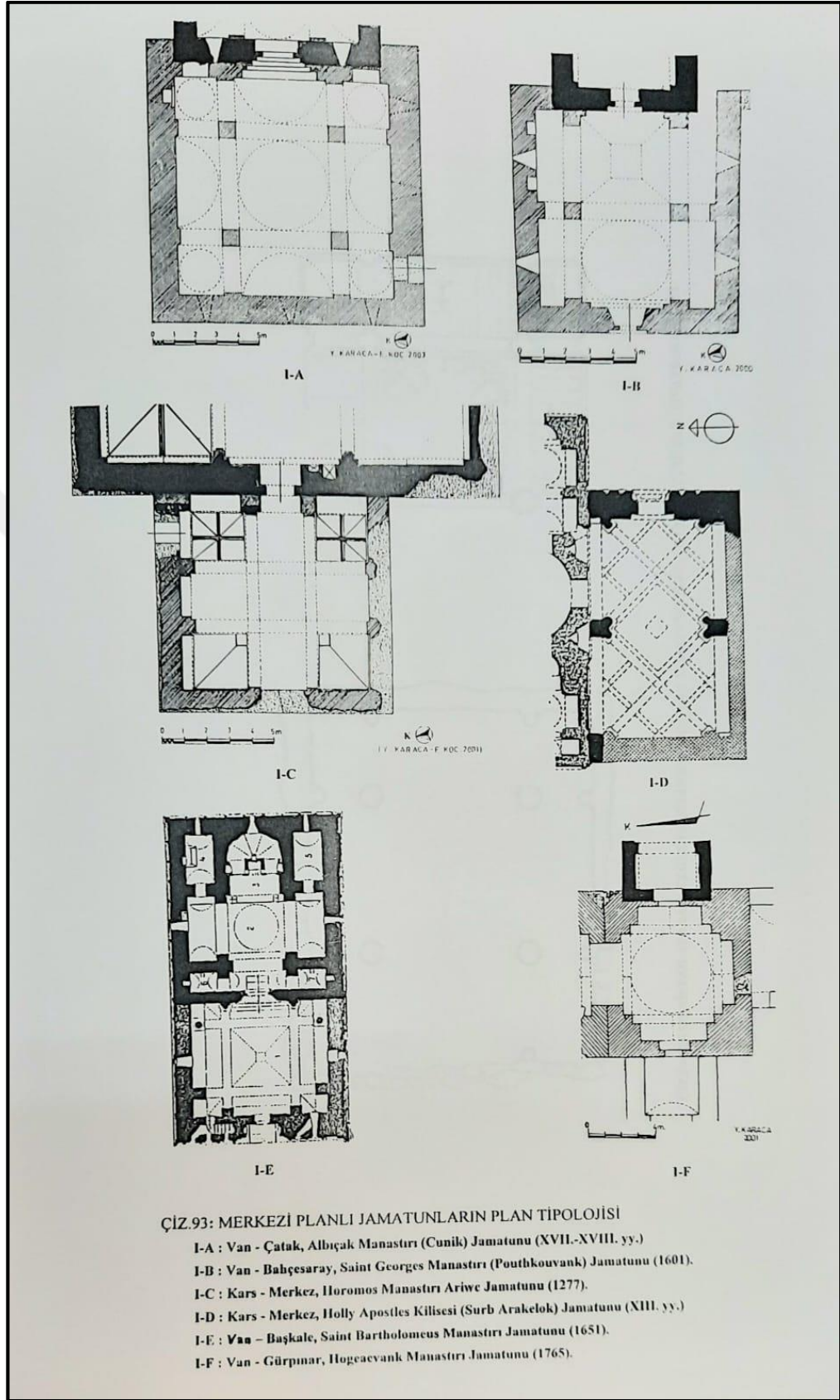
Çizim 57: Tunceli ili Üç Çıkıntılı Kilise Planı (Harman.)

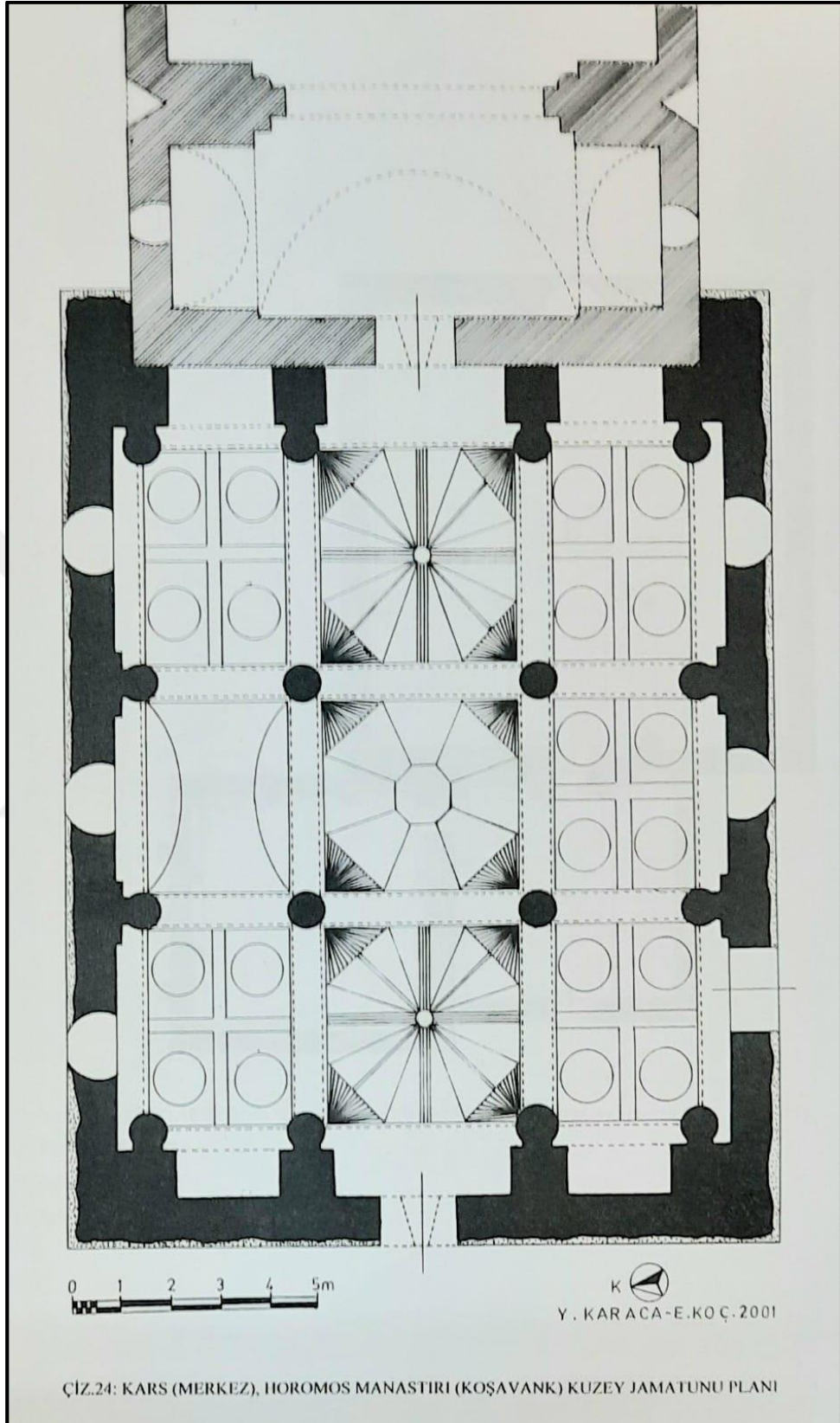
Çizim 58: Erzincan ili Boğaziçi (Vaslı) Köyü St. Roi (Surb T'agavorivank) Kilisesi (Beyaztaş, 2020)

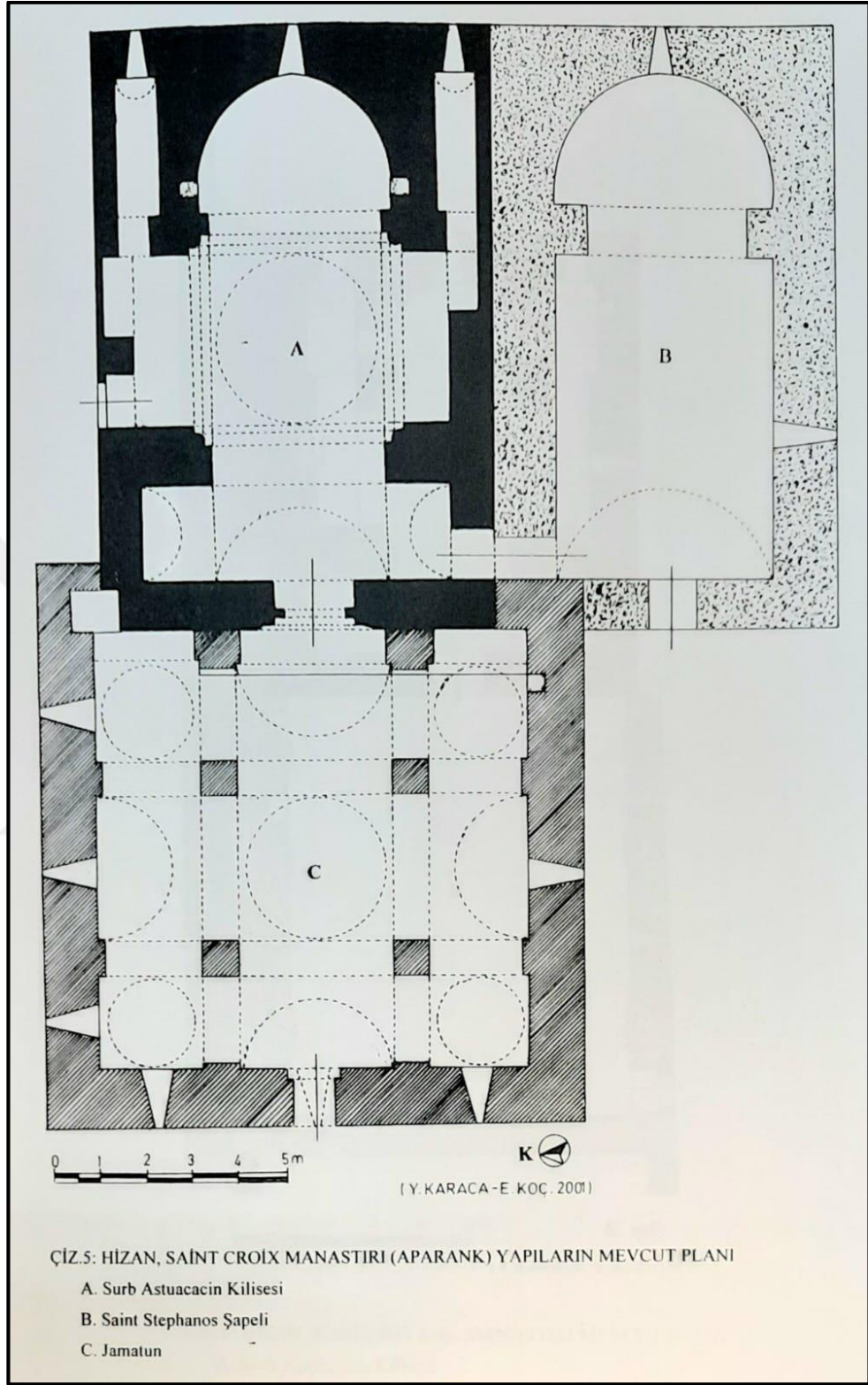
Çizim 59: Van ili Varagavank (Yedikilise) Manastırı Kilisesi (Thierry – Donabadian, 1989)

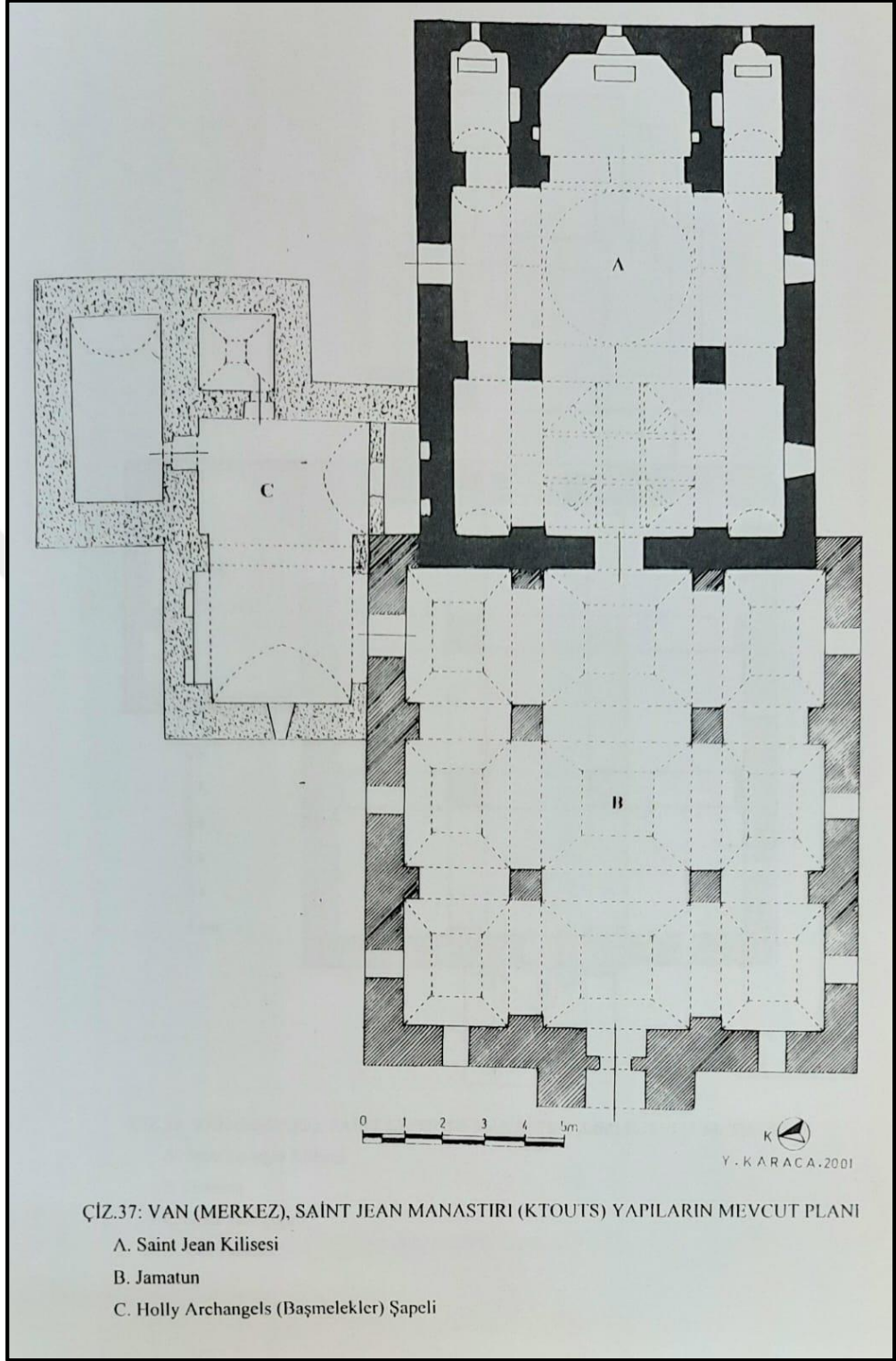
Çizim 60: Merkezi planlı jamatunların plan tipolojisi (Karaca. 2004)

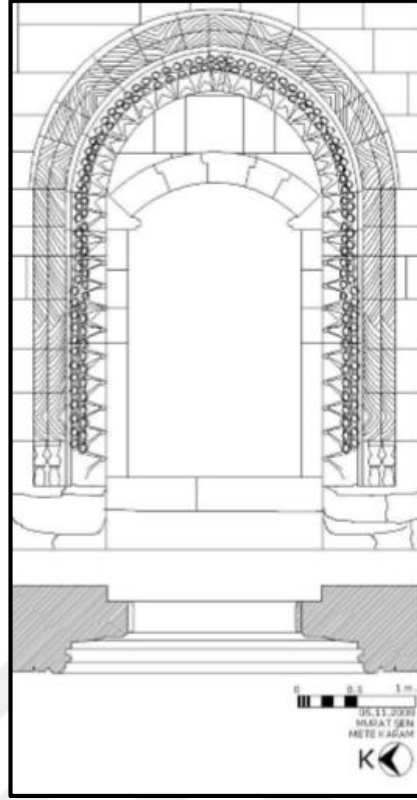
Çizim 61: Kars ili (Merkez)i Horomos (Koşavak) Manastırı kuzey jamarunu (Karaca. 2004)

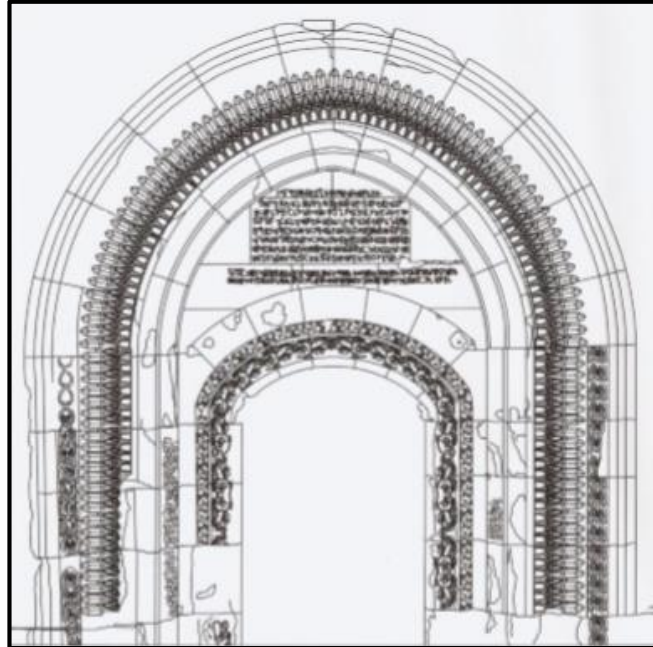
Çizim 62: Bitlis Hizan ilçesi Saint Croix (Aparank) Manastırı jamatunu (Karaca. 2004)

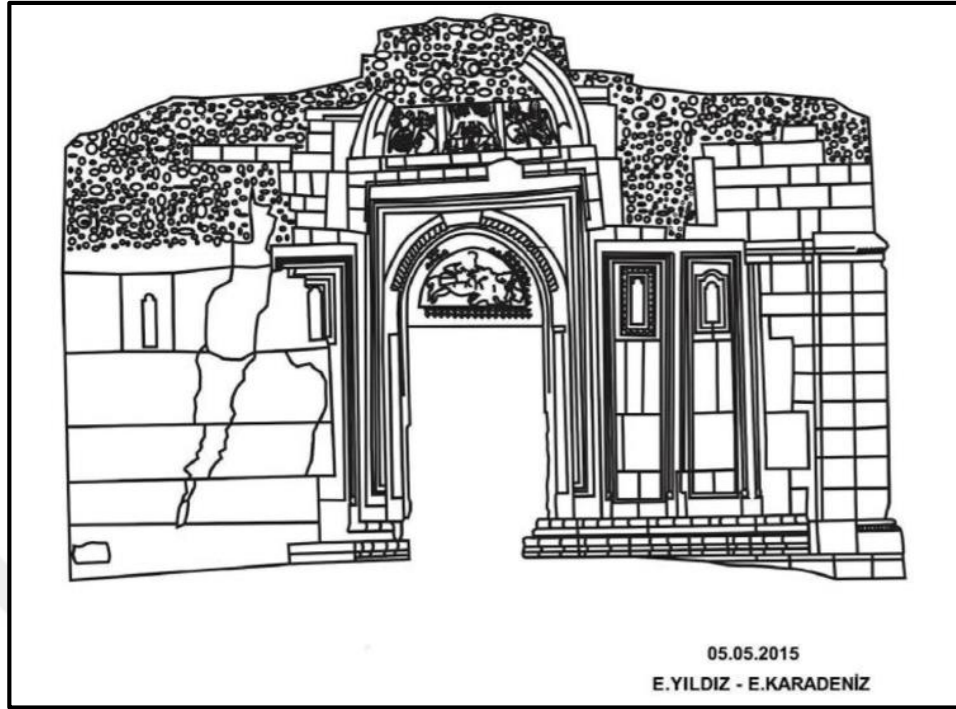
Çizim 63: Van ili Çarpanak Adası Saint Jean (Ktouts) Manastırı jamatunu (Karaca, 2004)

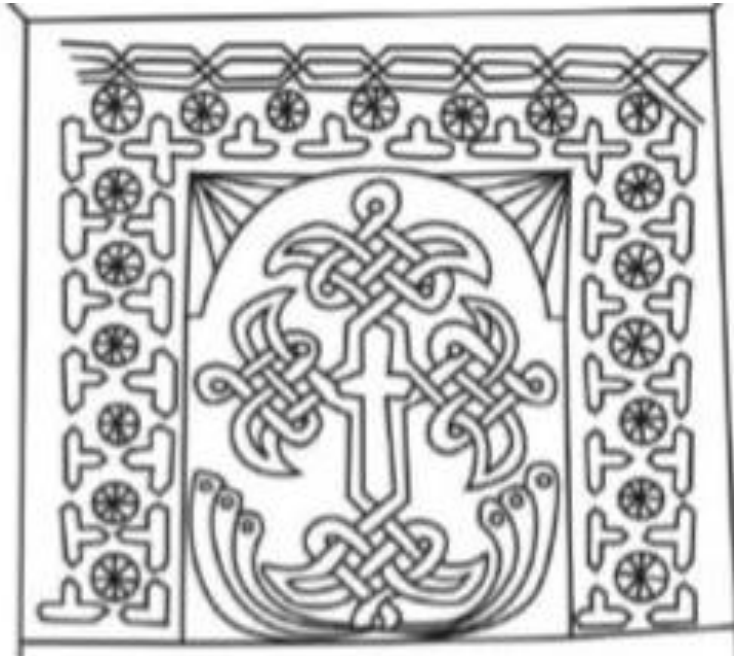
Çizim 64: Van ili Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi batı cephe Taçkapısı (Şen. 2009)

Çizim 65: Van ili Varagavank (Yedikilise) Manastırı Saint Georges Jamatunu Taçkapısı (Şen. 2009)

Çizim 66: Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı batı cephe ve taçkapısı (Yıldız. 2017)

Çizim 67: Van Başkale ilçesi Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı güney cephedeki 3 nolu süsleme (Yıldız. 2017)

Çizim 68: Van Gevaş ilçesi Akdamar Manastırı, Kutsal Haç Kilisesi batı cephe merkezinde yer alan süsleme (Yıldız. 2017)

FOTOĞRAFLAR

Foto. 1: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi batı cephesi

Foto. 2: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 3: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzey cephesi detayı

Foto. 4: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi doğu cephesi

Foto. 5: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi güney cephesi

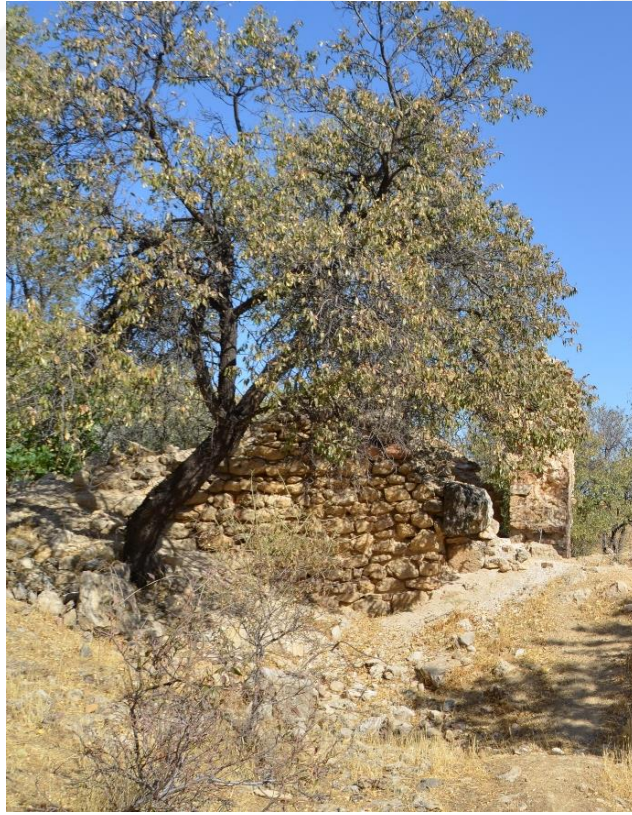

Foto. 6: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi güney cephesi detayı

Foto. 7: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 8: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi apsisi

Foto. 9: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi güney pastoforium odası

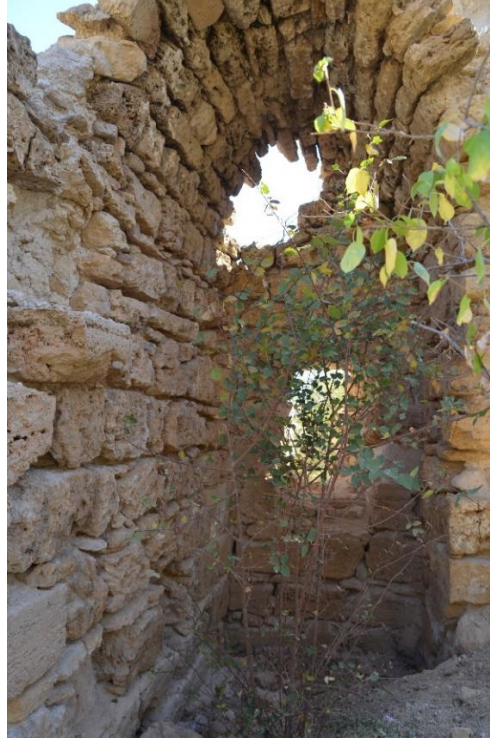

Foto. 10: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzey pastoforium odası

Foto. 11: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi doğu cephesi, güney pencere sol altındaki haç motifleri

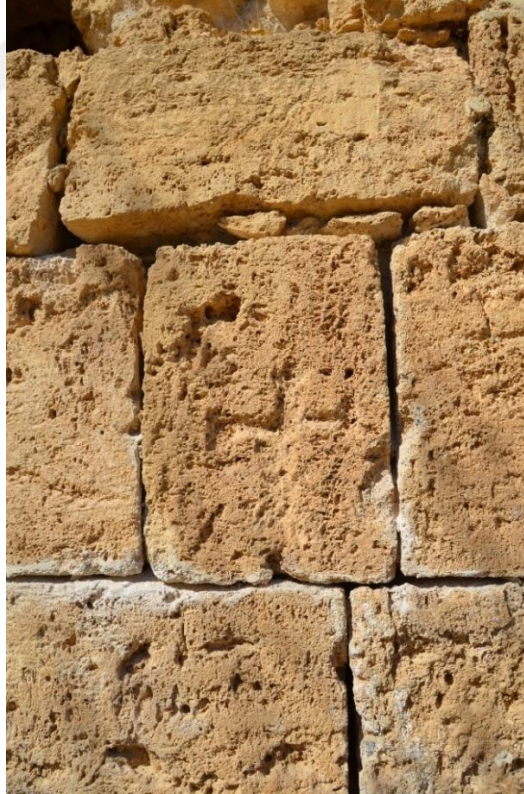

Foto. 12: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi doğu cephesi, güney pencere sağ altındaki haç motifi

Foto. 13: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesi kuzeybatı köşedeki haç motifleri

Foto. 14: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastır Kilisesinin yanında yer alan blok taştaki haç motifleri

Foto. 15: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi batı cephesi

Foto. 16: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 17: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi doğu cephesi

Foto. 18: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney cephesi

Foto. 19: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney cephesindeki giriş kapısı

Foto. 20: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney cephesindeki giriş kapısının üzerindeki pencere

Foto. 21: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney cephesindeki giriş kapısının sağ üzerindeki pencere

Foto. 22: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi batı duvarı (jamatuna giriş)

Foto. 23: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi güney duvarı

Foto. 24: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi doğu duvarı

Foto. 25: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi duvarındaki güneydoğu pastoforium odası

Foto. 26: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 27: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi apsis kemer köşelerindeki haç süsleme

Foto. 28: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır Kilisesi nef kemerindeki süsleme

Foto. 29: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır
Jamatunu batı cephesi

Foto. 30: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır
Jamatunu kuzey cephesi

Foto. 31: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır
Jamatunu güney cephesi

Foto. 32: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır
Jamatunu güney cephesindeki giriş kapısı ve kitabesi

Foto. 33: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır
Jamatunu manastır tonozu

Foto. 34: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır
Jamatunu beşik tonozu

Foto. 35: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır
Jamatonunun taşıyıcı sivri kemerleri

Foto. 36: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır
sarnıcı

Foto. 37: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır havuzu

Foto. 38: Merkez ilçesi Şahinkaya Mahallesi Saint Georges (Hulevank) Manastır çeşmesi

Foto. 39: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi
batı cephesi

Foto. 40: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi
kuzey cephesi

Foto. 41: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi
doğu cephesi

Foto. 42: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi
güney cephesi

Foto. 43: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 44: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi doğu duvarı

Foto. 45: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi
doğu duvarı detayı

Foto. 46: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi
güney duvarındaki üst örtü taşıyıcı detayı

Foto. 47: Merkez ilçesi Gürcü Bey Mahallesi Surp Garabed (Kızıl) Manastır Kilisesi üst örtü kalıntı detayı

Foto. 48: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 49: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi doğu cephesi

Foto. 50: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi güney cephesi

Foto. 51: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi batı duvarı

Foto. 52: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 53: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi doğu duvarı

Foto. 54: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi güney duvarı

Foto. 55: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi kubbe detayı

Foto. 56: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı Kilisesi kubbeye geçişi sağlayan pendentif detayı

Foto. 57: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu batı duvarı

Foto. 58: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu kuzey duvarı

Foto. 59: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu güney duvarı

Foto. 60: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu giriş kapısı

Foto. 61: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu batı duvarı

Foto. 62: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu kuzey duvarı

Foto. 63: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastırı
Jamaton'un kuzey duvarındaki nişlerin detayı

Foto. 64: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatonu doğu duvarı

Foto. 65: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu kuzeydoğu ek mekânın girişi

Foto. 66: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu kuzeydoğu ek mekânın kapı üzerindeki niş detayı

Foto. 67: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu kuzeydoğu ek mekânın diğer niş detayı

Foto. 68: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu güneydoğu ek mekânın girişi

Foto. 69: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu güneydoğu ek mekânın niş detayı

Foto. 70: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu güney duvarı

Foto. 71: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jammatunu güney duvarındaki güneydoğudaki pencere detayı

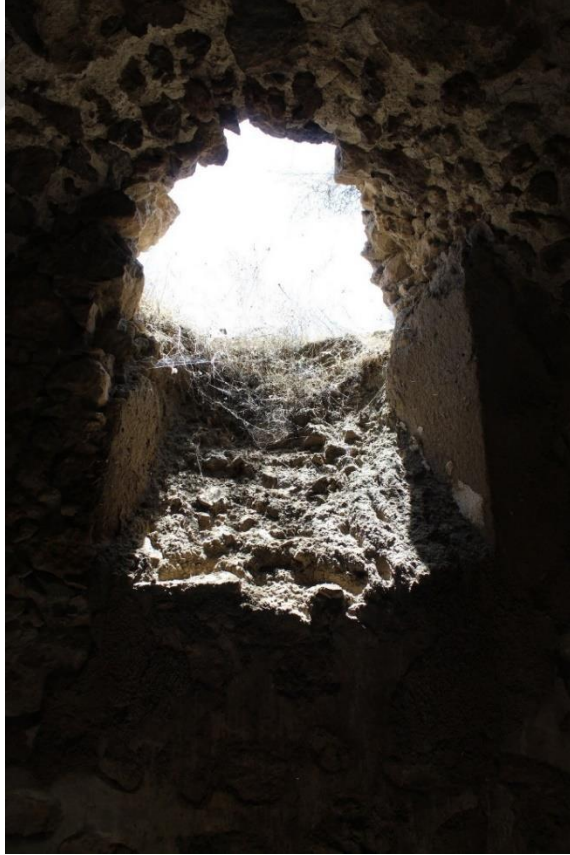

Foto. 72: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jammatunu güney duvarındaki ikinci pencere detayı

Foto. 73: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatonu manastır tonozu detayı

Foto. 74: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatonu çapraz tonoz detayı

Foto. 75: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunu beşik tonoz detayı

Foto. 76: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatundan kiliseye geçişi sağlayan açıklığın sağ alt tarafındaki Potent haçları

Foto. 77: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatundan kiliseye geçişi sağlayan açıklığın sol alt tarafındaki Çapalı Haç

Foto. 78: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır
Jamatunun kuzeydoğu köşesindeki nişlerin üzerinde yer alan Malta haçı

Foto. 79: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunun kuzey duvarındaki yıkılmış alanın altında yer alan Malta Haçı

Foto. 80: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Jamatunun kuzeydoğu köşesinde yerde bulunan Latin Haçı

Foto. 81: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli batı cephesi

Foto. 82: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli güney cephesi

Foto. 83: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli batı duvarı

Foto. 84: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli kuzey duvarı

Foto. 85: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli doğu duvarı

Foto. 86: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli doğu duvarının kuzeydoğusundaki niş detayı

Foto. 87: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli doğu duvarının güneydoğusundaki niş detayı

Foto. 88: Merkez ilçesi Yalnız köyü Surp Simon (Tadım / Asdvadzadzin) Manastır Şapeli kemer detayı

Foto. 89: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi batı cephesi

Foto. 90: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 91: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi batı duvarı

Foto. 92: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 93: Ağın ilçesi Beyelması köyü Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi doğu ve güney duvar kalıntıları

Foto. 94: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi batı cephesi

Foto. 95: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi doğu cephesi

Foto. 96: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney cephesi

Foto. 97: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney cephesi

Foto. 98: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi batı duvarı

Foto. 99: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi batı duvarı detayı

Foto. 100: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi batı duvarı detayı

Foto. 101: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 102: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi doğu – apsisi – duvarı

Foto. 103: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi doğu duvarı kuzeydoğu apsidiyolu

Foto. 104: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi doğu duvarı güneydoğu apsidiyolu

Foto. 105: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney duvarı

Foto. 106: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney duvarı detayı

Foto. 107: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi güney duvarı detayı

Foto. 108: Keban ilçesi Kallar Mahallesi Kilisesi beşik tonozlu üst örtüsü

Foto. 109: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi
batı cephesi

Foto. 110: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi
kuzey cephesi

Foto. 111: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi
doğu cephesi

Foto. 112: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi
güney cephesi

Foto. 113: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi kuzey ve batı duvarı

Foto. 114: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi güney ve batı duvarı

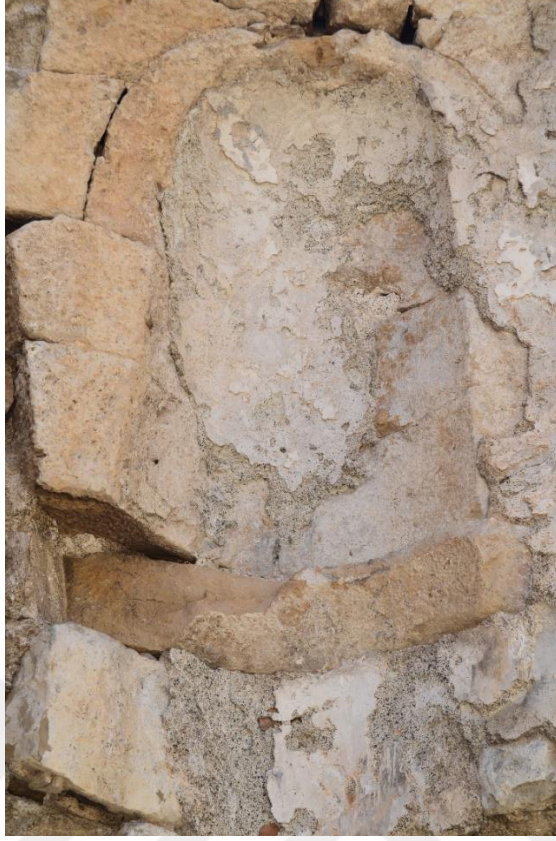

Foto. 115: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi güneydoğu duvarındaki niş detayı

Foto. 116: Kovancılar ilçesi Çakırkaş köyü Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi doğu duvarı

Foto. 117: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi eski görünümü (A. Yarman)

Foto. 118: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı cephesi

Foto. 119: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı cephesindeki devşirme malzeme detayı

Foto. 120: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı cephesindeki devşirme malzeme detayı

Foto. 121: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 122: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi doğu cephesi

Foto. 123: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi doğu cephesi detayı

Foto. 124: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi güney cephesi

Foto. 125: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı duvarı

Foto. 126: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 127: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi doğu duvarı

Foto. 128: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi kuzeydoğu pastoforium hücresi detayı

Foto. 129: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi güneydoğu pastoforium hücresi detayı

Foto. 130: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi güney duvarı

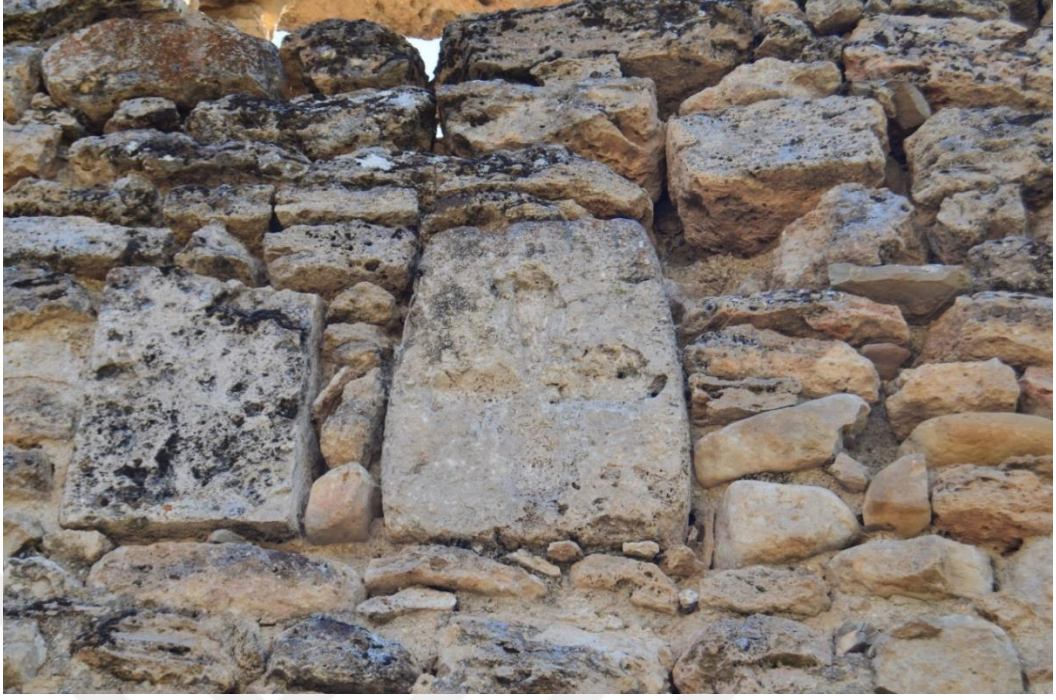

Foto. 131: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi batı cephedeki haç süsleme detayı

Foto. 132: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi güneybatı cephedeki haç bezemelerinin detayı

Foto. 133: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi doğu cephesi

Foto. 134: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi güney cephesi

Foto. 135: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi batı duvarı

Foto. 136: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi batı duvarı giriş kapsı detayı

Foto. 137: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 138: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi doğu duvarı

Foto. 139: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi apsisin kuzey duvarındaki niş detayı

Foto. 140: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi apsisin güney duvarındaki niş detayı

Foto. 141: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi güney duvarı

Foto. 142: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi apsis kemerinin kilit taşındaki haç motifi

Foto. 143: Kovancılar ilçesi Karınca köyü Surp Kevork Kilisesi güneydoğu cephenin yakınındaki haç motifi

Foto. 144: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi avlu kapısı (Ş. Öztürk Arşivi)

Foto. 145: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi eski görünümü (<https://www.uzaklarayolculuk.com> Erişim T: 28.12.2021)

Foto. 146: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi batı cephesi (Ş. Öztürk Arşivi)

Foto. 147: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi kuzey cephesi (Ş. Öztürk Arşivi)

Foto. 148: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi doğu cephesi

Foto. 149: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi doğu cephesi detayı

Foto. 150: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi güney cephesi

Foto. 151: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi batı duvarı (Ş. Öztürk Arşivi)

Foto. 152: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi kuzey duvarı (Ş. Öztürk Arşivi)

Foto. 153: Merkez ilçesi İzzetpaşa Mahallesi Protestan Kilisesi doğu duvarı (Ş. Öztürk Arşivi)

Foto. 154: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi eski görünümü (merkezde kubbeli yapı), (<https://uzaklarayolculuk.com> Erişim T: 07.01.2022)

Foto. 155: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 156: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi güney cephesi

Foto. 157: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 158: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi doğu duvarı

Foto. 159: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi güney duvarı detayı

Foto. 160: Merkez ilçesi Kuyumcular Mahallesi Surp Hagop Kilisesi güney duvarı detayı

Foto. 161: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi batı cephesi

Foto. 162: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi kuzey cephesi eski görünümü (<https://elazighakimiyethaber.com>)

Foto. 163: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 164: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi kuzey cephesi detayı

Foto. 165: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi güney ve batı duvarı

Foto. 166: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 167: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesi doğu duvarı

Foto. 168: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesinin apsis bölümü kuzey duvarı

Foto. 169: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesinin apsis bölümü doğu duvarı

Foto. 170: Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi Kindik Kilisesinin apsis bölümü güney duvarı

Foto. 171: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi giriş kapısı

Foto. 172: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi batıdan görünüşü

Foto. 173: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 174: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi doğu cephesi

Foto. 175: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi güney cephesi

Foto. 176: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 177: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kuzey duvarı detayı

Foto. 178: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi güney duvarı

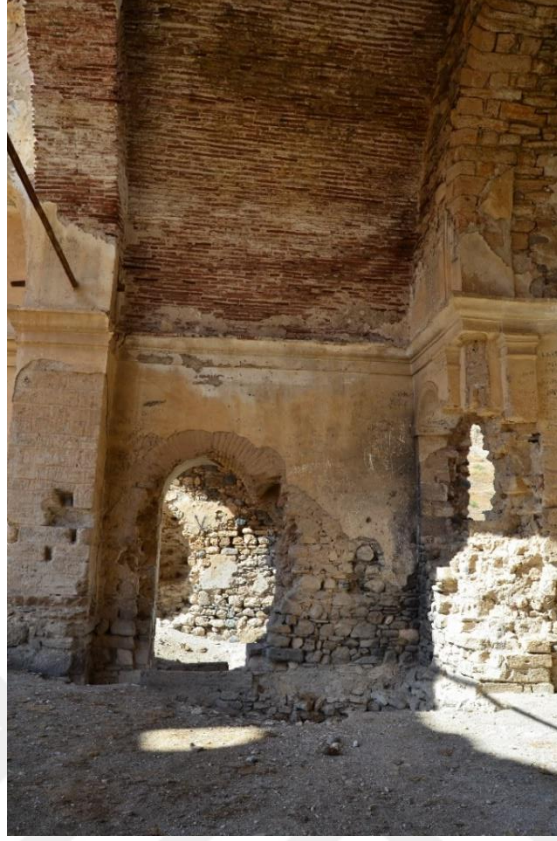

Foto. 179: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 180: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi doğu duvarı

Foto. 181: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi doğu duvarı kuzey nişi

Foto. 182: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi doğu duvarı güney nişi

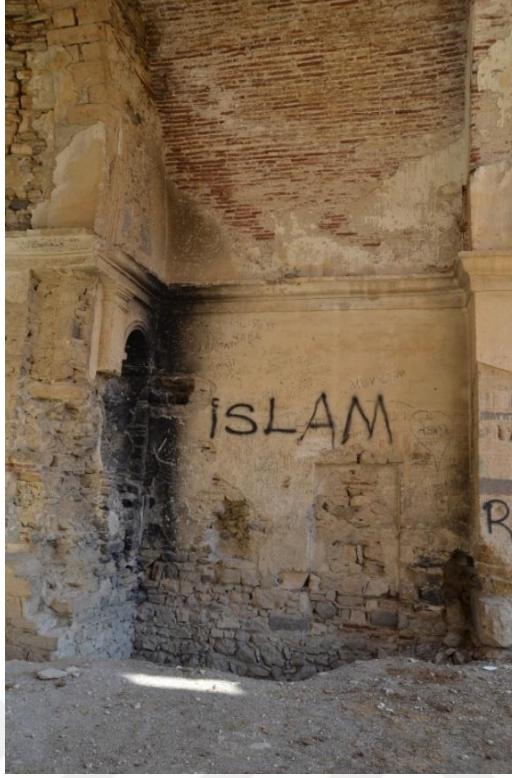

Foto. 183: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi güney duvarı

Foto. 184: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kubbeye geçişteki fresk bezeme

Foto. 185: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kubbeye geçişteki fresk bezeme

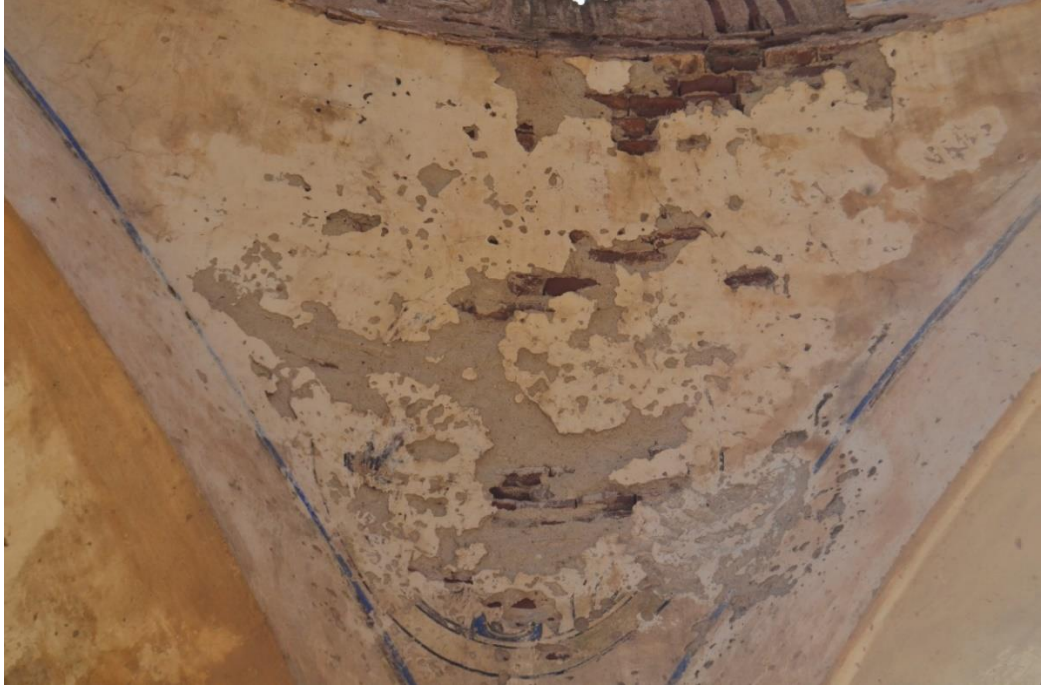

Foto. 186: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kubbeye geçişteki fresk bezeme

Foto. 187: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi kubbeye geçişteki fresk bezeme

Foto. 188: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi apsisin sağ tarafındaki fresk bezeme

Foto. 189: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi apsisin sol tarafındaki fresk bezeme

Foto. 190: Palu ilçesi Aşağı Palu Çarşıbaşı Mahallesi Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi Vaftiz Odası batıdan genel görünüşü

Foto. 191: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi batı cephesi

Foto. 192: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 193: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi doğu cephesi

Foto. 194: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi güney cephesi

Foto. 195: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi kuzey duvarı

Foto. 196: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi doğu duvarı

Foto. 197: Palu ilçesi Keklikdere köyü Surp Sarkis Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi güney duvarı

Foto. 198: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi batı cephesi

Foto. 199: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 200: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi doğu cephesi

Foto. 201: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi güney cephesi

Foto. 202: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi narteks kuzey duvarı

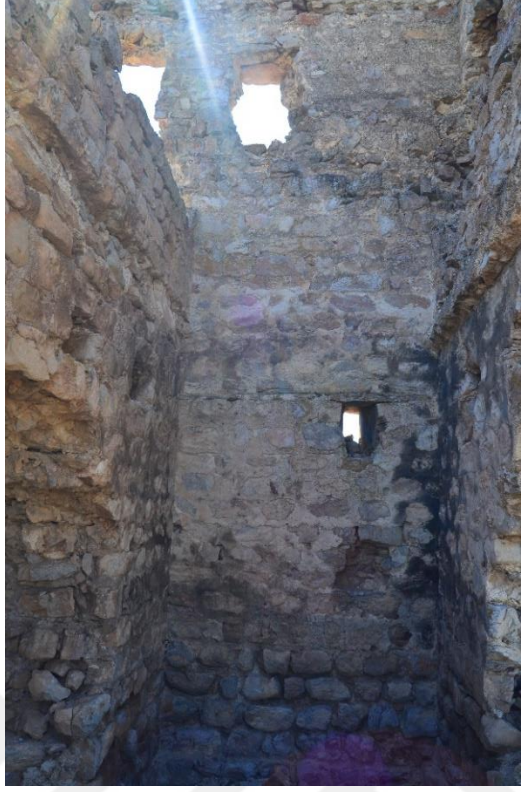

Foto. 203: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi narteks güney duvarı

Foto. 204: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos batı duvarı

Foto. 205: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos kuzey duvarı

Foto. 206: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos kuzey duvarı

Foto. 207: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos doğu duvarı

Foto. 208: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos güney duvarı

Foto. 209: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi naos güney duvarı

Foto. 210: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi bema kuzey duvarı

Foto. 211: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi bema doğu (apsis) duvarı

Foto. 212: Baskil ilçesi Işıklar köyü Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastır Kilisesi bema güney duvarı

Foto. 213: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi genel görüntüsü

Foto. 214: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi kuzey cephesi

Foto. 215: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi kuzey cephesindeki giriş kapısı

Foto. 216: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi doğu cephesi

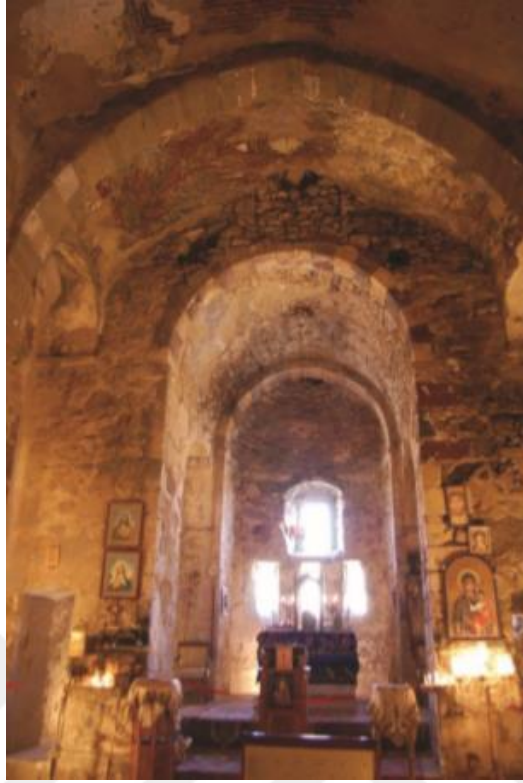

Foto. 217: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi apsis bölümü (Keser Kayaalp, 2016: 203)

Foto. 218: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi içerisindeki mezar (Keser Kayaalp, 2016: 201)

Foto. 219: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi payeleri (Keser Kayaalp, 2016: 203)

Foto. 220: Merkez ilçesi Harput Mahallesi Meryem Ana (Yakubi / Süryani / Kızıl) Kilisesi üst örtüyü taşıyan kemerler (Keser Kayaalp, 2016: 203)

Foto. 221: Kovancılar ilçesi Ekinözü (Habab) köyü Kağtsrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı çevre duvarı

Foto. 222: Kars ili Tigran Honents Kilisesi batı cephesi (1215), (Bozoğlu Bay. 2019)

Foto. 223: Kars ili Ani Katedrali batı cephesi (989 – 1001), (Bozoğlu Bay. 2019)

Foto. 224: Kars ili Ani Katedrali güney cephesi (989 – 1001), (Bozoğlu Bay. 2019)

Foto. 225: Kars ili Ani Katedrali güney cephesi (989 – 1001), (Bozoğlu Bay. 2019)

Foto. 226: Van ili Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi Saint Jean Jamatunu çatı cephe taçkapısı (18. yy ortaları)

Foto. 227: Van ili Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi batı cephesi taç kapısı (1712 – 1720)

Foto. 228: Van ili Varagavank (Yedikilise Manastırı) Saint Georges Jamatunu batı giriş taçkapısı (1648)

Foto. 229: Van ili Varagavank (Yedikilise Manastırı) Surb Astuacacin (Kutsal Meryem) Kilisesi taçkapısı (1648)

Foto. 230: Van Başkale ilçesi Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı batı cephe ve taçkapısı (1651)

Foto. 231: Van Gevaş ilçesi Akdamar Manastırı, Kutsal Haç Kilisesi batı cephe merkezinde yer alan süsleme

Foto. 232: Van Başkale ilçesi Saint Bartholomeus (Albayrak) Manastırı güney cephenin sağındaki süsleme

Foto. 233: Van ili Saint Jean (Ktouts) Manastırı Saint Jean Baptiste Kilisesi doğu cephedeki süsleme örneği

Fotoğraf 234: Kars ili Ani Horomos Mansatır Kuzey Jamatunu üst örtüdeki haç süsleme detayları (Y. Karaca Arşivi)

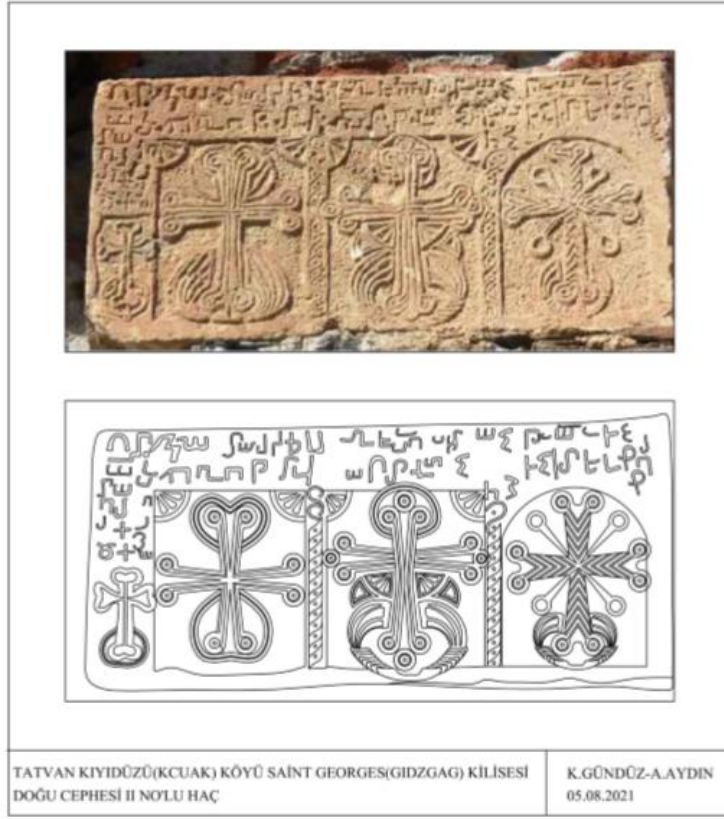

Foto. 235: Tatvan-Reşadiye Yelkenli (Sorp) Jean Baptiste (Sorbay Surp Karapetivank) Kilisesi doğu cephe 2 nolu haç süsleme (Gündüz. 2022)

Foto. 236: Tatvan Kıyıldüzü (Kcuak) köyü Saint Georges (Gıdzgag) Kilisesi zeminde bulunan süsleme (Gündüz. 2022)

Foto. 237: Bitlis Değirmenaltı (Por) Saint Anania Kilisesi batı cephe blok taş detay görünümü (Gündüz. 2022)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : SARI, Resul
Uyruğu : T.C.
Orcid : 0000-0002-6525-1367

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Van YYÜ Sanat Tarihi Anabilim Dalı	2023
Lisans	Van YYÜ Sanat Tarihi Bölümü	2020

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2022	Gevaş Selçuklu Mezarlığı	Sanat Tarihçi
2019	Pasinler Kaymakamlığı	Stajyer Memur

Yabancı Dil

İngilizce

Hobiler

Spor, Gezi, Kitap, Sinema, Tiyatro, Fotoğrafçılık

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

Tez Başlığı / Konusu

19 / 06 / 2023

Elazığ'daki Hristiyan Dini Mimarisi

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 147 sayfalık kısmına ilişkin, 19 / 06 / 2023 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 6 (altı) dır.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

19/ 06 /2023
Resul SARI

Adı Soyadı :Resul SARI

Öğrenci No : 20920011009

Anabilim Dalı :Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Programı : Sanat Tarihi

Statüsü : Y. Lisans ✓

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Yalçın KARACA

19 / 06 / 2023

ENSTİTÜ ONAYI

UYGUNDUR

.... / / 2023

Prof. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü